

Madách Könyvtár — Új folyam 85.

Madácsy Piroska

Magyar szellem európai vonzáskörben

Írói világképek változásai (XIX–XX. század)  
Komparatistikai tanulmányok

**Sorozatszerkesztő: Andor Csaba**

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Madácsy Piroska  
Magyar szellem európai vonzáskörben  
Írói világképek változásai (XIX–XX. század)  
Komparatiztikai tanulmányok

Madách Irodalmi Társaság  
Szeged  
2014

A könyv megjelenését támogatta a

Magnet Magyar Közösségi Bank

és

Czellér András

© Madácsy Piroska

Készült Budapesten, 2014-ben. Felelős kiadó:  
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,  
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-03-0  
ISSN 1219-4042

## Bevezető sorok a tanulmányokhoz

Ebben a kötetben olyan tanulmányokkal találkozunk az olvasó, amelyek úgy követik egymást és úgy fonódnak össze, mint egy szépen kimunkált lánc, mutatva a magyar irodalom és a magyar írói gondolkodás történeti folytonosságát a 19. és a 20. század egymásból táplálkozó és egymásra épülő gondolati és erkölcsi alapjait. A szerző, Madácsy Piroska – apai örökségként is – egyúttal a magyar és a francia irodalom kapcsolódási pontjait és a kapcsolatok író, műfordító, irodalomtörténész munkásait is bemutatja. Elsősorban a magyar irodalom azon hűséges szolgálattevőit, akik egyúttal a francia irodalomnak is szerelmei voltak és azokat a franciákat, akik egy számukra „egzotikus” nyelv és irodalom iránt különleges érdeklődést tanúsítottak s olykor egy élet munkásságát áldozták a legkiválóbb magyar írók megismertetésére francia nyelvterületen. Mindezt teszi úgy, hogy Madách Imrét állítja ezúttal a középpontba és fő művét, *Az ember tragédiáját*, melyben az író gondolatvilágának magyar és egyetemes gyökerei a legteljesebben nyilvánulnak meg.

Bár a könyv lapjain Madách és műve újra és újra megjelenik, és *Az ember tragédiája* mellett szóba kerül a *Civilizátor* is, a tárgyalt szerzők életútja, arcképvázlata és eszmevilága legalább annyira fontos lesz mindvégig. Az előbbiekből következik az is, hogy a szerző szükségképpen helyez nagy hangsúlyt a műfordítás kérdéssére. Már a sorrendben az első tanulmány is jelzi ezt. A 19. század egyik kevésbé ismert, de a magyar művelődés történetében fontos szerepet játszó és Madách Imréhez nemcsak a tisztelet okán, hanem baráti szálakkal is kötődő Bérczy Károly munkásságát elemző bemutatás során is szembeötlő a műfordításra helyezett erős hangsúly. Bérczy *Anyegin* fordítása ugyanis jó lehetőséget nyújt a szerzőnek arra, hogy érzékeltesse a műfordítás jelentőségét és rangját a magyar szellemi életben, egyúttal azt is, hogy nem csak az eredeti írói alkotásoknak, de a műfordításoknak is megvan a maguk sorsa – szerzőjüktől némiképpen függetlenül is – a történeti folyamatban. Ez esetben például jól láthatóvá válik, hogy

az utókor ítélete művekről, így többek között Madách életművéről, de még ideológiai szempontoktól általában kevésbé érintett műfordításokról is torzulhat olyan végtelenen, amint azt nálunk az ötvenes években Bérczy *Anyegin* fordításának kritikája is bizonyítja.

A Bérczy tanulmány egyébként kitűnő indítás a kötet további írásaihoz is részint az által, hogy vet egy fénycsóvát a 19. századi magyar művelődés történetére, s ezzel mintegy előkészíti a következő évszázad szerző által kiválasztott személyiségeinek az arcképvázlatát. Az pedig a szerzői-szerkesztői következetességet bizonyítja, hogy 20. századi szereplői valamennyien abból a szellemi körből (írói, műfordítói, tanári) kerülnek ki, amelyre jellemző volt a hazához, magyarsághoz való elvitathatatlan kötődés és a nyugatos (elsősorban francia) szellemi tájékozódás igénye. Ők azzal az erkölcsi vállalással alapozták meg igényüket, amelyet a szerző Nyéki Lajos, az 56-os emigráns, egyetemi tanár Madách életművéhez való kapcsolódásáról szólva a „távol a hazától” is használni akaró ember erkölcsi iránytűjeként említ. Vagyis a magyar nemzeti kultúra szolgálatának morális kötelezettségeként. Madácsy Piroska ebben a szellemben szól Zolnai Béláról, a szegedi tanárról is, akit magyar összekötőként nevez meg a magyar és a francia kapcsolatok terén, és a gazdag életművével közülük is kiemelkedő Hubay Miklósról. Ismerve érdeklődését, nem meglepő, hogy Madácsy Piroska megidézi Kosztolányi Dezsőt is. Kosztolányi Juhász Gyulának írt levelét idézi, melyben 1919., azaz a vörös terror, amint Kosztolányi nevesíti: a Balázs Bélák és Lukács Györgyök „zsarnokságának” nemzetpusztító természetéről szól. E levélnek itt azért van létjogosultsága, mert nemcsak Kosztolányi, hanem az egész magyarság sorsáról és lelkiállapotáról ad keserű képet a 20. század első negyedében, sejtetve előre azt is, ami még hátra van abban a században a tragédiák sorából.

Ha már Kosztolányit emlegetjük, óhatatlanul gondolunk anyanyelvünk, a magyar nyelv minőségére, szépségeire és gazdagságára is. Azok a franciák, akik találkoztak tanulmányaik és munkásságuk során a magyar nyelvvel, a magyar kultúra és irodalom jellegzetességeivel, tisztelettel és elismeréssel szólnak róla. A könyv szerzője idézi például a Madách-fordítások kapcsán Roger Richard véleményét: „A magyar

nyelv ritka minőségű költői hangszer”-mondja a francia műfordító. Sauvageot, Bernard Le Calloc'h, Jean Luc Moreau vagy Rousselot nevét olvasva, és a műfordítás nehézségeiről szóló elmélkedéseket is figyelembe véve azonban az is nyilvánvalóvá válik e kötetből, hogy ezt a „ritka minőségű hangszer” a legnagyobb erőfeszítéssel és jóakarattal is nehéz áttenni idegen nyelvre, olykor csaknem lehetetlen például franciául visszaadni azt a logikát, lelkületet és zeneiséget és ezzel együtt azt a történelmi tapasztalatot, ami a magyar költészetet igazán magyarrá és kivételes jellegzetességével együtt európaivá teszi.

Madácsy Piroska e kötetbe foglalt tanulmányaival tiszteleg azok előtt a gyakran talán kevésbé ismert magyar és francia nevek, személyiségek előtt, akik minden nehézség ellenére igyekeznek vagy igyekeztek a magyarságot, mint kultúrát, mint egyedi értéket irodalmán keresztül is bevonni az európai kultúra áramkörébe. Ám ezzel a könyv nem csak tisztelgés. Ami annál fontosabb: magyar önismeretünk és öntudatunk tisztítása, táplálása, erősítése. Erre pedig a globalizmus korában egyre inkább szükségünk van.

2014. 05. 12.

Bíró Zoltán

## Tartalomjegyzék

Egy XIX. századi polihisztor: Bérczy Károly (1821–1867) .....	11	Egy magyar „összekötő”, Zolnai Béla (1890–1969) .....	129
1. Pályakép		(1998)	
2. Írói kapcsolatok, irodalomszervezés		Zolnai Béla francia kapcsolataihoz .....	153
3. A műfordító		(2004)	
4. A lapszerkesztő és sportújságíró			
(1976)			
„Távol hazámtól... – csak használhassak .....	55		
Nyéki Lajos és Madách (1926–2008)			
(2011)			
„A magyar nyelv ritka minőségű költői hangszer...” .....	66		
Roger Richard (1917–2000) és Madách Imre			
(2013)			
Gara László (1904–1966), a „lángeszű tolakadó” (Guillevic) .....	80		
Madách – Gara – Rousselot			
(2012)			
„Nemzeti színjátszás, drámai magyarság” (1941) .....	97		
Hubay Miklós (1918–2011) üzenetei			
(2010)			
„Nehéz megtalálni az utat kettészakadt világom közepén” .....	107		
Hubay Miklós naplójegyzetei			
(2013)			
„Dicső, igaz kor, hadd köszöntselek .....	121		
Kosztolányi Dezső: Lucifer a katedrán (1923)			
(2014)			

## Egy XIX. századi polihisztor:

### Bérczy Károly (1821–1867)

#### 1.

#### Pályakép

Bérczy Károly nevét ma kevesen ismerik, még irodalomértők is csak azt tudják róla, hogy lefordította az *Anyegint*. Hogy a róla alkotott eddigi képet teljesebbé tegyük, nézzünk néhány jellemző sort a hozzá írt emlékbeszédek záró mondataiból: „Azok sorába tartozott, a kiknek kintartó, szorgalmas, rendszeres munka által kell az eredményt felszínre hozniok, mint az ártézikút vizét, de aztán ennek fölfakadó forrása nem kevésbé üde, erősítő, bő és jótékony lehet, mint amazoké.”<sup>1</sup> Egy másik kortársa, Zichy Antal írja Bérczyről: „Kevesen lehetnek határjelöltek, egy Vörösmarty, egy Petőfi, megannyi időszakot képviselő nevek; sokat tett, a ki a mérföldet, s elég szerencsés, a ki az ezredik, vagy a századik lépést van hivatva örök időkre megjelölni. Bérczy Károly neve egy ily emlékkőre van vésve a nagy országútnak szélén, melyen nemzetünk művelődése a világegyetem fejlődésével lépést tartva halad, mint hisszük, előbbre, mindig.”<sup>2</sup> S egy késői utód szavai szerint: „Bérczy élete nem tartozott a változatos, eseményekben gazdag életek közé! Csöndes, szerény munkása volt ő az irodalomnak...”<sup>3</sup>

Bérczy Károly 1821. március 2-án született Balassagyarmaton. Apja Bérczy János, Nógrád megye főorvosa, kinek eredeti családi neve Stand volt, s csak 1804-ben változtatta Bérczyre, anyja Molnár Julianna, Po-

<sup>1</sup>Arany László, *Bérczy Károly emlékezete*, Értekezések a M.T.A. Nyelv és Széptudományi Osztálya köréből V. kötet. Budapest, 1876. A M.T.A. Könyvkiadó Hivatala, 12. p.

<sup>2</sup>Zichy Antal, *Emlékbeszéd Bérczy Károlyról a Kisfaludy Társaságban*, Budapesti Szemle, 1868. X. kötet. Pest, Ráth Mór, 343. p.

<sup>3</sup>V. ö.: Paulovics István, *A magyar sportirodalom atyja*, Új Magyar Szemle II. évfolyam, 1903. február 2. Budapest, 80. p.

zsony megyei származású. A Stand család története érdekes. Valamikor Svédországban éltek, ahonnan a 30 éves háború idején Németországba vándoroltak, és a Rajna mellékén telepedtek le, Mária Terézia uralkodása idején jöttek Magyarországra. Bérczy János az orvosi pályát választotta hivatásul, Nógrád megyében egyike a legnépszerűbb embereknek. Bérczy Károly gyermekkorát egészen 12 éves koráig a szülői házban töltötte. Apjától örökölte a tudományok és az irodalom szeretetét, anyjától pedig mély érzékenységét. Gimnáziumi tanulmányait Vácon kezdte, majd 1833 őszétől Pesten, a piarista gimnáziumban végzett két humán osztályt. Ezután a pesti egyetemen két éves filozófiai tanfolyamon vesz részt, s itt éri apja hirtelen halálhíre. Ebben az időben kezd el verselgetni, és 1838-ban, amikor elsőéves joghallgató, már hivatalosan is bemutatkozik a *Rajzolatok* hasábjain néhány novellával és versekkel. Ír Garay: *Regélőjébe* és Frankenburg: *Életképeibe* is, de sok versét csupán a baráti körnek mondja el, vagy megőrzi kéziratban. Jogi tanulmányai közben megtanul németül, olaszul, franciául, angolul, szlovákul. Barátjánál, Lónyay Menyhértnél találkozik Madách Imrével. Ha hivatalosan nem is volt tagja a Lónyay-körnek, eszméiket, ábrándjaikat, vágyaikat a reformkor forrongó, lázas, tettekész légkörében ő is átéli, s Madách Imréhez fűződő szorosabb barátsága innen számítható. 1840-ben négy felvonásos társadalmi drámát is ír, *Bitorlott szerelem* címen, mely kéziratban maradt, és ma is megtalálható írói hagyatékában. Jogi tanulmányainak elvégzése után patvarista lett a Nógrád megyei Alsóbodonyban, Horváth Elek szolgabírónál, később Pesten jurátuskodik, és 1842-ben leteszi az ügyvédi vizsgát, de ügyvédi prakszist sohasem folytatott. 1842 tavaszán kinevezik díjtalan fogalmazó gyakornoknak a helytartó tanácsához. Öt évet dolgozik itt, életének talán legemlékezetesebb, legboldogabb ifjú éveit. Budán lakik, s három jó barátjával, Bene Antallal, Fodor Bélával és Babinay Gusztávval együtt sokat sétálnak a budai hegyekben. „Testi-lelki jóbarátok voltak, közösek örömben és búban egyaránt; elválhatatlanok, szokásukban, modorukban s még öltözetükben is egyformák. Az akkortáiban nagyon népszerű, kedvelt opera, a Négy Haymonfi costümjei után készítették maguknak nyári ruhát, s ezért jó ismerőseik elnevezték őket a Négy Haymonfi-nak. Bérczy a Sváb-hegyen bérelt nyári lakást,

melyet Hajnalosnak nevezett el. A négy fiatalember naponta innen járt be a hivatalába.”<sup>4</sup> Bérczy, a társaság kedvelt alakja jó megjelenésű, szellemesen társalgó fiatalember, kinek kitűnő memóriája volt. Ha nekifogott, egyszerűen 25 ismeretlen adomát tudott előadni, sőt még ráadást is adott sokszor – említi Arany László emlékbeszédében.<sup>5</sup> Időközben szorgalmasan foglalkozik az irodalommal, tagja a *Tízek Társaságának*, novellákat ír és fordít angolból. Petőfiék hatására pedig Lamartine-t fordítja, ugyanis a *Pilvax-körben* a nagy franciák forradalmi gondolatait vitatták (Petőfi, Jókai, Tompa, Lisznyai, Pákh Albert, Kerényi Frigyes, Obernyik Károly, Degré Alajos, Pálffy Albert társaságában). 1843-ban Bajza szigorúan megkritizálja az *Athenaeum* hasábjain, plágiummal vádolva *A sírásó* című novellájáért. Bérczy megpróbál védekezni, de vitájuk a fiatal és tapasztalatlan író vereségével ér véget, kinek önbizalmát bizony erősen megingatta a nyilvános „bajzai-feddés”. Talán Bajzának is része van abban, hogy később mindig túl szerénynek mutatkozik, ha szépirodalmi tevékenysége kerül szóba. 1846-ban ismerkedik meg leendő nejével, Frivaldszky Annával, kinek nyaralója lakása mellett van. Frivaldszkyék négy fiatal leánya közül a második Anna.<sup>6</sup> Szerelméhez írja most már verseit. Boldogságát édesanyja halála zavarja meg.

Közben felfigyel szorgalmas, rokonszenves egyéniségére Széchenyi, ki 1847 januárjában kinevezi az *Országos Közlekedési Központi Bizottsághoz* fogalmazónak, maga mellé pedig, személyi szolgálataira titkárnak. Szép, de nehéz feladat a „legnagyobb magyar” mellett dolgozni, Széchenyi nem tűrte a henyélőket. Lázás tevékenység, szünet nélküli munka, a testi és lelki megpróbáltatások sorozata vár itt rá, de

<sup>4</sup>Paulovics István, *A magyar sportirodalom atyja*, Új Magyar Szemle II. évfolyam, 1903. február 2. Budapest, 55. p.

<sup>5</sup>V. ö.: Arany László, *Bérczy Károly emlékezete*, Értekezések a M.T.A. Nyelv és Széptudományi Osztálya Köréből V. kötet 1875/76. M.T.A. Könyvkiadó Hivatalában, Budapest, 4. p.

<sup>6</sup>Paulovics István, *A magyar sportirodalom atyja*, Új Magyar Szemle II. évfolyam, 1903. február 2. Budapest, 56. p. (A továbbiakban csak: Paulovics István, *A magyar sportirodalom atyja*).

lelkesen és szívesen dolgozik Széchenyi mellett. Hogy milyen nagy hatással volt rá főnöke, az a későbbiekben derül ki igazán: az angolok, a lóverseny, a sport, a kaszinói tevékenység szeretete valószínűleg Széchenyi hatására erősödik meg benne. Széchenyi elégedett titkárával, s elnevezi „bókoló Bérczynek”. Az események sodra őt is magával ragadja. Részt vesz az 1848-as országgyűlésen, politikai látóköre szélesedik, és 1848 februárjában Széchenyi Pozsonyba küldi. E hivatalos út sajnos sorsdöntő lesz életében, megfázik és betegsége szövődményeként alakul ki gyógyíthatatlan szívbaja. Éppen a forradalom küszöbén kénytelen tehát visszavonulni, bátyjánál, Balassagyarmaton betegágyból figyel 1848–49 történelmi eseményeit. 1849 tavaszán, amikor a magyar sereg bevonul Pestre, ismét a fővárosban van, és ódai hangulatú, lelkes költeménnyel köszönti a győztes magyar hadsereget. *Ragyog már a szent szabadság napja!*<sup>7</sup> *Az 1849. április 24-én, Pesten* című költemény forradalmi hitvallását sohasem bocsátják meg neki. (Például e verse miatt utasítják el majd 1854-ben egy szépirodalmi lap indítására beadott engedélykérését). 1849. május 12-én leendő apósának villájába költözik, s mivel Görgey főhadiszállásán számos jó barátja volt, például Lumitzer Sándor, a későbbi orvos-tanár, a táborban is gyakran megfordult. Buda várának hősiess visszafoglalását a főhadiszállásról, Görgey közelében nézte végig. „Lelkem a látott nagyszerű események után annyi örömről áradoz, hogy a logikai rendet melyet a történetnek e lapja igényel, megtartani képes alig vagyok.”<sup>8</sup> Írja levelében menyasszonyának, mert Frivaldszkyék közben a fővárosból Putnokra utaztak az ágyúzás elől. Érdekes leírást olvashatunk e levélben Görgeyről: „Jeles volt az egész ostrom menetele alatt látni Görgeyt. Ő legfőleg 32 évű. Naptól s zivatartól barnult arczából véghetetlen értelmiség, éles nyugodt ész sugárzik elő. Otthon, szabad ég alatt is, mindig fedetlen fővel, egyszerű őrnagy ruhában jár. Haja lehető legkurtábbra van nyírva, szemén üveg, természetben erő és hajlékony-ság. Az egész ostrom alatt hidegen osztá ki rendeleteit; midőn Buda

<sup>7</sup>Bérczy Károly, *Ápr. 24-kén Pesten*, Pesti Hírlap, 1849. ápr. 24-én, 271. szám

<sup>8</sup>Bérczy Károly, *Levele menyasszonyához, Ninához*, 1849. máj. 21-én. Közli Harsányi Zsolt. Pesti Hírlap Vasárnapja, 1933. 44. sz.

fokán a nemzeti zászlót meglátta, arcza kigyúlt, de nyugodt maradt. A nép s katonaság »éljent« rivalgott körül, ő csendesen mondá a mellett állónak: »éljenekkel még egy várat sem vettek be.«<sup>9</sup> Mindez bizonyítja Bérczy kitűnő megfigyelőképességét, Görgey alakját szinte életrekelte a levélben. Az ezután következő események miatt távoznia kell a hegyekből, Vanyarcra megy sógorához (elhunyt nővére, Anasztázia férje), Novák János kerületi orvoshoz, s ott tölt két hónapot.

Vanyarc kedves, dombkoszorú-övezte völgyben fekvő falu. Túl nagy itt a csend, csak az ágyúzások hangja hallatszik időnként. A falu mellett egy órai sétával elérhető a sziráki domb, ahonnan a kéklő budai hegyeket is látni. Bérczy nagyon egyedül érzi itt magát, az eseményekről csak egymásnak ellentmondó, zavaros hírekből értesül, nyugtalanságát és időnként fellángoló, reménykedő gondolatait egy naplótöredékből ismerhetjük meg, melyet teljes egészében megtalálhatunk kéziratok között. (Részleteit Balogh Károly közölte 1935-ben a Nyugatban). „Minden hírtől annyira el vagyok zárva, hogy hazánk, s fővárosunk állapotáról legkisebbet sem tudhatok. Minden társaságom: a könyvek, a vidék és kísérem hű ebem.”<sup>10</sup> Byront olvassa, s közben „világfájdalmas” hangulatban van. Július 14-én keletkezett soraiban három éve elhunyt testvére és oly régen elvesztett édesapja halálára utal, majd így folytatja: „Én pedig itt maradtam, évről-évre új végzéseket siratni lelkemben és szívemben, mely a világnak – mint este némely virág – már-már bezáródni kezdett... De azért sohasem akartam világfájdalmat panaszkodni, sem az emberiséget váddal terhelni. Számotvettem magammal, s átláttam hogy a hiba nem másokban rejlik, de magamban, ki az életemet másnak vettem, mint aminő valóban. Sorsom kissé érzőbb szívet, s élénkebb phantáziát adott – ez megfejt mindent.”<sup>11</sup> A szabadságharc győztes és vesztes álhírei közepette még az angol segítségben is hinne szívesen: „De még fennmarad a remény, s ezért: tűrni, várni a jelszó.” (Július 27.)

<sup>9</sup>I. m.

<sup>10</sup>Balogh Károly, *Bérczy Károly ismeretlen naplója*, Nyugat, 1935. 28. évfolyam I. kötet, 215. p.

<sup>11</sup>I. m. 217. p.

A naplóírás álmodozó hangulatában szülehetnek ezek a sorok is: „De türelem szív! A szenvedések után meg kell jönni a jutalomnak is s e keserves néhány hó után egy egész boldog élet vár ránk.”<sup>12</sup> E naplórészlet augusztus 13-án keletkezett. Hamarosan értesülnie kellett azonban a katasztrófáról, a zsandárok őt is keresik, így továbbmegy Balassagyarmatra, Lajos bátyjához. (Bérczy Lajos szintén volt börtönben egy lakásán őrzött Kossuth kép miatt.) A balassagyarmati napokról a *Függetlenség* 1882. évi 204. számában olvashatunk néhány érdekességet. Tihamér nevű szép és okos vizslája igazi társa volt. A kutyáról feljegyezték, hogy mindenben átvette gazdája szokásait, például ő sem szerette a horvátokat. „Ha valaki e megszólítással illette: „te horváth vagy!” – haragos morgással adott kifejezést sértett önértetének... S ha ezen felül még azt a vakmerőséget követte el valaki, hogy rákiáltott: „te Jellasics vagy!” – ez már oly sértés volt, amit csak vér moshat le...”<sup>13</sup> Balassagyarmatról is tovább kell menekülnie (bátyja félrevezeti a zsandárokat azzal, hogy Károly külföldre emigrált), s ismét leendő apósának svábhgyei villájába megy. Frivaldszkyék Meránban és Olaszországban tartózkodnak, levelezniük nem tanácsos. 1849–50 telét Putnokon; jövendőbeli sógoránál tölti, és 1850 tavaszán újra visszatér Pestre. Búskomor, letargikus állapotba kerül. „Vérmes reményeiben, egy szebb, boldogabb jövőbe vetett hitben csalatkozva, elhátározta, hogy állami hivatalt soha többé nem vállal, hanem az írói, a journalista pályán keresi meg kenyerét.”<sup>14</sup>

Nagyon nehéz helyzetben van, szívbaja miatt fél megházasodni, szülei vagyonából alig maradt valami, végül Kemény Zsigmond és Gyulai Pál, kik később legjobb barátai lesznek, álláshoz segítik. Így lesz a *Pesti Napló* munkatársa, melynek külföldi rovatát szerkeszti. Visszatért munkakedve egészségi állapotán is javít, és háziiorvosa megnyugtató tanácsára 1851. április 30-án feleségül veszi hűség szerelmét, Frivaldszky Annát. Gyulai Pálhoz írt, 1851. július 26-án

<sup>12</sup>I. m. 220. p.

<sup>13</sup>Bérczy Károlyról, Puskin Anyeginjének kitűnő fordítójáról a következő apróságokat kapjuk (L-y, S-r aláírással) *Függetlenség*, 1882. Budapest, 204. szám

<sup>14</sup>Paulovics István, *A magyar sportirodalom atyja*, 59. p.



keltezett levelében olvashatjuk: „(...) alig két hete vagyok ismét a budai hegyek közt. A felföldön rokonokat látogattam, az alföldön repczét vágattam, délibábot láttam, tűzokot lőttem. Itt a Hajnaloson az alattam elterülő ikervárost, az ősz Dunát mesés szigeteivel, a gyönyörű szelíd regényes vidéket contemplálok; ezekhez jusson eszedbe, hogy mindég kedves kis nő van az oldalamon: s megvan írva három hónapos biographiám.”<sup>15</sup> Apósa azt akarta, hogy Szolnok melletti ezerholdas birtokán telepedjenek le, de Bérczy nem szeret gazdálkodni, visszavágyik Pestre és vissza is tér. A boldogság szárnyakat ad. Miközben éleslátással, logikusan értékeli lapjában a politikai eseményeket, Byront, Bulwert, Washington Irwinget és Dickenst olvassa, előveszi régi novelláit és újakat is ír, melyek megjelennek a *Magyar Hírlap* és a *Budapesti Hírlap* hasábjain folytatásokban. 1852-ben nagy huza-vona után sikerül kiadatnia *Élet és Ábránd* címmel két kötetbe összegyűjtött novelláit. „Az én novelláim végre sok küzdés után elhagyták a sajtót, de előfizetés nélkül nem merem áruba bocsátani. Az előfizetést pedig azért hirdethetem csak most: mert ettől, e munka megjelenése előtt szigorúan el voltam tiltva. Becsületesen megnyirbálták mind a két kötetet: két novellát egészen kitöröltek.”<sup>16</sup> Magánéletében is problémái vannak, felesége gyermeket vár, de vereshimlőbe esik, s ezért a gyerek idő előtt holtan született. „A szegény asszony hetekig forgott életveszélyben, s mindön a test lábbadozott már, a szellemet ragadta meg a reményvesztés fölötti fájdalom, s ennek következései görcsök lettek, a görcsök legtragicusabb neme: a nevetőgörcs. Ki még ilyet nem látott, nem lehet fogalma e szörnyű bajról. A szem, a száj, minden vonás nevet, s a lélek kimondhatatlanul szenved. E görcsös állapot ismét elgyengíté a különben is gyenge teremtést, most kezd csak ismét erőhöz jutni. De mindig vele és mellette kell lennem, s óvnom minden káros befolyástól. A legkisebb zajra összeressen, a legcsekélyebb fájdalom új visszaesést okoz.”<sup>17</sup>

<sup>15</sup>Bérczy Károly – Gyulai Pálhoz, Hajnalos, július 26. 851. OSZK Kézirattár

<sup>16</sup>Bérczy Károly – Gyulai Pálhoz, Pest, március 9. 852. OSZK Kézirattár

<sup>17</sup>I. m.

1854-ben újabb elbeszélésgyűjteménye jelenik meg, három kötetben *Világ folyása* címmel.<sup>18</sup> A novellák hangvétele már egyéni, józannabb életbölcsséget áraszt. Közben 1854-ben elhagyja a *Pesti Naplót* és megindítja Pákh Alberttel a *Politikai Újdonságok* című hetilapot, vezércikkeket ír, a külföldi rovatot vezeti és szerkeszti 1857-ig. 1857-ben tulajdonképpen leteszi a szépírói tollat, s ettől kezdve elsősorban hírlapszerkesztői tevékenységgel foglalkozik. Élete végéig még kétszer fog szépirodalmi művet írni, s éppen ezek lesznek legjobb alkotásai. Közéleti tevékenységére jellemző, hogy 1857-ben már titkára a *Nemzeti Casinónak* és jegyzője a *Pesti Lovaregyletnek*. Keglevich Béla felkérésére indítja meg az első magyar sportlapot *Lapok a lovászat és vadászat köréből* címmel. (A sportújság eleinte havonta kétszer jelenik meg, majd 1858-tól havonként háromszor.) E lap félig szépirodalmi lap is, mert a lóversenyek ügyének szolgálata mellett érdekes sportnovellákat, leírásokat is közöl.<sup>19</sup> Kiadványa érdekében óriási levelezést folytat, és közben 1860-ban elkészít egy vadászmuészótárt, hogy igazi vadász-szaknyelvet is teremtsen.<sup>20</sup> 1863-ban kiadja a *Hazai és külföldi vadászrajzok* című kötetét, melyben összegyűjti lapja hat évfolyamának legérdekesebb írásait.<sup>21</sup> (1865-ben pedig összeállítja a *Magyar Méneskönyvet*.)<sup>22</sup> Bérczyt közéleti tevékenysége és újságírói munkássága egyre ismertebbé teszi. Hogyan is nézhetett ki? Arcképét a *Vasárnapi Újság* 1867-es évfolyam 52. számában láttam. Magashomlokú, körszakállas, bajuszos, komoly, értelmes férfiarc, de vonásai sok szenvedésről árulkodnak. A mély szemöldökránc gondolkodó, elmélyedő jellemre utal. A tekintet nyílt, de benne van a sokat tudás kiábrándultsága. Nézzünk néhány jellemző leírást róla: „Bérczy Károly alakja finom, előkelő szabású volt, mindig udvarias, lekötelező, s mindnyájunk között az egyedüli angol. Mi többiek mind franciák

<sup>18</sup>Bérczy Károly, *Világ folyása I., II., III.* Pest, Számvald Gyula sajátja, Emich Gusztáv bizománya, 1854.

<sup>19</sup>*Lapok a lovászat és vadászat köréből*, Pest, 1857., Szerkeszti Bérczy Károly

<sup>20</sup>*Magyar-német és német-magyar Vadászmuészótár*, Szerkeszti Bérczy Károly, Nyomatott Emich Gusztávnál, Pest, 1860.

<sup>21</sup>*Hazai és külföldi vadászrajzok*, Szerkeszti Bérczy Károly, Pest, 1863.

<sup>22</sup>*Magyar Méneskönyv I.* Szerkeszti Bérczy Károly, Pest, 1865.

voltunk, Bérczy pedig annyira angol volt, hogy csak angol írókat tanulmányozott, angol mérföldekben beszélt, s mikor egyszer kétségbe vonta valaki azon állítását, hogy egy színi előadás hat óra hosszát tartott, azt felelé rá: „Én angol órákat értettem...” Jókai Bérczyt még egy adomával is jellemezte.<sup>23</sup> Az érett férfit Arany László így mutatja be: „Maga is mindig elegáns volt, szokásaiban, modorában, külsejében egyaránt. Öltözete éppen olyan választékos, mint társalgása. Akkortájban – az ötvenes évek közepén – némely pesti író is szerette a nemzeti eredetiséget hetyke modor által affektálni és irodalom népies irányát az életbe rendetlen életmód, pitykés dolmány által vinni át. Bérczy egyenes ellentéte volt e különczködésnek, de ellentéte azoknak is, a kik a főrangúak körül forogván, egészen uszályá válnak. Ő gentleman kívánt lenni, de volt alkalmja kijelenteni, hogy, ez angol szónak a kontinensen elfogadott legnemesebb értelmében, csak oly mívelt férfit tekint valódi gentlemannek, a ki szóval, tettel, viselettel soha illemt, törvényt, jogot nem sért, ki egyéni és polgári kötelességeinek mindig eleget tesz, adott szavát megtartja és súlyos körülmények közt is mindig nemesen viseli magát.”<sup>24</sup>

Az idézett leírásokból kiderül, hogy a kortársak Bérczyt igazi „gentlemannek” tartották és igen nagyra becsülték. Munkásságát hivatalos téren is elismerik, 1859. december 16-án a *Magyar Tudományos Akadémia* levelező tagjává választják, székfoglaló beszéde *Az irodalmi humorról* című értekezés.<sup>25</sup> Szépirodalmi tevékenysége még újra fellángol, 1864-ben *A részvét könyve* című kiadványban megjelenik eddigi legjobb elbeszélése, *Gyógyult seb* címmel.<sup>26</sup> Elbeszélésének si-

<sup>23</sup>Jókai Mór, *Az én kortársaim*, Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új folyam, VII. kötet, 1872., 249–250. p.

<sup>24</sup>Arany László, *Bérczy Károly emlékezete*, Értekezések a M.T.A. Nyelv és Széptudományi Osztálya köréből V. kötet. Budapest, 1876. A M.T.A. Könyvkiadó Hivatala, 8. p.

<sup>25</sup>Bérczy Károly, *Az irodalmi humorról* (Akadémiai székfoglaló beszéd), Szépirodalmi Figyelő I. ső évfolyam. 1860. 5–8. szám (folytatásokban)

<sup>26</sup>Bérczy Károly, *A gyógyult seb*, Buda-Pest, Franklin-Társulat, Olcsó Könyvtár 1880.

kere van, s talán ez a siker buzdítja újabb munkára. A Kisfaludy Társaság felkérésére hozzákezd Puskin *Anyeginjének* fordításához. Már 1862-ben próbálkozik az első versszakokkal (ekkor választották a *Kisfaludy Társaság* tagjai közé is, s pályamunkája Puskin *Anyeginjének* első ének fordítása). Fordítása, melyen négy évig dolgozik, 1866 márciusában a *Kisfaludy Társaság* gyűjteményében jelenik meg.<sup>27</sup> Bérczy műve nagy sikert arat, második kiadást is megér az *Olcsó Könyvtárban*, s egész versesregény műfaj-áradatot indított el. Végre sikerült olyan irodalmi alkotást létrehoznia, melyben megmutathatja, hogy mire képes. De a sors közbeszól, 1857-óta (amikor leánya, Gizella meghalt) újra kiújult szívbjaja. Egyre inkább nagy lelkiere van szüksége a munkához: „Ritka ember hallja fülébe dörögni a memento morit oly gyakran, mint én, s ritka ember bírja elképzelni, minő érzés az, ha nyugodtan feküdvé ágyán, egyszerre egy óriási lökés üti végig egész testét, fejetetejétől talpáig, mintha roppant erejű villanyütés által rándulna meg, vagy mintha a halál rázna velünk kezét.”<sup>28</sup> 1867 elejére egyre betegobb, fürdőbe utazik, de állapota nem javul, álmatlan, folytonos fülzúgás gyötri. Még egy utolsó „elismerés”: a király nemességgel ajándékozta meg. (Ősei nemesek voltak, de Metternich nem engedte a Bérczy névre átvinni a Stand nemességet.)<sup>29</sup> Lába megdagad, de azért még fent van, csak az utcára nem megy ki. „Betegségem miatt szobarab vagyok tíz nap óta...” – írja 1867. december elején keltezett levelében Kárfy Titusz barátjának.<sup>30</sup> Utolsó napjaiban sem hagyja el humora, bár érzi halálát. Egy ismerőse megjegyzésére: „Nem tudtam,

<sup>27</sup>Bérczyt a Kisfaludy Társaság tagjává választják. Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új folyam I. kötet. 1862. 43. p.

Puskin Sándor, *Anyegin Eugen*. Regény versekben. Oroszból fordította Bérczy Károly. Kiadja a Kisfaludy Társaság, 1866. Pest.

<sup>28</sup>Arany László, *Bérczy Károly emlékezete*, Értekezések a M.T.A. Nyelv és Széptudományi Osztálya köréből V. kötet. Budapest, 1876. A M.T.A. Könyvkiadó Hivatala

<sup>29</sup>V. ö.: Paulovics István, *A magyar sportirodalom atyja*, i. m.

<sup>30</sup>Bérczy Károly levele Kárfy Titusznak, 1867. december első napjaiban. OSZK Kézirattár

hogy internálva vagy” – így felel: „Most internálva, majd nem sokára interrálva”.<sup>31</sup> December 11-én este fogadja két jó barátját, Szontagh Pált és Rájner Pált, Vendégei távozása után lefeküdt, és este tíz óra körül, kezében kedvenc könyvével (Feuillet Oktáv: *Egy szegény ifjú története*) csendben, örökre elaludt. Temetésén, a Kerepesi-temetőben sokan vettek végső búcsút tőle, s végre a lapok sem tagadták meg tőle végszavukat.

Valóban, ha végigtekintünk életútján, nem történtek vele világrengető események, és nem is tett semmit azért, hogy kitörjön életformájából. De mindazokat a nemes eszméket, amelyeket a Tízec Társaságában és Széchenyi mellett tanult, nem tagadta meg soha. Az irodalomnak szentelte életét, s talán mégsem volt csupán csak egy a sok ezer „munkálkodó” közül.

## 2.

### Írói kapcsolatok, irodalomszervezés

Bérczy Károly pályáján nem magányosan, külön utakat járva haladt. Életeleme volt a közösség, mindig szorosabban beletartozott valamilyen írói körbe. Az idősebb írónemzedék tagjai meglátták benne a szorgalmas, igyekvő ifjút, aki elég tehetséges és művelt ahhoz, hogy bízzanak benne. A kor szelleméből következett, hogy a „befutottak” nem irigykedtek a szárnypróbálgatókra. Mikszáth így jellemezte Jókai korát: „Mint ahogy a madár az anyai szárnyak alatt születik, úgy az író is az öregek szeretetében izmosodott. A nagyok és a tekintélyesek nem zárkóztak el a kezdők és a névtelenek elől. A fiatal írókat felkarolták, gyámolították, tehetsége, munkája iránt érdeklődést tanúsítottak. Az irodalomtörténet gyönyörű példáit mutatja jó lelküknek, miként növelték e nagy alakok az ő versenytársaikat.”<sup>32</sup> Ezért fogadják szívesen a korabeli lapokban is a fiatal költő írásait. (*Koszorú, Rajzolatok, Pesti*

<sup>31</sup>V. ö.: Paulovics István, *A magyar sportirodalom atyja*, 78–80. p.

<sup>32</sup>Mikszáth Kálmán, *Jókai Mór élete és kora I.* Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1982. 107. p.

*Divatlap, Honművész, Honderű, Életképek* stb.) A kortársak vonzó, lelkesedő, vidám természetéért szeretik. A „szent hevület”, no meg a közös írórsors hozza össze a Pilvax-kávéház fehér asztalainál a *Tízec* tagjaival. Barátai közé tartoznak: Tompa, Jókai, Lauka, Obernyik, Lisznyay és főként Pákh Albert. Jókai és Tompa 1849 után is kapcsolatban maradnak vele, sokszor emlegeti őket leveleiben, Pákh Albert pedig szerkesztőtársa lesz majd. Petőfihez különösebben szoros barátság nem fűzi, de Petőfi nagyon kevés embert engedett közel magához. Igaz, hogyha valakit aztán megszeretett, ahhoz forrón és kitartóan tudott ragaszkodni. Bérczy Petőfit csak messziről csodálta. Ifjúkori barátai közé tartoznak még Zichy Antal, Szontagh Pál és elsősorban – *Madách Imre*.

Madách-csal csak a harmincas évek végén kötött szorosabb barátságot, Lónyay Menyhértnél találkoztak több ízben. Mint tudjuk, a Lónyay-féle kis irodalmi-körnek ténylegesen nem volt ugyan tagja, de szívesen járt közéljük és szívesen mondott véleményt Madách Imre első verseiről is.<sup>33</sup> Bérczy így emlékszik erre: „Pesten, barátjánál, Lónyay Menyhértnél, többen kis irodalmi kört alakítottak, hol a névtelen versek részrehajlatlan bírálat alá estek. Hozzám is hozott egy párt, sajátjait, s kért, mondanék munkáiról legőszintébb és legszigorúbb véleményt. Tekintély lehettem előtte, mert néhány versem és beszélyem jelent meg ekkor a *Rajzolatokban* és a *Regélőben*.”<sup>34</sup> Barátságuknak nemcsak a kölcsönös rokonszenv és tisztelet, hanem sok-sok hasonló jellemvonás is oka lehetett. Mindketten Nógrád megyében születtek, s csaknem azonos időpontban. (1821, 1823). Bérczy vidám külseje mögött mély érzések, rendkívüli érzékenység rejtőzött. Igazi énjét csak ritkán tárta fel barátai előtt, akárcsak Madách Imre. Jogot tanulnak, résztvesznek a megyei közéletben, Bérczy 1847 januártól Széchenyi

<sup>33</sup>Ahogy Madách és Lónyay Menyhért fennmaradt levelezéséből (1838–1844) megtudjuk, Lónyayék Pesten az Egyetem utcában laktak. Náluk jöttek össze az egyetemisták és szerkesztettek egy alkalmi folyóiratot *Mixtura* címen. (V. ö.: Györfly Miklós, *Madách Imre kiadatlan levelei*. It 1959. 70. l.)

<sup>34</sup>Bérczy, *Madách I. emlékezete*, a Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam III. kötet. 1865/66.; 67. 200. p.

titkára, az 1848-as kormány megalakulásától még a Minisztériumba is követi Széchenyit, Madách Eötvös centralista körével rokonszenvezve. Filantrópia, boldog tervezgetés, közös álmok. Hasonló az írói pályakezdés is: előbb a lírával, majd a drámával kísérleteznek. Korai lírai verseik párhuzamos elemzésével már foglalkoztam 1984-ben, az ItK-ban megjelent tanulmányomban. A kiemelt költemények alapján közelíthető ars poeticájuk: „légy ember és honfi”; – valamint hasonlóak a szentimentális ciklusalkotásokban szereplő túlaradó fájdalom, visszafojtott bú variációi.<sup>35</sup> A 40-es évektől a romantikus hitvallás erősödése jellemző, legfőbb témáik: a lét problémái; szabadság, egyenlőség, haza, nemzeti függetlenség. És az epigon szerep után megjelennek az egyéni hangvételű versek: Bérczynél a szabadság-szerelem ódái, Madách költeményei pedig az emberiség, a világtörténelem alapproblémáit vetik fel, és már a *Tragédia* gondolati-érzelmi előtörténetére ismerünk. Mindketten tehát alapvetően lírikus egyéniségek, de Bérczy az epika mellett fog kikötni, Madách igazi műfaja a dráma lesz. Megjegyzem – Bérczy is írt drámát, egyetlen kéziratban maradt drámája a *Bitorlott szerelem* (1840, Ladár Iván a főhős és Bérczy álneve) soha nem kerül kiadásra, bár Kerényi Ferenc szerint Bérczy életművének perdöntő dokumentuma...<sup>36</sup> Érdekes az is, hogy Bérczy mint az Akadémiai Drámabíráló Bizottság tagja az 1850-es évektől kezdve dráma-recenziókat ír.<sup>37</sup> A műfaj iránti vonzódása a *Tragédia* keletkezésének hátterében sem érdektelen.

A lírai háttér – életútjuk alakulásának párhuzamai is érdekesek. Mert 1848–49 eseményeiben betegségük miatt egyikük sem tud aktívan részt venni. Bérczy Pestről Vanyarcra vonul vissza, egy elhagyott kis faluba Nógrád megyében, ahol Madách is sokszor járt. Bérczy Madách emlékére mondott beszédében többször visszatér barátja rossz egészségi állapotának taglalására. „1848 tavaszán, ő is sok mással az álmodott

<sup>35</sup>V. ö.: Madácsy Piroska, *Madách Imre és Bérczy Károly*, ItK. 1984/2. 205–209. p.

<sup>36</sup>Bérczy Károly, *Bitorlott szerelem*. (Kézirat, Bérczy Károly írói hagyaték. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, levéltár) Kerényi: *Bérczy K. írói hagyatéka*. Irodalomtörténet, 1971. III. /1. 669. p.

<sup>37</sup>Bérczy Károly – *drámabírálatok*. (Kézirat, Írói hagyaték, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, levéltár)

szebb kor hajnalát látta, s midőn éppen férfi erejének, s kivívott tekintélye és népszerűségének súlyával akart sorakozni az építők közé: megújult régi makacs betegsége ágybaszegezte. Innen hallá, felváltva örömtől és fájdalommal elhaló szívvel a világeseményeket, mire felépült, s nem volt többé tavasz és hajnal, csak

„Enyésző nép, ki  
méla kedvvel  
Multján borong...”<sup>38</sup>

Ismerős a kép, Bérczy is súlyos szívbjával, betegen, csupán messziről szemlélhette a véres színjátékot. Vanyarcon naplót ír: 1849. júl. 12. „Mi hön szerettük a hont, hön szerettük egymást, s válnunk kellett egymástól azon halálos aggodalomban, hogy ha ismét találkozandunk, nem leszünk e saját hazánkban idegenek?”<sup>39</sup> S mire felébredt, nem volt már miért lelkesednie. A szabadságharc bukását követő években kezdetben mindketten menekülésre kényszerültek. Tudjuk, Madáchot börtönbe zárják, Bérczynek is rejtőzködni kell, a zsandárok őt is keresik. Vanyarcról Balassagyarmatra megy, majd a Svábhegyre. 1849–50 telét Putnokon tölti és csak 1850 tavaszán tér vissza Pestre. Bérczy tud hamarabb talpraállni, neki legalább a szerelemben nem kell csalódnia. De Madách számára: „Sötét napok, a börtön éjénél sötétebb évek következnek. Haza, család, hit, remény, szeretet: mind oda, oda!”. E válságból fakad *Az ember tragédiája*, melynek megírására Bérczy is ösztönzi barátját, s melyet annak őszinte, csodálatos vallo-másának tart. „*Az ember tragédiája* Madách lelkének ama hitvallása, melyet benne a contemplatív élet folyamán kifejtett, a csapások alatt megrendült, s már-már pesszimizmusra hajló, de e megbocsátó nemes szellem visszanyert nyugalomában kiengesztelődött, s a költészet suga-raitól átragyogott bölcseszett érlelt meg: tisztán áll az, hogy *Az ember*

<sup>38</sup>Bérczy Károly, *Madách emlékezete*. I. m. 212. p.

<sup>39</sup>Bérczy, *Naplótöredék 1849-ből*. Írói hagyaték, Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, levéltár. A hagyaték jelenleg a Balassagyarmati Levéltárba került.

*tragédiája* Madách lelkének oly kényszerű kifolyása, melyet meg kellett írnia, ha Faustot soha nem olvassa, ha Faust soha nem születik is.”<sup>40</sup> Bérczy jól ismerte barátja természetét, „ki hidegnek kívánt felűnni, holott szívében egy Vezúv tűzanyagai forrtak, szigorúnak és engesztelhetetlennek, holott nemes lelkében a vett bántalommal mindig egykorú volt a megbocsátás.”<sup>41</sup> Erős meggyőződése, hogy soha író oly hasonló nem volt művéhez, mint *Az ember tragédiájának* szerzője – a lélek tükre ez a mű. A tartózkodásra és visszavonulásra való hajlomot az elszigetelt sztrégovai kastély csak erősíti, ahol az életet inkább könyvekből és a lapokból ismeri meg. Madách írja: „Engem sokan hidegnek, érzéketlennek tartanak, pedig nagyon is romantikus vagyok, és bajom csak az, hogy kevesen értenek meg”. Bérczy szerint „Soha nem vegyült az élet zajába, markolt a teljes emberéletbe, később egy keserves tapasztalás árán kellett elérnie a pontra, honnan a világot és az embert objektíve szemlélhesse, ez utóbbit drámailag egyéníthesse.” A magány – elmélyedésre készítette. Például a nőről: „A nő mint eszmény kettős alakban jelent meg neki: az egyik a heves izgalmakat keltező, a bájaival leláncoló, gyöttrő, boldogító, de mulékony, de szertefoszlott eszmény; a másik az állandó, az élet minden viszonyaiban hűséges, a szigorában is mélyen szerető édes anyáé...”<sup>42</sup> „Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő” – mondja Madách Bérczynek egyszer. Írói módszereit is megfigyeli Bérczy: minden eszmét papírszeletkére jegyez olvasmányaiából és külön csoportosította ezeket, mint a méh, gyűjtögette későbbre. A fentebb említett Madách vallomás akár Bérczy önjellemzése lehetne, hiszen Bérczy szívében is sok elfelejtett vágy és szenvedély izzott, melyről kevesen tudtak. Naplójában írja 1849. júl. 13-án: „Ma jött híre, hogy kedden Budára, csütörtökön Pestre vonult be az ellen, hogy a pesti nép szívesen és örömmel fogadta..., a szomszéd falu, Guta, lángban áll, kinn pedig haragos szél zúg, és terhes felhőket kerget, s e felhők felett

<sup>40</sup>Bérczy, *Madách emlékezete*, i. m. 213. p.

<sup>41</sup>I. m. 204. p.

<sup>42</sup>I. m.

az ég van, hol az ember hite szerint Isten lakik...”<sup>43</sup> „...Számotvettem magammal, s átláttam, hogy a hiba nem másokban rejlik, de magamban, ki az életet másnak vettem, mint aminő valóban. Sorsom kissé érzőbb szívet, s élénkebb phantáziát adott – ez megfejt mindent.” (Júl. 14.) Nemcsak rokonlelkek ők, valódi rokonságba is kerülnek, ugyanis Bérczy lányát Balogh Károly, Madách Imre nevelt fia és unokaöccse vette feleségül. Az élet produkál még néhány figyelemreméltó véletlent: Madách is 1862-ben foglalta el székét a Kisfaludy Társaságban „*Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása*” című értekezésével. Bérczy székfoglalója az *Anyegin* első ének fordítása. Madáchot 1863-ban éri a megtiszteltetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lehet, s betegsége miatt Bérczy Károly olvassa fel értekezését: „*A nőről, különösen aesthetikai szempontból*”. Bérczy akadémiai székfoglalójának címe *Az irodalmi humorról* (1860).<sup>44</sup> Tudjuk, Madách csak egy évvel éli túl közéleti sikereit, 1864-ben szívbetegségben meghal. S Bérczy nemsokára követi 1867-ben. Rendkívül érdekes a két akadémiai székfoglaló hangnemének vagy inkább humor felfogásának hasonlósága. Bár Madách humora keserűbb, világfájdalmasabb, de ő is a humor segítségével akar nevelni, változtatni az emberi hibákon. A humor sokféle értelmezéséből sem a felszínes, hanem a mély, irodalmi humort kedvelik. A humor nem a „nevetségesség teje”, „a valódi humornak pedig nem célja az élc, hanem csak eszköze...”<sup>45</sup> Bérczy szerint: „A humorhoz mély gondolkozással párosult tapasztalás, éles elme, élénk képzetelő, fogékony kedély s ennek egyoldalú behatások által nem kötött szabadsága szükséges”. „Tárgyilagós nézőpont kell, ahonnan a humornak nem sebezni, hanem gyógyítania kell...” Minderre példaként az angol és orosz írókat (Dickens, Lermontov), valamint Széchenyi egész nemzetet ébresztő, tevékeny, új életre nevelő, roppant hatású humorát említi. Madách humor-felfogása a nőről vallott nézeteiben nyilvánul meg, mosolyogva osto-

<sup>43</sup>Bérczy Károly, *Naplótöredék 1849-ből Vanyarcon*, Salgótarján, Bérczy írói hagyatéka.

<sup>44</sup>Bérczy, *Az irodalmi humorról*, 1860., Szépirodalmi Figyelő I. nov. 26. 5–8. rész 65. p. – folytatásokban.

<sup>45</sup>I. m. 81. p.

roz – tapasztalatain okulva akar sebeket gyógyítani. „A nő nem csak egyszerűen ember, esetlegesen nőnemű is, mint azt a rideg logika diktálja, de utolsó ízéig egy sajátos valami, – specifice nő.” Meglehetősen bizarr, ahogyan a két nem közötti különbséget taglalja. „A férfi agya két hüvelykkel nagyobb, mint a nőé, a férfi végtagjai hosszabbak. A nő tetemesebb része van nemi célokra alkotva, vére több, hőmérséklete magasabb, véralkata idegesebb. A nő szívéen keresztül gondolkodik. A szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt, lévén a nő perc-ember, a férfi küzdésre képes, a nő mártír vagy tigris, minden borzasztó látványt élvez, de nincs benne kitartás. Finomabb testalkata révén alárendelt, védelemre szorul. A nő a szerelem megtestesülése és a férfi meghajlik előtte...” A tanulmányból kitűnik, Madách nincs valami jó véleménnyel a nőkről, sőt... Hát még az emancipált nőkről, így George Sandról és nőalakjairól, eszményeiről sem.<sup>46</sup> Bérczy is ír a nőkről, nőírókról: „A kellő léleknyugalom hiánya a nőknél okozza, hogy az írók tollából sem találkozónk teljes és tiszta humorral. (pl. George Sand, Madame de Staël)”. Elképzelhető, hogy Sand *Lélia* című regényét is (melyről Madách tanulmányt ír) Madách-csal együtt elemezték. S hiányolták – annak humorát!<sup>47</sup>

Bérczy tehát 1866-ban búcsúzik Madáchtól a Kisfaludy Társaság ülésén, talán megérezve, hogy a végzet már az ő számára is kimérte a lét óráit, s „fonta a jelesnek szánt koszorút” öntudatlanul – önmagának is. Az emlékbeszéd a kor divatos kelléke, Gyergyai szerint: „az emlékiratok általános kedélyeskedő melegében úgy szólván egyetlen családi téma az irodalom”. Az írók – miután részesei voltak a reformkori lendületnek, és átérték a forradalom mámorát, most kissé kiégve, kijózanodva, nem ritkán fáradtan és bánkódva tekintenek vissza! Ez a kor nem beszédes, elhagyja a vallomásokot, a naplót. Levelezésük feltűnően sivár! „Íróik míg életben vannak, egymásról tartózkodó tárgyila-

<sup>46</sup>Madách Imre, *A nőről, különösen esztétikai szempontból*. Akadémiai székfoglaló 1864. ápr. 18. in: Madách összes művei II., Révai, Bp., 1942. Tanulmányok, 583–603. p.

<sup>47</sup>Vö: Madách Imre, *Eszmék Léliáról*. Országos Nőképző Egyesület Évkönyve az 1912/13-as évről. Bp. 1914. Pallas Nyomda, 132. p.; Madácsy Piroska: *Madách és George Sand*, in: III. Madách Szimpózium 1998. 10 p.

gossággal szólnak – s ha egyikük kidől a sorból, legközelebbi barátja – ünnepélyes szép szavakban magasztatja érdemeit, műveit s főképp jellemét”.<sup>48</sup> Bár Gyergyai meglehetősen ironikusan beszél az emlékbeszédéről, mint uralkodó műfajról, elmondhatjuk, e jellegzetes összefoglaló visszaemlékezések nélkül kevesebbet tudnánk a kor íróiról, így Madáchról is. Bérczy emlékbeszéde hiánypótló dokumentumnak és irodalmi alkotásnak nevezhető: megkapóan szép, őszinte emberi és írói portrét rajzol Madáchról, középpontba állítva *Az ember tragédiáját*, ugyanakkor értékes, ismeretlen adalékokat közöl. Madách és Bérczy levelezése valóban nem mondható bőbeszédűnek. Három Bérczy levelet őriz ma is a Széchenyi Könyvtár kéziratára, mind a három 1861-es keltezésű. A november 5. 1861. dátummal ellátott levélben az író gratulál *Az ember tragédiája* sikeréhez, a másik két levél pedig azt bizonyítja, hogy szívesen közvetíti Madách kéziratait a korabeli lapokhoz. A november 18-án írt levél érdekes kulisszatitkokat közöl a szerkesztőségek belső ügyeiről, arról, hogy a lapok tartalmának minősége silány, az értékes cikkeket sajnálattal kénytelenek a szerkesztők visszadni. Például Madách: *Szellem és tartalom* című cikkét sem jelentetheti meg Pompéry János. E néhány levél hangneme azonban korántsem olyan közvetlen, mint gondolnánk. Barátok voltak, de egészen feloldódni Madách – az egy Szontagh Pált kivéve – senkivel sem tudott. Mégis bízott Bérczy hűségében, mert leveleit, jegyzeteit, kiadatlan kéziratait reá hagyta gondozásra és kiadásra. Ez a bizalom legfőbb bizonyítéka annak, hogy Madách barátsága Bérczy iránt milyen mértékű volt.<sup>49</sup> Bérczy Madách emlékezetére mondott beszédében utal arra, hogy Madách hat öt felvonásos drámája még kiadatlan és e drámák közül hármat (*Mária királynő, Csák végnapjai, Férfi és nő*) Madách összes műveiben meg szeretné jelentetni. Sajnos terveit nem tudja megvalósítani – betegsége és 1867-ben bekövetkező halála miatt. Így a kéziratok Gyulaira maradnak...

<sup>48</sup>Gyergyai Albert: *Bérczy Károly, Anyegin magyar fordítója*, in: Klasszikusok, Szépirodalmi 1962., 400. p.

<sup>49</sup>V. ö.: Bérczy, *Madách Imre emlékezete*, 197. p.

Ha nem is mélyebb, de közvetlenebb és talán hétköznapibb barátság fűzte Bérczyt Gyulai Pálhoz. Barátságuk az önkényuralom éveiben kezdődik, amikor Bérczy, immár az ifjúkori ábrándokon túljutva „a férfikor nyugodt övébe, kijózanultan, kissé kiégve, nem ritkán bántódva és fáradtan ért”.<sup>50</sup> „Bizonyos, hogy az akkori írók zöme – a közös múlt, a közös származás, s főképp a közösen érzett idegen elnyomás miatt, többé-kevésbé zárt és tömör testületet alkotott, amelyhez számítani tisztesség volt, mert erkölcsi alapot és feladatot is nyújtott, ami viszont akkoriban nem járt minden kockázat és némi lemondás nélkül. Egy-néhány nagy név árnyékában, melyeket múltjuk és képességeik éppúgy, mint függetlenségük és tekintélyük határozott, bár olykor csak hallgatag vezetésre rendelt, ez a testület jelentette a tulajdonképpeni irodalmat.” – írja Gyergyai Albert az önkényuralom íróiról.<sup>51</sup> Gyulai öt évvel fiatalabb, s szinte ellentéte Bérczynek, konok, igazságkereső, egy percig sem elcsüggedő, beletörődő szellem. Igazából ő is a 48 előtti romantika hagyományaiból nő ki. Míg kezdetben Bérczy az, aki tanácsaival, tréfás, kedves gondoskodásaival elhalmozza a kedves „Pál gazdát”, később Gyulai lesz már kapcsolatukban az irányadó, a tanácsadó. Érdekes áttekinteni azt a megmaradt öt Bérczy levelet, melyek Gyulaihoz szólnak, s melyekből annyi apróságra fény derül. Az első levél Gyulai erdélyi utazásakor íródott (1851), hangneme tréfás, évődő és túlradó, friss örömet közöl, az ifjú házasember örömet.<sup>52</sup> (Így írt Petőfi is legjobb barátjának, Arany Jánosnak). A másik három levél hangja mélyen pesszimista. Nemcsak a családi bajok, a közélet sem biztat semmi jóval, az irodalom ügye is rosszul áll: „színházba sem járok, hol az ember mégis találkozhatnék egyel-mással! Az eredeti drámák rendre buknak, s én nem szeretem a temetési szagot. Minap voltam egyben, nem tudtam, mit sajnáljak jobban, a magyar dramaturgiát, vagy két húszasomat? Szomorú a színház ügye. Az írónál avatatlan kezeli, az igazgatóságnál oly ferde eljárás, mintha kicsinált

<sup>50</sup>Gyergyai Albert, *Bérczy Károly, Anyegin magyar fordítója*, 1921. Klasszikusok, 1962. Szépirodalmi Könyvkiadó, 400–401. p.

<sup>51</sup>I. m. 400. p.

<sup>52</sup>*Bérczy Károly – Gyulai Pálhoz*, Hajnalos, július 26. 851. OSZK Kézirattár

és bérelt terv volna az ügy megbuktatására.”<sup>53</sup> A művek kiadása sok nehézségbe ütközik, szépirodalmi lapra nem adnak akárkinek engedélyt, s a közönség igényei is alacsonyak. „Kell példa? – Minap egy derék orvossal néhány falu szekereztem át, az első falu Bánréve volt. Én. Kié azon angol parkos kastély? Ő. B. Vay Lajosé. Én. Ismerem látásból; szép ember; oly derék is? Ő. Kettőre rendkívül büszke a báró. 1. Soha mágnáson kívül mással nem szorított kezét. 2. Soha magyar könyvet nem olvasott. Megjegyzendő, hogy a báró úr 32–34 éves fiatalember.”<sup>54</sup> A levelekből kiderül az is, hogy Bérczy és Gyulai kölcsönösen nagyra becsülték egymást, mind emberileg, mind írói munkásságukat tekintve.

Gyulai mellett Eötvös József, Kemény Zsigmond, Arany László is közelebbi barátságba került Bérczyvel, de Svábhegyi villájukban gyakran megfordult még Csengery Antal, Tóth Lőrincz, Brassai Samuel, Rájner Pál. Kemény Zsigmond szívesen járt kirándulni a Svábhegy erdőfedte oldalára; hol Frivaldszky orvos házában, hol Bérczynél töltötte az estét.<sup>55</sup> Az írók a zöld növényekkel befuttatott teraszon vitatkoztak az irodalomról, a korabeli lapszerkesztés problémáiról, s az új fíradalmakhoz új erőt gyűjtöttek. Eötvös például segítette Bérczyt sportlapja megindításában, az *Anyegin* fordítását pedig végig figyelemmel kísérte, mert jól ismerte barátja képességeit. S hogy teljes legyen a vázolt kép, barátjaként tisztelte őt még: Nagy Iván, Pompéry János, Kármay Titusz, Greguss Ágost, Erdélyi János és még sokan mások. Az utána következő nemzedék szerette és tisztelte „nemes modoráért”, kímélő, de útbaigazítást adó bírálataért. „Finomabbul, mint ő szokta, alig lehetett valakivel megértetni azt, hogy nagyra tartott műve nem épen remekmű; gyöngédebb kézzel alig lehetne szétfosztani az irodalom mezején első kísérleteit tevő ifjúnak csapongó illúzióit, a nélkül, hogy egyszersmind önbizalma is meg ne rendüljön.” – mondja

<sup>53</sup>*Bérczy Károly – Gyulai Pálhoz*, Pest, március 9. 1852. OSZK Kézirattár

<sup>54</sup>*Bérczy Károly – Gyulai Pálhoz*, Putnok, július 1. 1853. OSZK Kézirattár

<sup>55</sup>V. ö. F... Ilona, *Apróságok egy nagy ember életéből*, Budapesti Hírlap 1924. 177. szám

Arany László emlékbeszédében Bérczy kritikai munkásságáról.<sup>56</sup> Mint az *Akadémiai Drámabíráló Bizottság* tagja, Bérczy az 1850-es évektől kezdve végtelen gondosan és lelkiismeretesen írja kritikáit a színházi előadásra szánt darabokról. Írói hagyatékában egy sereg rendezetlen kézírata tanúskodik arról a komoly munkáról, ahogyan minden darabot (pedig nem jelentettek valami nagy művészi élményt számára) komolyan mérlegelve elutasít vagy javasol előadásra, ahogyan esztétikai elveit kifejtve próbál tanácsaival segíteni a kezdő íróknak.<sup>57</sup> 1863-ban például összesen 25 művet néz át, s lát el recenzióval (népszínműveket, vígjátékokat), de csupán kettőt fogad el: P. Szathmáry Károly: *A tatárok* és Razár Emil: *A rokonok* című műveket. A drámák bírálatában általában a következő szempontok vezetnek: 1. „Bír-e a dráma azon kellékeivel, mellyek részére a színpad hatást (kívánt siker gyanánt) biztosít?” 2. Javítja-e a darab a közönség ízlését? 3. Élethű-e a tárgy, érdekfeszítő-e a helyzetek, kidolgozott-e a jellemek? 4. Megvan-e a dráma hármassága, mely a drámai hatás igazi alapja? 5. Hibátlan és alaposan kidolgozott-e a nyelv?<sup>58</sup> Ha Bérczy ifjúkori drámája mélyen elrejtve, eltitkolva pihent is dolgozószobájának íróasztalfiókjában, gyakorlatban meg nem valósított dramaturgiai elképzeléseit ezekben a bírálatokban fejtette ki, és csodálatos biztos kézzel válogatta ki a hibátlan, a sok fércmű közül.

Láthatjuk tehát, hogy Bérczy Károlyt kora ifjúságától a meglett férfikorig végigkísérte az irodalom szeretete, szinte korának minden neves írójával és költőjével kapcsolatban volt. Petőfiékkal indul, s erről sohasem felejtkezik meg. Egyike azoknak, akik Világos után elsőként próbálják meg a magyar irodalom felélesztését. Rendező-szenvedélyével, lapteremtő-kedvével, s nem utolsó sorban írói munkásságával azok közé tartozott, akik szinte utolsó pillanatukig életelvükként vallják: „Végtelen a tér, mely munkára hív!”

<sup>56</sup>Arany László, *Bérczy Károly emlékezete*, Értekezések a M.T.A. Nyelv és Széptudományi Osztálya Köréből V. kötet, 3. p.

<sup>57</sup>Bérczy Károly, *Kritikák és recenziók*. Írói hagyaték, Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján

<sup>58</sup>l. m.

Bérczy az a fajta ember volt, aki, ha valamit elkezdett és elvállalt, azt csak szívvel, lélekkel, óriási lelkesedéssel, önmagát fogyasztó belső égéssel tudta csinálni. Az ötvenes évektől sportújságíró és szerkesztő lesz, mert nem akar többé közéleti szerepet vállalni. (Az első magyar sportújság címe: *Vadászlapok*). Pedig igazából, a szíve mélyén mégsem újságíró ő, hanem irodalmár. Az írás vágya szólal meg, egy kicsit keserűen, önmagán tréfálkozó filozófálgatásban Madách Imréhez írt, 1861. november 18-án keltezett levelében: „Kemény, Jókai regényeket írnak, én is hegyezem tollamat, s nem sokára – rágni fogom... A négy rustrum hátamon ugyan, de most ismét azt mondom, mit az öreg táblabíró a Lánchíd tervezésekor: „minek az már erre a rövid időre?” Bár e hasonlat hatalmasan sántít, mert a táblabírót századokkal élheti túl a Lánchíd, míg az én lepkeéletű betűim előttem enyésznek el a semmiségben. Egyébiránt is minden csak „vanitatum vanitas” jó, hogy megírta Kölcsey, legalább utána mondhatja az, ki mint jómagam – az erő hiányát e vigasztalással akarja önmaga előtt el-tussolni.”<sup>59</sup>

Az erő hiánya, az idő hiánya, a kétség, hogy mindaz, amit eddig alkottunk, létrehoztunk – elenyészik; azon emberek problémái közé tartoznak, kik érzik magukban a pusztító betegség súlyát, tisztában vannak azzal, hogy talán a holnapot már nem érik meg, és mégis tervezgetnek, sőt egyre többet szeretnének még létrehozni. Nem igaz, amit Bérczy önmagáról a fentebb idézett Madáchhoz írott sorokban mond, mert – bár tisztában van betegségével – hihetetlen kitartással, szorgalommal még van és lesz ereje az utat végigjárni – az Anyegin lefordításáig.

<sup>59</sup>Bérczy Károly – Madách Imréhez, Pest, nov. 5. 1861. Bérczy Károly – Madách Imréhez, Pest, nov. 18. 1861.

*Bérczy Károly – Madách Imréhez*, Pest, okt. 20. 1861. OSZK Kézirattár.

*Bérczy Károly – Madách Imréhez*, Pest, nov. 18. 1861. (részlet).



### 3. A műfordító

A fordítások persze nem az Anyeginnel kezdődnek. Már kora ifjúságában megtanulhatta a kultúrát és tudományokat kedvelő polgári környezetben felnövő Bérczy a nyelvek, a világirodalom szeretetét. Édesapja a klasszikus görög-latin irodalmat kedvelte, anagrammákat is írt, számára a tudomány és irodalom egybekapcsolt fogalmak voltak. Nem lehet valakiből jó író anélkül, hogy ne ismerje a nyelveket, a művészeteket, de az igazi tudósnak is sokoldalú, klasszikus és modern műveltséggel kell rendelkeznie. A kor legfőbb nemzeti eszményét Csathó Kálmán szavaival érzékeltethetjük leginkább: „A nemzetek életében a csúcs-pontokat a művészet és az irodalom jelenti. Nemzeti nagyság nincs ezek nélkül. És szebb és magasztosabb hivatás sincsen, mint akár költői művekben, akár szoborban, vagy képben tükrözni egy népnek, nemzetnek küzdelmeit, bánatát, örömét és dicsőségét. Szítani a nemzeti lelkesedés tüzét és emléket állítani a nemzet nagyjainak.”<sup>60</sup> Az 1830-ban megalakult Akadémia, azaz a *Pesti Magyar Tudós Társaság* legfontosabb feladatának a nyugati értékes irodalom felderítését tekintette. Csathó Pált megbízzák, hogy fordítsa le magyarra Victor Hugo, Dumas, Scribe darabjait. 1843-ban tíz aranyat szavaznak meg az Odyszeia fordítójának. (1846-ban Szabó István adja ki.) A *Tudománytár* című évkönyv ismertetéseket közöl a francia, angol, olasz költészetről, a korabeli drámáról, hogy a magyar írók számára is példákat hozzon. Szükség van a görög drámák fordítására is, mert Kazinczy és Vörösmarty elvei szerint, így pótolhatják az idegen klasszikussal az eredeti művek hiányát.

Az ifjú Bérczy már a váci gimnáziumban megismerkedik a latin és görög nyelvvel, de igazából csak Pesten, 1833 őszétől találkozik a klasszikus irodalommal, a piarista gimnáziumban. Jogi tanulmányai közben 1838-tól, tehát első irodalmi fellépései idején, szorgalmasan tanulja a nyelveket, németül, olaszul, franciául és angolul. Bár Bérczy és barátai aligha léphették át a Kárpátok vonalait, legfeljebb csupán ál-

<sup>60</sup>Zolnai Béla, *A magyar biedermeier*, Franklin Társulat kiadása, 101. p.

maikban, az élő nyelvvel való találkozás élménye nélkül, önműveléssel, olvasmányaikból kitartó, rendkívül nehéz munkával tanulnak nemcsak társalogni, hanem fordítani is – sokszor több nyelven is. Bérczyhez legközelebb az angol és francia nyelv áll. Az angol szelleme megegyezik természetével, komoly és érzékeny, sokszor világfájdalmas hangulatában szívesen olvassa Byront; a francia pedig szép és nem utolsó sorban – divat. A főváros kozmopolita is, nemcsak nemzeti, a *Honderű* a párizsi élet legfrissebb újdonságait is közli, a párizsi divatot azonnal követik a pesti dandyk, a szalonok művelt társaságaiban beszélnek Victor Hugo, Scribe új műveiről, és az ifjú hölgyeket nem illik magyar nyelven köszönteni a gavalléroknak. Bérczy francia nyelven még verseket is ír, a baráti körnek felolvassa. Fordítja Victor Hugo és Lamartine verseit, sőt saját, szentimentális – biedermeier stílusú költeményei előtt francia mottókat használ (legtöbbször Lamartine-tól.). A *Tízek* közé kerülve, a *Pilvax* törzsvendégeként már nemcsak divat, hanem kötelesség is szent hevületből ismerni a francia haladó irodalmat, a forradalommal kapcsolatos műveket. Az 1830-as francia forradalom után egész Európa Párizs felé fordul, Vörösmarty a „vészek honaként” üdvözl:

„Melyben egy világnak szíve ver,  
Ahol rőten a vér bíborától  
Végre a nap földerülni mer...” (*Liszt Ferenchez*)

Az idézet jól érzékelteti az 1830–40-es évek fiatal magyar íróinak, értelmiségeinek Franciaország és liberális eszméi iránti érdeklődését, úgyszólván rajongását. Számukra írni, alkotni politikai tettnek számított. Az eredeti művek mellett a fordítások is nagy szerepet játszottak, mert lehetőséget nyújtottak a francia liberalizmus eszméinek terjesztésére, a politikai gondolkodás formálására. (Igaz, a liberalizmus eszméiből később nagyon gyorsan ki kell ábrándulniuk!)

Bérczy látszólag egy „ártatlan” műből, Mérimée: IX. *Károly uralkodásainak krónikájából A különös kihallgatás* című fejezetet fordítja le és jelenteti meg a *Koszorú* XIX. kötetében B. K. aláírással, mint for-

mint fordító.<sup>61</sup> A kiválasztott rész fordítása 1839-ben különös jelentőségű. Ugyanis a történetben IX. Károly király György kapitányát aljas gyilkosságra próbálja rábíri, amelyet az felháborodva visszautasít. Az analógia kézenfekvő, IX. Károly nem más, mint I. Ferenc, Magyarország királya. A fordításnak van egy Shakespeare idézet mottója is: „Do you find Your patience so predonant in your nature That you can let this go – Olyan nagy a türelem bennetek, hogy a dolgok állását képesek volnátok úgy hagyni, ahogy van?” A korabeli olvasó szemével nézve, a Shakespeare idézet és a királyról kapott jellemkép csak egyet jelenthet: „Mikor valósítjátok meg társadalmi és politikai célkitűzéseiteket?” IX. Károly jelleme jól beleillik a Petőfi rajzolta királyképbe.

Bérczyt rajongása a francia irodalomért Lamartine-hoz köti. Eszményképe Lamartine, aki műveivel idegenben sokkal inkább nagyobb hatása és csodáltabb költő, mint saját hazájában. *A girondisták története* (1847), tudjuk, a fiatal magyar értelmiségieknek – élükön Petőfivel – „imakönyve”. Bérczy a mű megjelenése után néhány hónappal nekilát a fordításnak, és még 1849 előtt nagyrészt el is készül a munkával. Ám az elkövetkezett tragikus események miatt a publikálásra soha nem kerülhetett sor.<sup>62</sup> Megilletődöttséggel olvashatjuk a fordítás kéziratát, mely eredeti alkotásként hat az olvasóra.

Idézzük fel a mű bevezető sorait: „Kis számú férfiak történetét megírni vállalkozom, kik az újabb idők legnagyobb drámájának középpontjába dobatva, egy időszak eszméit, szenvedélyeit, hibáit, erényeit képviselik, s kiknek élce és politikája úgyszólván, a francia forradalom csomóját alkotván ugyanazon csapással érintetnek, mellyel honunk végzete. E vérrrel és könnyekkel töltött történet, tele van egyszersmind népekhez szóló tannal. Soha talán annyi tragikai esemény, oly rövid időközbe nem szorult, valamint a tettek és következmények közötti összefüggés soha oly rohanólag nem gördült le, soha gyengeségek gyorsabban nem születtek hibákat, hibák vétkeket, vétkek bűnhődést. Ezen osztó igazság, melyet isten a régiek végzetszerűségénél szentebb öntu-

<sup>61</sup>Bérczy Károly, *A különös kihallgatás* (Mérímée: IX. Károly uralkodásainak krónikája), Koszorú XIX. kötet, 1839. 145–151. p.

<sup>62</sup>Bérczy Károly, *A girondiak története* (Lamartine). Fordítástörédék 76 oldalban. Hagyaték, Balassagyarmat.

datként helyezett tetteinkbe, soha nagyobb világossággal nem nyilvánult; az erkölcs törvénye soha sem tón le önmagára fényesebb tanúbizonyságot, soha nem bosszulta meg magát irgalmatlanabbul. Annyira, hogy e két év egyszerű elbeszélése az egész nagy forradalomnak legvilágosabb czommentárja, s hogy a patakokba ömlött vér nem csupán rettegés és szájalom után kiált, hanem leckét és példát is ad az embereknek.

A történet részreghajlatlansága nem a tüköré, mely csupán a tárgyakat sugárza vissza, hanem a bíróé, ki lát, ki hall, s ki ítél. Az évkönyvek nem történet: az hogy e nevet megérdemelje, lelkiismeretet igényel, mert később az emberi nem lelkiismeretévé válik. Képzeldés által élénkített, bölcsesség által átgondolt, s megítélt elbeszélés: ez a történet, milyennek azt a régiek értették, s milyennek magam is óhajtanám, ha isten tollamat vezérelni kegyeskednék, egy töredéket hagyván nemzetemnek.”<sup>63</sup> A forradalom eszményítésével Lamartine inkább témákat, mint tényeket „énekelt” meg, Chateaubriand szerint: „Sikerült néki bearanyozni a guillotint.” A „specialisták” felsorolhatják a mű hibáit, hiányait, történeti tévedéseit, de egy bizonyos, hogy Lamartine forradalmi lelkesedésében a forradalmat olyan szentnek, isteninek, tisztának, a legsodálatosabb beteljesedésnek látta és láttatta, hogy 1848 forradalmi lázának előidézésében nagy szerepe volt. A kiontott vér az író szemében, az eszme meggyökeresedésének feltétele. Ez a gondolat éltette 1848 forradalmait. Bérczy műfordítói törekvését, -emberi jellemét mi sem jellemzi jobban, mint Lamartine művével való azonosulása.

Míg franciából inkább lírai, vagy értekező jellegű műveket, angoltól elsősorban novellákat ültet át magyarra. (Hogy például Washington Irving novelláit már az 1840-es évek elején eredeti angolban olvasta, arra bizonyíték a Bajza-féle plagium kritika.) Angoltól fordított novelláit a *Világ folyása* egyik kötetében gyűjti össze (1854), ezek egy részét a szabadságharc bukása előtt, más részét az ötvenes években fejezte be.<sup>64</sup> Az ötvenes években különben is közelebb áll hozzá a nagy

<sup>63</sup>I. m. Bevezetés

<sup>64</sup>Bérczy Károly, *Világ folyása III.* 1854. Pest, Számvald Gyula sajátja, Emich Gusztáv bizománya

angol írók stílusa, hangja, felfogása, eredeti novelláiban is egy kicsit – őket utánozza. A *Világ folyásában* megjelenő elbeszélések Washington Irving: *Alhambra*, Dickens: *Sketchs*; Household: *Wards*, Bulwer: *The Caxtons*; Lewer: *Tom Burke* című művekből valók. Legtöbbet Washington Irving tündéregéből közöl: *A szerelem zarándoka*, *A mór hagyománya*, *Az arab csillagász*.<sup>65</sup>

A fordítások hangulatvilágában Bérczy teljesen azonosul az eredeti íróval, de stílusban és nyelvben felülemelkedik a szövegen, önmagát adja, logikus, szép, színes, magyaros szerkesztésű mondataival. Greguss Ágost mutatott rá néhány szófüzési hibára, angolos nyelvkezelésre (például külön-külön szóba írja a „vár-sáncz”, „kantár szár” szavakat, pedig e névszókat a birtokrag mellőzése miatt egybe kellene írni), mely azonban egyáltalán nem gyakori Bérczynél.<sup>66</sup> Az angol elbeszélések műfordításai tulajdonképpen azt bizonyítják, hogy Bérczy végképp háttérbe fordított a francia vadromantikának, a divatos csevegéseknek, s elbeszéléseinek a továbbiakban az angol irodalom jótékony hatása érződik. Gyulai Pál köszönetet is mond neki a műfordításokért, mert ha választékosan fordulunk az idegen irodalomhoz, az jobb, mint az idegen gyenge-eredeti utánzata. „Legyünk már egyszer eredetibbek és kevésbé eredetiek!”<sup>67</sup>

Az angolokat Bérczy elsősorban sajátos humoruk miatt kedveli, csendesen mulatni a világ gyarlóságain, nem harsányan vagy pajzánkodva, de okosan. *Az irodalmi humorról* írt akadémiai székfoglaló beszédében (ez egyetlen jelentősebb esztétikai jellegű értekezése) végeredményben az angol és orosz epikusok mellett tör lándzsát.<sup>68</sup> Miután részletesen foglalkozik a humor szó eredetével (kedv – véralkat – jellem – különtség – szellemdús elméncz – az egyén alanyi hangulata),

<sup>65</sup>Bérczy Károly, *A szerelem zarándoka*, 75. p.; *A mór hagyománya*, 160. p.; *Az arab csillagász*, 4. p.; *Világ folyása III.*, 1854.

<sup>66</sup>Greguss Ágost, „st” *Jel alatt recenzió Bérczy Világ folyásáról*, Divatcsarnok, Pest, 1854. 34. szám, 788. p.

<sup>67</sup>Gyulai Pál, *Bérczy Világ folyásáról*, Pesti Napló, 1854. július 28.

<sup>68</sup>Bérczy Károly, *Az irodalmi humorról* (Akadémiai székfoglaló beszéd) Szépirodalmi Figyelő, 1860. I. évfolyam 5–8. szám.

az angolokat nevezi a világirodalom legmélyebb humorú íróinak, Dickens emberszerető humora óriási hatású az irodalomban. Mi a lényeges különbség a múlt század humora és a mai humor között? „A múlt század humorának fő vonása a világ megvetése volt, az újabb ember-szeretet.”<sup>69</sup> Amaz cinikus volt, ez tárgyilagos, melynek csupán eszköze az élc, az irónia, a szatíra. A valódi humornak feladata a mindennapi élet legcsekélyebb tárgyaiba is lelket önteni, a humornak nem szabad sebezni, hanem gyógyítania kell, a dolgok mindkét oldalát kell látni, „nevetve kell ostromozni és enyelegve sírni”. (Széchenyi volt ilyen humorú szerinte; érdekes megjegyeznünk azt a tényt, hogy egész életművében, az 1848-as naplótöredéken kívül ez az egyetlen direkt megjegyzése Széchenyi emberi magatartásáról). Akik engednek az egyoldalú behatásoknak, akik szenvedélyeiktől elragadtatják magukat, nem bírhatnak tiszta humorral, öntudatlanul nem lehet nevetetni. Uralkodó alaphang a humor az angol és orosz irodalomban. Bérczy felsorolja Puskin, Gogol, Lermontov, Turgenyev nevét, s kifejezi mély rokonszenvét az orosz írók iránt.<sup>70</sup>

Íme, az 1860-ban írt esztétikai fejtegetésben említi először Puskit, kinek melankólikus, contemplatív természete oly közel állhatott Bérczy egyéniségéhez. Vajon mikor kezdődik ez a kapcsolat az orosz irodalommal? Nyilvánvaló, hogy hozhatnák szubjektív összevetéseket, párhuzamokat Bérczy és Puskin életéből – egyes naplórészletek és az Anyegin részleteinek összevetésével – mint ahogyan azt Radó György teszi Bérczyről írt fejtegetéseiben.<sup>71</sup> Például: Puskin halálos párbaja – *A bitorlott szerelem* halálos párbaja; a Vanyarci-napló tája – Puskin Mihajlovszkojevi birtoka; a magányos Bérczy álmodozása Vanyarcon – Anyegin falusi magánya; vagy Byron emlegetése mindkettőjüknél stb. Véleményem szerint azonban ezek a párhuzamok kissé erőltetettek, az említett motívumok valóban közösek, de mindezen nem lehet csodálkozni. A kor szelleme, az orosz és magyar társadalom berendez-

<sup>69</sup>I. m. 67. p.

<sup>70</sup>V. ö.: I. m.

<sup>71</sup>Radó György, *Bérczy Károly, mint az Anyegin fordítója*, Palócföld, 1971. 4. szám.

kedésének hasonlósága adta e motívumokat, s bizonyos, hogy találhatnánk még számos ilyen hasonlóságot Bérczy és Puskin között, illetve Anyegin között. Igazából, az orosz irodalommal való ismerkedés Magyarországon csak az 1850-es évek közepétől kezdődött. Toldy Ferenc ugyan megemlíti már Puskin nevét 1828-ban a *Tudományos Gyűjteményben*, de hát akkor még az *Anyegin* befejezetlen. 1837-ben a *Jelenkor* közli Puskin halálos párbajának hírért, de senki sem figyel fel Puskinra, az íróra, még Petőfi sem tudja róla, hogy a szabadság költője volt. A fordításhullámok idején, 1844-ben az egyedüli Kazinczy Gábor közli Puskin: *Lövés* című novelláját, s ezt csak 1855-ben követi a második Puskin fordítás, a *Pique-Dame* című elbeszélés, Urházi Györgytől. Ekkor, az ötvenes évek közepétől kezdik Nyugaton és nálunk is felfedezni az orosz irodalmat, a német Bodenstedt és a francia Prosper Mérimée fordításaiból. Salamon Ferenc a Budapesti *Hírlapban* méltatja az orosz irodalmat, íróink szívesen olvassák Puskin, Lermontov, Turgenyev műveit, kik hasonlóképpen az önkényuralom, a cárizmus ellen küzdenek. Gyulai felfedezi a párhuzamot a magyar és az orosz irodalom között: „A mi irodalmunk és az orosz között a különböző viszonyok ellenére is sok hasonlóság van. Ott is, mint nálunk, csak néhány évtized óta vált nemzetiessé a költészet: a népnemzeti elem nálunk is hasonló körülmények között vívta fel magát: az orosz költő éppen úgy küzd a felső körök műveltségével, mint ahogy mi legműveltebb köreink németességével. A politikai és társadalmi viszonyokkal való elégedetlenséget éppen úgy megérezhetni az orosz költőn, mint a magyaron, csakhogy az orosz költőben több a melankólia és az epés humor.”<sup>72</sup> Arany János is igen szorgalmasan olvassa Puskin és Lermontovot, Arany László tanulmányt ír Lermontovról, s Gyulai pedig már 1855 óta őrizgeti a Berlinből hazahozott Puskin műveket, Bodenstedt fordításában.

Valószínűleg tőle kaphatta kölcsön Bérczy az *Anyegin*t, s német fordításban olvasta el először. A krími háború és a világpolitika alakulása éppen ezekben az években fordítja Bérczy figyelmét Oroszország felé, melynek viszonyairól eddig oly keveset tudott. A közfelfogás kü-

<sup>72</sup>Gyulai Pál, *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*, 137. p.

lönben lassan kezd differenciálódni, átalakulni Oroszországról, ahol az addigi általános elképzelés szerint csak barbár és kegyetlen cár és sok, jámbor falusi muzsik van. (pl. Tamásfi Gyula *Puskin* versének ostoba elképzelései.)<sup>73</sup> Bérczy írt már orosz tárgyú elbeszéléseket, például: *A holló-király*, vagy méginkább *A végzetterhes cipő*, de felfogása az orosz életről itt még túl általános. Jókaihoz hasonlóan az egzotikumok ragadják meg: báli multság, szánverseny, népi szokások.<sup>74</sup> Részletes politikai-társadalmi vizsgálódásai, az orosz irodalmi művek alaposabb megismerése azonban egyre közelebb viszik őt a realitáshoz, s egyre nagyobb szomjúságot érez Puskin művészete iránt. Még Puskin arcképet is megszerzi, mégpedig Zichy Mihálytól, aki Szentpéterváron a cárnő udvari festője volt. A kép hátán, melyet Harsányi Zsolt kutatott föl, az 1930-as években, Zichy ajánlása olvasható – Bérczy Károlynak.<sup>75</sup> Gyulaiék köre tanácsolja neki, fordítsa le Puskin *Anyeginjét*, hogy a széles olvasóközönség is megismerhesse e remekművet. A fiatal és tehetséges Zilahy Károly is hozzákezd az *Anyegin* fordításához, de ő csak részleteket tudott lefordítani – még 1864-ben meghalt. A Kisfaludy Társaság tagjai közé 1862-ben jelölik Bérczyt, Greguss Ágost levelében biztosítja Bérczyt a Kisfaludy Társaság elismeréséről és bizalmáról, s felkéri, jelenjen meg a következő ülésen. A mű, mellyel Bérczy hivatalosan is elfoglalja majd helyét, az *Anyegin* első énekének fordítása lesz. (A teljes műből részletek jelennek meg a *Koszoróban*, a *Nővilágban*, *Fővárosi Lapokban*, a *Részvét* könyvében is.)<sup>76</sup> Így találkozott Bérczy Károly Puskin művével, s hogy az ötletből valóság lett, azt most már lehet magyarázni sok-sok szubjektív tényezővel: hogy vágyai és kiábrándulásai, egész középvágányon futó életének elfojtott szenvedélyei, emlékei és lelkének titkos álmái most egyetlen hattyúdalban (ha nem is eredetiben, de egy rokonlélek tolla

<sup>73</sup>Tamásfi Gyula, *Puskin*, Hölgyfutár, 1863. 50. szám

<sup>74</sup>Bérczy Károly, *A végzetterhes cipő*, Divatcsarnok, 1855. 44–45. szám

<sup>75</sup>Harsányi Zsolt, *Puskin, Zichy és Bérczy*, Pesti Hírlap Vasárnapja, 1933. 43. szám, október 22.

<sup>76</sup>Bérczy Károly, *Mutatvány Puskin „Onegin Eugén” című versesregényéből* (II. fejezet), Koszorú, 1863. I. félév, Szerkeszti Arany János, 486–489. p.

nyomán) végre megszólalhatnak, - hogy van ereje megtanulni oroszul, és 1862-től négy kemény évig dolgozni a fordításon, a második ének-től eredeti oroszból, az több, mint rokonszeny, az azonosulás és győzelem.

Bérczy *Anyegin* fordításának részletes elemzése helyett nézzük inkább a mű mintegy száz éves kritikájának történetét. A közvetlen siker óriási, az olvasók elragadtatva ismernek önmagukra *Anyegin* világában, a kortárs-írók lelkesen fogadják. Eötvös, Tompa és Gyulai együtt izgultak a költővel a sikerért, s az 1867-ben tragikus hirtelenséggel elhunyt Bérczyt, minden egyes nekrológban e művéért dicsérik leginkább. Arany László szerint Bérczy fordítása jobb, mint Bodenstedté, mert képei, fordulatai tisztábbak, a sajtóságos szokások ereje valódiabb. Zichy Antal szavaival pedig: „E fordítást olvasva merőben feledjük, hogy az fordítás: eredeti mű gyanánt élvezhetjük. Míg verseinek bájos csengése és könnyű röpte Himfyre és Recékre emlékeztet, addig az egész átlengető szellem, s a kifejezések szintoly fesztelen, mint jellemző volta, nekem, a ki oroszul nem tudok, éppenúgy, mint egy művészi kéz alól kikerült arckép, látatlanul is kezeskedik arról, hogy az eredetiségéhez csak hasonló lehet, s hogy ez csak ugyanazt és ugyanolyan módon mondhatja el, mint a fordító nekem tolmácsolja.”<sup>77</sup> A könyv iránti kereslet fantasztikus. A *Kisfaludy Társaság* szabályai szerint nem jelentetheti meg újra, de 1879-ben Gyulai az *Olcsó Könyvtár* kiadásába veszi és itt 1923-ig hétszer jelenik meg. Petőfi *János vitéze* és Arany *Toldija* mellett egyetlen magyar költői műnek nem volt ilyen sikere nálunk. 1920-tól még nagyobb divat az *Anyegin* olvasni, három könyvkiadó jelenteti meg 1920–23 között hat kiadásban. Az *Anyegin* sorait az olvasók kívülről fűjják, szállóigeként idézik: „Szeretem Önt, miért tagadnám?”, „Tavaszi te szerelem idénye, Jöttöd mi bánatos nekem, Mily felhullámzó érzeménybe dobog fel fájtó kebelem”, vagy „Így éltem akkor Odesszában.”<sup>78</sup> Az új *Anyegin*-kultusz azonban egy

<sup>77</sup>Zichy Antal, *Emlékbeszéde Bérczy Károlyról*, Budapesti Szemle, 1868. X. kötet, 342. p.

<sup>78</sup>V. ö.: Komlós Aladár, *Puskin a magyar irodalomban*, Filológiai Közlöny, 1955. III. szám, 336. p.

kicsit hamis himporral fűjja be Bérczy műfordítását, a pesti közönség számára az *Anyegin* szinte bódító parfümként hat. Ebben „ludas” Krúdy Gyula, aki a százesztendő *Anyegin*-re emlékezve, így ír: „Az *Anyegin* verseiből olyan varázslat áramlik, amely varázslat minden korban, öregeken vagy ifjan forgassuk a lapokat: felejteti velünk mindennapi való életünk szomorúságát, vagy sivárságát... Az ifjúság rajongása, a férfikor enyhe rezignáltsága, az öregség csendes elgondolkozása, amely a leghidegebb szívben is életre ébred, amíg *Anyegin*-től sóhajtva elbúcsúzunk: mindenkor olyan olvasmánnyá avatja e könyvet, amelynek népszerűsége nem függ az áramló divatoktól, mindig olvassák, amíg szívek és szerelmek élnek a földön.”<sup>79</sup> Móríc Zsigmond még inkább dicséri a fordítást a Nyugat 1921-es évfolyamának egyik számában: „Igazán az örök könyvek közül való. Nincs egy sora, amely egész dús áradatban ne ontaná egy elmúlt, letörült irodalmi ízlés és kultúra illatát, ízét, báját, de nincs egyetlen sora, amely fals lenne, amely sebezni tudná érzékenységünket. Ha valaki ma csinálná meg a költői dendiségnek azt a nyelvét, bántó volna, még a legteljesebb pontosság mellett is: de itt máris Idő szentesítése lebeg a szavak félódon muzsikája fölött. Egy-két sort kell olvasni belőle, s egész napra megnyíthat az ember hangulatát, mint egy édes óparfüm, finom levendula-illat kíséri végig a napot...”<sup>80</sup> Krúdy is, Móríc is nagyon szeretik Bérczy fordítását, de nekik köszönhető, hogy felmerül a kétség: hát ennyi csak az *Anyegin*? Divatos, szerelmes könyv? Költői dendiség nyelve? Ódon hangulat? Levendulaillat? Nem csoda, hogy már a kor meghozza az ellenvéleményeket: az 1920-as Genius-féle díszkiadás utószava a fordítást magyartalannak, erőltetettnek nevezi, hiányosnak is. Ignótus 1927-ben azt írja, hogy „Bérczy Vörösmartyan bájos *Anyeginje* – nem Puskin.”<sup>81</sup> Gyergyai Albert Bérczyről írt tanulmányában még megvédi az *Anyegin*-t a támadások ellen, sőt Krúdyék ellen, mondván, hogy sem a feltétlen elragadtatás, sem a vállveregető

<sup>79</sup>Krúdy Gyula, *Bérczy Károlyról, Száz esztendő Anyegin, 1920., Írói arcképek* I. 1957. 273–274. p.

<sup>80</sup>Móríc Zsigmond, *Világirodalom felé*, Nyugat, 1921. I. kötet, 72. p.

<sup>81</sup>Ignótus *megjegyzései Bérczy Anyegin fordításáról*, Nyugat, 1927. I. 671. p.

leereszkedés nem illik hozzá, de az 1945 után meginduló erős támadásoknak feltétlenül az 1920-as évek értelmezései az okai, melyek „biedermeier”-lovaggá” ütötték Bérczyt és Anyegin egyaránt.

Vegyük sorra, kik és miért találják „rossznak” Bérczy fordítását, milyen hibákat emlegetnek 1945 után? Mészöly Gedeon, aki újra lefordítja az Anyegin, fordításának bevezetésében még csak Bérczy „mesterkelt”, „finomkodó” nyelvét kifogásolja, az ő célja igazi népies, realista nyelven tolmácsolni Puskit.<sup>82</sup> 1949-ben Képes Géza sokkal tovább megy, mert „irodalmi babonának” nevezi, hogy a közvélemény egyes művek egykori fordításánál tökéletesebbet elképzelni se tud (pl. Babits: *Divina comédiája* és Bérczy: *Anyeginje*), szerinte Bérczy fordítása nem jó, mert nem puskin.<sup>83</sup> Részletek szemléltetésével bizonyítja, hogy Bérczy szövege egy „biedermeier” Puskit szólaltat meg, tehát erősen meghamisítja a puskin költészetet, amelynek lényege hangban, stílusban a valóság művészi ábrázolása. Ez biedermeier szalonköltészet, tehát tipikusan kispolgári jelenség. Bérczy „a szív panaszait énekli, de csak úgy, hogy azért a szív ne nagyon fájjon. Nem a szenvedély, hanem a szenvedés költészete ez, amelyben a sóhaj mindig többet fejez ki, mint az indulatok kitörése. Ezzel az egész stílussal és szentimentális világgal Petőfi számolt le legerélyesebben.”<sup>84</sup> (!) Képes Géza szerint tehát Bérczy fordítása: kispolgári, hamis, szentimentális, bágyatag suttozás...

A szocialista-realista kritika még tovább megy. Puskin születésének 150. évfordulója alkalmából ünnepsorozatokat indulnak, Horváth Márton ünnepi beszédében Bérczyt szinte a magyar urak közé sorolja, kik Puskin „oroszlánkörmeit kimanikűrözték, költészetének vad-sörényét megnyírták, és a múlt század magyar Puskin-fordításai úgy viszonylottak az igazihhoz, mint az oroszlánossá nyírt pincsi az igazi oroszlánhoz”.<sup>85</sup> Sőt: Bérczy *Anyeginje* valóságos bestseller lett. A

<sup>82</sup>Mészöly Gedeon bevezetése Puskin: *Anyeginjének fordításához*. 1945. Kereszteskiadás

<sup>83</sup>Képes Géza, *Irodalmi babonák*, Magyarok 1949. V. évfolyam, február, 88. p.

<sup>84</sup>I. m.

<sup>85</sup>Horváth Márton *Ünnepi beszéde* Puskinról, Csillag, 1949. június

probléma foglalkoztatja a korabeli magyar irodalomtörténészeket. Ezért a Magyar Irodalomtörténeti Társaság ankétot hirdet, a téma: Puskin hazai népszerűségének legfőbb forrása – Bérczy Károly Anyeginje. A felszólalók a várakozás ellenére – nem értenek mindenben egyet. Lányi Sarolta: „Puskin múlt századbeli fordítói közt első helyen áll Bérczy, a zseniális utánérző, akit nem lehet ferdítéssel vádolni, amint ez a közelmúltban történt.” Mellette van Gáspár Endre is: „Bérczy nem tett egyebet, mint saját kora érzésvilágának és kifejezőkészségének megfelelően tolmácsolta Puskit, ez a műfordítók szokásos eljárása.” De hozzáteszi: „Bérczy természetesen nem volt teljesen kongeniális Puskinnal, már csak azért sem, mert a forradalmiságtól távol állt...” A „forradalmi hangot” hiányolja Hegedűs Géza is, mert 67 nemzedéke számára már idegen volt a forradalom, és Komlós Aladár hozzászólása, mintegy összegezve a két álláspontot, leszögezi: „Bérczy tolmácsolása, minden szépsége ellenére is, hamis egy kissé, mert a nyelvújítás és a romantikus nyelv szókinccsével akarta visszaadni Puskin tősgyökeres, népi eredetű nyelvét.”<sup>86</sup>

Már az ankét idézett véleményeiből kiderül, hogy a Bérczy fordítás sematikus elmarasztalása és beállításra többekben kétségeket ébreszt, mégis Vas István 1951-es cikke az *Irodalmi Újságban* elavultnak nevezi Bérczy fordítását, mert „társadalmilag félreértette a szöveget”. Erre bizonyítékul a mű két első versszakát vizsgálja és közli saját fordítását is – szerinte ő jár közelebb az eredetihez, mert nem „keni el” Puskin realista emberábrázolását. Nézzük a két versszakot párhuzamosan:

„Nagybátyám mindig józanul élt  
S most, hogy beteg lett súlyosan,  
Megvárja a gyöngéd becézést,  
Figyelmet, gondot. Okosan,  
Mások példát vehetnek róla.  
De haj! Lassan foly ám az óra

„A bácsikám jól tette végre  
hogy nem tréfából nagybeteg,  
szinte tisztelnem illik érte,  
soha ennél jobb ötletet!  
Róla más is példát vehetne.  
De milyen unalmas lesz este és

<sup>86</sup>Gáspár Endre, Hegedűs Géza, Komlós Aladár, Lányi Sarolta felszólalásai a *Puskin-ankéton*. Irodalomtörténet, 1949. 238–241. p.

Betegnél, hogyha éj, s napon	nappal is – jaj istenem –
Kell lesni, hogy és mint vagyon!	ágyánál ülni szüntelen!
Óh milly hazugság, milly csalások!	Milyen hazug, alantas érdek
Éz orvosságot nyujt neki,	vánkosát igazítani,
Az vánkosát egyengeti,	orvosságát átnyújtani,
Részvétet színlő arcvonások –	szőni mulattató beszédet
S gondolja a sajnálkozó:	míg közben csak az érdekel:
Mikor visz el már a manó?” (Bérczy)	az ördög mikor viszi el?” (Vas)

Vas István vádjá: Bérczynél nem derül ki, hogy Anyegin türelmetlenül várja a nagybácsi halálát és az örökséget: „Anyegin az egész regény folyamán sem akar majd semmit oly határozottan, mint most birtokot örökölni!” A két megoldásban két különböző jellemű emberről van szó. Szerinte Bérczy nem ismeri fel, hogy Anyegin maga is a kizsákmányoló osztály tagja, idealista hőst rajzol, különben is egész fordítása „trojkacsengős édességű”.<sup>87</sup> Érthető, ha mások is megpróbálkoznak az Anyegin újra fordításával: ez generációs követelmény. Áprily Lajos 1953-ban tisztában van vele, hogy merész, felelős lépésre szánja el magát, mikor „Bérczy Károly fordításának fénye idestova száz esztendeje gyönyörködteti az Anyegin olvasók meg nem fogyatkozott táborát. . . , de miért kellett Anyegint újra fordítani? mert meg kellett az 1950-es évek nyelvén szólaltatni.”<sup>88</sup> Ezzel visszajutottunk Gyergyai Albert gondolataihoz, aki 1920-ban írt tanulmányában hasonlóképpen Bérczy és főhősenek azonosulásáról beszélt.

Szinte azonnal lehetne cáfolni a felsorolt vádakát Bérczynek az Anyegin fordításhoz írott előszavával, amelyet érthetetlen módon szinte egyetlen kritikus sem vett figyelembe. Bérczy nem látta Anyegin alakjának negatív vonásait, és igyekezett meghamisítani jellemét? Erre választ adott maga Bérczy, felfedezve Anyegin legfőbb tulajdonságát: „Én legalább azt tartom, hogy olvasóim Anyégin Eugénben azonnal felismerendik típusát az előkelő oroszoknak, ki önállóságáért küzdve,

<sup>87</sup>Vas István, *Az Anyegin két első versszaka. Néhány szó a fordításról*, Irodalmi Újság, 1951. május 10.

<sup>88</sup>Áprily Lajos, *Anyegin-fordításom margójára*, Csillag, 1953. 867. p.

más boldogságot keres, mint a minőt a vállrojtok fénye s a romlott burocracia nyújtani képes, s ki éppen ezért munkakört nem találva, boldogtalanra és életuntta válik.”<sup>89</sup> Társadalmilag félreérti a szöveget és távol áll a „forradalmiságtól”? „Az orosz író ellenben, ki látja, hogy az orosz társadalom idegen befolyások alatt lett azzá a mi, s hogy polgárisultsága csupán a nyugati polgárisultság viszfénye; az orosz író, ki nem hiszi, hogy e társadalomból egészséges és életrevaló jövő fejlőd-hessék; ki az orosz államélet fennálló rendjével nem bír kibékülni; ki nemzetének csupán ágyúkra és szuronyokra támaszkodó hatalmát a nagyság alapjául elfogadni nem akarja, s mindamellert hazája nagy jövőjének ösztönszerű reményétől megválni nem képes; az orosz író osztoroz, hogy javítson, és zokogva nevet saját honi viszonyain, midőn ezeknek természetes, hű képét adja.”<sup>90</sup> Vas Istvánnak és a többieknek fentebb idézett véleménye hamisnak, tendenciózusnak és nevetségesnek tűnik, az idézett előszó-részlet fényében. Bérczy világosan látta tehát Puskin ars poeticáját, tipikus alakjainak tömör jellemzését, egyszerű, keresetlen környezetfestését, hazaszeretetét, „kinek minden költeményét nemzeti lég, nemzeti zamat lengette át; kinek nagyobb költeményeiben az egész ország mintegy költői tükörben látta magát, hibáival, erényeivel, gyarlóságaival; ki főképp kisebb lantos költeményeivel a nép szívébe dalolta be magát.”<sup>91</sup> Aki így ír Puskinról, lehetetlen, hogy ne értse, az Anyegin szépségei valóban annyira elragadták, hogy lelkében dallama szinte újjászületett, régi ifjúságát vélte újraélni hősenek történetében. Az egyik legnagyobb vád ellene, hogy érzelmileg azonosult hősével, holott Bérczynek éppen ez a legfőbb érdeme – valódi érzelmi átélés nélkül nem születik jó műfordítás. E magyarrá válás legfőbb bizonyítéka az a valóságos versesregény kultusz, amely nálunk Bérczy *Anyegin* fordítása nyomán megindult. (Balogh Zoltán: *Alpári* 1871; Gyulai Pál: *Romhányi* 1869; Vajda János: *Találkozások*

<sup>89</sup>Puskin Sándor, *Anyegin Eugén*, oroszról fordította Bérczy Károly, Előszó (V. 1.) Pest, 1866.

<sup>90</sup>l. m.

<sup>91</sup>*Puskin Sándor – irodalomtörténeti és életirásai vázlat*. Puskin Sándor, *Anyegin Eugén*, oroszról fordította Bérczy Károly, Pest, 1866. XXIV. 1.

1877; Ábrahám Emil: *Adorján végzete* 1881; Fejes István: *Kamilló* 1884; Werner Gyula: *Az ő regénye* 1884; Reviczky Gyula: *Szeptember* és a legjobb e műfajban Arany László: *Déliabok hőse* 1871., mind-mind a Puskin fordítás hatását mutatják.)

Sorolhatnánk mi is a különleges szépségű sorokat, mintegy bizonyítva, hogy a Bérczy-féle fordítás értékelésének problematikája tulajdonképpen még ma sincs lezárva. Nem tudta senki felülmúlni fordításában Tatjana varázsát:

„Szeretett ülni az erkélyen,  
Mielőtt a nap felragyog,  
Mídon a szürke égbolt szélen  
Halványulnak a csillagok,  
S hajnal hirnökként leng a szellő,  
Míg keleten egy fényt lövellő  
Sugár jelenti: itt a nap,  
Télen, midőn már hosszabb  
A fél világnak éj sötétje,  
A hold ködön szűrődik át  
S a néma, csendes éjszakát  
Lomhán kíséri bágyadt fénye:  
Tatjana felkelt a szokott  
Órán, s gyertyánál olvasott.”<sup>92</sup>

Idézhetnénk a részleteket, hol (immár Bérczy életműve és egyénisége ismeretében) Puskin nevében ő maga is megszólal, ki éppen úgy naivan lelkesedett a forradalomért, mint Lenszkij s éppen úgy kiábrándult és gunyoros lett, mint Anyegin.

„Élvezzük addig is barátim,  
Ezt a tünékeny életet;  
Tul semmiségén, csalódásin,

<sup>92</sup>Puskin Sándor, *Anyegin Eugén*. Oroszból fordította Bérczy Károly. Pest, 1866. II. fejezet 28. szakasz

Nem köt hozzá sok szeretet;  
Csal képei elől bezártam  
Szemem, de egy reményem, vágyam  
Feszíti keblem néha még: –  
Szomorú volna úgy a vég,  
Ha létem nyomtalan maradna;  
Nem hirért élek, írok én,  
De sorsom dicsőíteném,  
Ha ez jutalmul annyit adja:  
Hogy egykor, mint hű cimborát,  
Említne egyikét jóbarát.”<sup>93</sup>

„A »magyar Anyegin« Kosztolányival szólva »igazi csodája« az átköltésnek, s helye ott van Arany Hamlet és Vikár Béla Kalevala fordítása mellett.”<sup>94</sup>

A fentebb ismertetett, sokrétű, sokszínű, egymásnak gyakran ellentmondó kritikák igazolják Bérczy Anyegin fordításának időt-álló művészetét, mintha Bérczynek eredeti művet sikerült volna alkotnia. Mert az eredeti mű tulajdonsága az, hogy generációk sorozatos kritikái állásfoglalása ellenére az alkotás valódi értéke érintetlenül fennmarad.

#### 4.

#### A lapszerkesztő és sportújságíró

Bérczy Károly már az ötvenes évek legelejétől kezdve, szépirodalmi tevékenysége mellett a magyar sajtó újjáteremtésén dolgozik, mint újságíró, szerkesztő és lapkiadó – fáradhatatlanul. Pedig e feladat nem volt könnyű, különösen nem volt könnyű a szabadságharc leverése utáni leigázott Pesten, ahonnan az írók nagyrésze elszéledt, elmene-kült, elsodródott.

<sup>93</sup>I. m. II. fejezet 40. szakasz

<sup>94</sup>*A magyar irodalom története 1849–1905-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 329. p.



Bérczy tehát ott van az elsők között, kik a kezdeti zsibbadás után újra mozgolódnak a magyar irodalomban, s a Libasinszky-villában, a Svábhegyen Jókai, Szilágyi Sándor és ismert színészek társaságában közreműködik az *Emléklapok* szerkesztésében.<sup>95</sup> Közben a *Pesti Naplónál* is szerződtetik, mint újdonság-író, de e feladatától hamar megválnak. Nem hajlandó ugyanis megírni a támadó-cikket az *Emléklapok* ellen, melyet forradalmi „gyártmányai” miatt rossz szemmel néz a cenzúra. Inkább megválnak a laptól, de nézeteit meg nem tagadja. A *Magyar Emléklapok* nem lesz hosszú életű, már 1850. júniusában betiltják. Közben, július 26-án a Pest-városi rendőrség vezetését átveszi a hírhedt Protmann úr, kinek feladatkörébe minden irodalmi tevékenység ellenőrzése is tartozik.

Bérczynek végleges állásra van szüksége, hogy családját eltarthassa, ezért 1851 őszétől most már elvállalja a *Pesti Napló* külföldi rovatának szerkesztését. Ritka logikával, politikusi éleslátással tekinti át az eseményeket, hiszen volt alkalma az életben is „történelmi leckéket” venni. 1854-ben megválnak a *Pesti Naplótól*, és Pákh Alberttel együtt megindítják a *Politikai Újdonságok* című hetilapot. A Politikai Újdonságok tulajdonképpen az akkor induló *Vasárnapi Újság* politikai melléklete, Bérczy 1854-től 1857-ig főmunkatárs, vezércikkíró és a lap külföldi rovatának vezetője. (1856–57 között szerkeszti is a lapot.) Pákh Albert régi jó barátja Bérczynek, valamikor a *Tízek* között (Pákh Albert Kaján Ábel álnév alatt), milyen lázasan „sztrájkoltak együtt” a kiadók önkénye ellen...

A külföldi rovat vezetőjeként Bérczy sokat foglalkozik az aktuális külpolitikai helyzettel, különösen izgatja a krími háború, s annak háttere. Világosan látja a nyugati országok erejét, fejlett iparát, s egyre nagyobb szomorúsággal tölti el kis hazájának végtelen kulturális és gazdasági elmaradottsága. Már Széchenyi mellett vallotta ő is, hogy Magyarországot minden úton-módon a nagy európai művelt nemzetek sorába kell emelni.<sup>96</sup> Most, az 1850-es évek végén mutatkozik valami

<sup>95</sup>Szilágyi Sándor, *Rajzok a forradalom utáni időkből*, Budapest, 1876. 9. p.

<sup>96</sup>Széchenyi, aki 1847 januárjában kinevezi az Országos Közlekedési Központi Bizottsághoz fogalmazónak, maga mellé pedig, személyi szolgálataira titkárnak.

kis változás: a magyar birtokosok földhitel-bankot terveznek, Széchenyi régi ötletét, a Lánchíd folytatásaként építendő alagutat végre meg fogják valósítani, most avatták az esztergomi csodálatosan szép új bazilikát, s az irodalomban is fellendülés mutatkozik. (Az 1855-ben megjelent kiadványok száma meghaladja a 680-at.)<sup>97</sup> Talán valóra válhatna most Bérczy régen dédelgetett tervét is, egy önálló lap indítását.

Igazában szépirodalmi lapot szeretett volna indítani. Mivel azonban az akkori körülmények között ezt lehetetlen volt megvalósítani, a kisebb ellenállás felé tört, s egy vadászlapra próbálkozik – a sport köréből. Önmagában ez is rendkívüli értékű cselekvés volt, mert sikerült neki valami újjal feloldani a „megfagyott” szellemi életet. Széchenyitől tanulta, hogy a lóverseny, s általában a sport elősegíti a nemzet szellemi emelkedését, mert jótékony hatással lehet a gazdasági életre és az anyagi jólétre. (Széchenyi: *A lovakról*, 1828, Világ, 1831, *Néhány szó a lóverseny körül* 1838.)

A *Nemzeti Casinóban*, melynek Bérczy akkor már titkára, régen beszélnek egy szükséges sportújságról. Gróf Keglevich Béla kéri meg Bérczyt, hogy indítsa meg az első magyar sportlapot. Az ötletből valóság lesz, 1857. január 15-én megjelenik a *Lapok a lovászat és vadászat köréből* első száma, Bérczy Károly tulajdonos szerkesztésében. Protmann a K. K. Polizei Direction irodájában végre aláírja az engedélyt. (1854-ben elutasította Bérczy kérvényét egy szépirodalmi lap megindítására.) A lap kezdetben havonta háromszor jelenik meg, fejlécén a bécsi zsokéklubból kölcsönzött rajz és szállóige látható: két vadászkutya és egy medvefej, egy zsoké lovas figurája, melyet körben bőrvő szegélyez, rajta egy latin jelmondat: Fortes Creantur fortibus! Ime a jelmondat, mely Bérczy jelszava is lesz: Bátrak szülik a bátrakat! Mert kezdetben szükség van a bátorságára. Magyarországon a közvélemény az arisztokrácia fölösleges kedvtelésének tekinti a sportot, még a sport szó jelentésével sincs tisztában. Pedig 1851-ben megalakult már a *Pesti Testgyakorlók Egyesülete*, s volt már lóverseny,

<sup>97</sup>Bérczy károly, *Világkrónika* népszerű előadása az 1855. szeptember elejétől 1856. október végéig történő nevezetesebb eseményeknek Pesten, 1856. 78. p.

<sup>98</sup>*Játék és munka* (név nélkül), *Vasárnapi Újság*, 1865. 33. szám

vadászat, csolnakda is. Hogy mennyire nehezen, szinte lépésről-lépés- re küzdhetette ki magának Bérczy lapja a nagyközönség elismerését, azt bizonyítja a *Vasárnapi Újság* 1865. 34. számában olvasott (tehát jóval későbbi) vita a sportról.<sup>98</sup> Bérczy itt válaszol az előző számban, név nélkül megjelent írásra, mely *Játék és munka* címmel egy kis okoskodás a sportról. A cikkíró még most is, nyolc évvel a sportújság megindulása után, vitatja a sport jelentőségét és csupán játéknak nevezi, mely jó játék ugyan, de elvonja a figyelmet más, fontosabb feladatainkról. Bérczy válaszában tisztázza a sport fogalmát, szerinte a lóverseny nem cél, hanem eszköz a lótenyésztés emelésére, mely milliókat hozhat az országnak. A sport pedig „eszköz a test megedzésére és ügyessége kifejtésére”.<sup>99</sup> A lap megindulását mégis sokan támogatják. A „*Lapok a lovászat és vadászat köréből*” első számában Eötvös József bevezetője adja meg a szükséges tekintélyt és megfelelő erkölcsi támogatást. „Azon óhajtatást akartam kifejtetni, vajha e lap mentül szélesebb körre terjedve, nemcsak azok várakozásainak feleljen meg, kik attól a lótenyésztést remélik, de azokénak is, kik velem azt hiszik, miszerint e hon termelési képességei közt legfontosabb az, hogy férfiakat teremjen...”<sup>100</sup> Ime a sport hasznossága a nemzet számára, ime a távlat, mely Eötvös szavaiból élénk tárul. Bérczy kibővíti az olvasók számára a sport fogalmát, lapja tíz év alatt népszerűsíti a pisztolylovészetet, az íjjászatot, az ökölvívást, az úszást, az evezést, sőt a kerékpár sportot is. Bérczy szerkesztői képességét igazolja, hogy a ma embere is érdeklődéssel olvassa a folyóiratban megjelent értekező cikkeket. Például: *A magyarországi lótenyésztés ipar céljából*; *A Szolnok megyei Lovasegylet*; vagy a vadászattal kapcsolatos érdekes szépirodalmi jellegű leírásokat, a korabeli neves vadászok tollából: *Vaddisznó-vadászat*, *Vadászat tengeri kutyára* (főkára).<sup>101</sup> A szerkesztő egy Tompához írt levele

<sup>99</sup>Bérczy Károly, *Eszköz és cél*, Vasárnapi Újság, 1865. 34. szám, 418. p.

<sup>100</sup>Eötvös József, *A hazai sportról* (levél a szerkesztőhöz), Lapok a lovászat és vadászat köréből 1857. február 15.

<sup>101</sup>Gróf Festetics Béla, *Vaddisznó-vadászat*. Lapok a lovászat és vadászat köréből, 1857. 12. szám

Báró Simoni Lajos, *Vadászat tengeri kutyára*. Lapok a lovászat és vadászat köréből, 1857. 17. szám

világosan mutatja, milyen nehezen szerezte meg lapja számára e cikkeket, milyen kiterjedt levelezést kellett folytatni, hogy a magyar főurakat rábírja – „sok elfoglaltságuk mellett” – még a lap számára is írjanak, de *magyarul*.<sup>102</sup>

Sokrétű és alapos munkát bizonyít, hogy Bérczy a német, angol, francia testvérlapok igen sok cikkét lefordította és közölte, hogy az 1858-tól új néven megjelenő *Vadász és Versenylap*ban még sportkönyvszemle rovatot is indít, s többek között foglalkozik a pesti állatkert felállításának javaslatával, sőt az iskolai testnevelés angol mintára történő bevezetésével. A gyermeknek előnyös a sport, mert: „a türelem, mellyel órákig ellesi a horgára került lazacot, megedzi őt a kitarításra is, mellyel néha évekig fáradozik egy új gép, vagy egyéb találmány kiszámításán, s ha feje nehéz már a szám és betűtől, bigézni, vagy sajkázni megy, s a friss lég és vérkeringés visszaadja lelke ruganyosságát. A gyalogolás a láb és tüdő erejét – az öklözés a karizmok erejét és ügyességét fejti ki és a gyakorlóknak nagy előnyt nyújt az önvédelemben... Nagyon óhajtható volna, ha honi fineveldéink közül legalább azok, melyek önálló belszerkezettel bírnak, mielőbb oly téréllennének ellátva, hol a fiatal növendékek az angol sporthoz tartozó ilyenmő játékok közt nyernék testük kellő kifejlődését, s a külső ügyességben is állna közöttük – hasznukra való vetélkedés.”<sup>103</sup> Bérczy tíz év alatt 150-nél több cikket, ismertetést, fordítást, sportnovellát tett közzé lapjában,<sup>104</sup> s a legérdekesebb sportnovelláit, cikkeit 1863-ban önálló kötetben is megjelenteti: *Hazai és külföldi vadászrajzok* címmel.<sup>105</sup> A mű a szépirodalom és a szakirodalom között foglal helyet, régi vadászemlékek feljegyzései, elmúlt korok nagy történelmi alakjainak jellemrajzai és hajdani szokásai, a hazai népeletből vett képek (például a tavaszi kecskepásztor) teszik érdekessé a „vadászrajzo-

<sup>102</sup>Bérczy Károly, *Tompá Mihályhoz* (levél). Ország-Világ, 1892. 32. szám

<sup>103</sup>Bérczy Károly, *A sport és nevelési irányunk*, Vadász és Versenylap, 1858. II. évf.

<sup>104</sup>V. ö. Kerényi Ferenc, *Az első magyar sportújságíró*, Sportélet 1971. március (25–27. 1.)

<sup>105</sup>Bérczy Károly, *Magyar-német és német-magyar vadászműszótár*, 1860. Pest

kat”, s mindez közvetlen, egyszerű, szép nyelven. Pedig éppen ez volt a legnehezebb. A nyelv. Hiszen a magyar sportnyelv eddig nem is létezett, szak kifejezések nem voltak. A sportműnyelv megteremtése céljából Bérczy még egy *Vadászműszótárt* is létrehoz, 1860-ban.<sup>106</sup> Az egész mű önmagában rendkívül érdekes módon megoldott propaganda a vadászsport fellendítéséhez, Ugyanakkor anyanyelvünket is gazdagítja. A szavak gyűjtése közben, mikor inkább az őseredeti magyar kifejezések gondos kutatását tűzi ki célul, mint az idegen műszavak fordítását, csalódás éri. „Nyomozásaim azonban kedvezőtlen tapasztalásra vezettek, hogy a magyar vadásznyelv avulása már azon középszázadokra esik, melyekből, ami írott betű fel is maradt, az csak a kor történelmi viszonyaira vonatkozik. Legjobb igyekezettel sem lehetett tehát olymértben jutnom óhajtott eredményhez, mint azt eleinte reméltém, mindamelllett sok elavult jó szót sikerült a *Vadászlap*nak feléleszteni, és gyakorlatba hozni az idegen kifejezés helyett, és elmondhatom, hogy alig van tizenöt úgynevezett új szó a szótárban, s az irodalmi nyelv már ezeket is elfogadta és használja.”<sup>107</sup> Így érvelt Bérczy a szótár előszavában, s kijelenti azt is: „e szótárt azonban, leginkább vadászok számára írván, mindenek előtt érthető kívántam lenni, s azt tartom, hogy a tudomány sem vesz a táj, vagy népies szavak feljegyzésével.”<sup>108</sup> A szótár 12 részre oszlik, az első tíz rész a vadászat körébe tartozó szavakat ismerteti, a tizenegyedik, mint függelék, a lóversenyre vonatkozó műszavakat tartalmazza, az utolsó pedig a szótár német-magyar része. Bérczy *Vadászműszótára* sokszor nem csupán a nyelvi szótár, hanem az értelmező szótár szerepét is betölti.

Leginkább elfelejtkezik eredeti feladatáról az *Agarászat* címszó alatti VIII. fejezetben, látható kedvvel, szellemesen fejtegeti a szavak értelmét, valószínűleg e témakörben találta a legtöbb eredeti, népies kifejezést. Például: „Bocskorosul a nyúl, midőn ázott talajon szaladva, szőrös talpaira sár ragad, vagy: Felvágta a farkát: gyalázó kitétel, s akkor mondjuk az agárról: 1./ mikor fut, fut az agár a nélkül, hogy érné

<sup>106</sup>I. m. Előszó

<sup>107</sup>I. m.

<sup>108</sup>I. m.

a nyulat, míg lassankint mindig csendesebben halad, végre a megállás percében – mintegy parirozva hátulját a megálláshoz – farkát felkunkorítja. 2./ Gyöngé talpú agár kemény, száraz fagyon mindjárt kiindulásánál is felcsapja a farkát, mert nem tetszik a futás. Vagy: Kucorog vagy ácsorog a nyúl, midőn harmatszáradta előtt hajnalonként, vagy napközben és utakon, tisztásokon, széles kopár kaszálókon üldögél, s magát fekvésbe nem veri.”<sup>109</sup>

Sok nyelvújítás korabeli szót közöl: például agancs, hordszj, szimat, szörme, sőt ő is alkot néhányat, lőtávot és mezőny.<sup>110</sup> Mindennek betetőzéseként Bérczy még egy méneskönyvet is kiad, mely a magyarországi és részben ausztriai angol telivér-lovak jegyzékét és leszármazását foglalja össze 1827-től.<sup>111</sup> A műnek csak első kötete készült el, a második kötetre már nem volt ideje. A hazai sportirodalmat azonban viszonylag rövid életű munkássága ellenére ő teremtette meg, bár életében a *Vadász és versenylap* előfizetőinek száma csak 500 körüli volt, vállalkozása túlélte őt.

Amikor Keglevich Béla nekrológiájában fájó szívvel búcsúzik tőle az Erdészeti és gazdasági lapok hasábjain, megmondja az igazságot is: „Habár nagy díszére és javára szolgált a sportügynek, s ezáltal közvetve a hazai érdeknek e téren töltött működése, mint ahogy ez rendszeren szokott lenni, midőn nagyobb tehetségűek kisebb szerepre vállalkoznak, mintsem a melyet betölteni hivatnák; ha régebben fejlett baja nem indítja vala ez irányban működésébe, talán nem egy-egy, hanem számtalan maradandó nagy művet hagy vala hátra a magyar irodalomnak.”<sup>112</sup>

(1976)

A Bérczy Károlyról szóló tanulmányok a szerző 1976-ban a JATE-n megvédett egyetemi doktori disszertációjának átdolgozott fejezetei.

<sup>109</sup>I. m. 70–76. p.

<sup>110</sup>Szily Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára*, a legkedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével, 1902.

<sup>111</sup>Bérczy Károly, *Magyar Méneskönyv I.* 1865. Pest

<sup>112</sup>Keglevich Béla, *Bérczy Károly a pesti lovaregylet és a nemzeti kaszinó titkára*, Erdészeti és Gazdászati Lapok 1867. 12. füzet, 582–584. p.

## „Távol hazámtól... – csak használhassak”

### Nyéki Lajos (1926–2008) és Madách

Nyéki Lajos 30 éves korától Párizsban élt, messze szülőföldjétől. Ars poeticáját Madách és Széchenyi nyomán a „népet megtartó férfierőben”, a „kristályos fényű, konok értelemben” és a csüggedés nélküli küzdelemben fogalmazza meg.

Költő, nyelvész, irodalomtörténész, 20. századi értelmiségi, aki vállalja hivatását, minden akadály ellenére:

„Lenyesik szárnyamat,  
lábamon járok;  
levágják lábamat,  
kezemen járok;  
kezemet kiszakítják,  
hason fogok mászni,  
– csak használhassak!”<sup>113</sup>

Milyen ez a hivatás? Talán olyan, mint Hubay Miklóssé, akivel együtt mutatja be Madách Tragédiáját a párizsi Magyar Intézetben.<sup>114</sup> A szálak összefonódnak, ha Zolnai Bélára, Benedek Marcellre, Han-kiss Jánosra és a többiekre gondolunk, mindannyian elkötelezetten hirdették a klasszikus magyar irodalom értékeit külföldön s főleg a franciáknak. Hitték, hogy a Tragédia az egyetemes irodalom szerves része.

<sup>113</sup>Nyéki Lajos, Széchenyi In: *Elvlasztás (versek)*, Katolikus Szemle, Róma, 1963. 63–67. p.

<sup>114</sup>Nyéki említi ezt a közös munkát Hubayval főleg stilisztikai szempontból pl. a Tragédia egyik kulcsszaváról, a „kegyelet”-ről szólva. In: Lajos Nyéki, *Regards sur deux grandes figures de la littérature hongroise. 1. Imre Madách*, Études Finno-Ougriennes, tome 30. 1998. (14. fejezet). 172. p.

Azoknak pedig, akik sorsuk fordultával hazátlanná váltak, a *Tragédia* gondolatai újabb és újabb üzenetet, életerőt adtak küzdelmükhöz.

Nyéki Madách-hoz való kötődése sem véletlen, hiszen Balassagyarmaton született a Madách utca 4. szám alatt, 1926. május 22-én. Magyar–francia szakos tanári oklevéllel a zsebében 1956 végén emigrál Párizsba, ám ott mindent újra kell kezdenie. Franciaországi karrierje is bizonyítja végtelen szorgalmát és kitartását, évekig tanul ismét, hogy taníthasson. 1964-ben francia állampolgár, majd 1971-ben doktorál nyelvészetből. 1979-től tanít az INALCO-n, ahol docens lesz. S újra tudományos fokozatot szerez, (Paris 3, Sorbonne Nouvelle), melynek köszönhetően 1990-re egyetemi professzor, hogy taníthassa a magyar nyelv és irodalmat a franciáknak. Ekkor már 64 éves. Először 1973-ban térhet vissza Magyarországra. 1992-ben elnyeri a Madách díjat Balassagyarmaton, ahol díszpolgárrá avatják. Balassagyarmaton alapítványt is hoz létre, hogy segítse a Balassi Bálint Gimnázium francia nyelvű oktatását. A rendszerváltás után, bár 1994-ben nyugdíjba vonul, rendkívül aktív, budapesti, miskolci és párizsi konferenciákon tart előadásokat a francia Finnugor Társaság nevében. Az újabb évezredben sem fárad el, még 2001-ben is ír a Tragédiáról. Írásainak száma meghaladja a 140-et. Már 1954-ben publikál a *Palócföldben* Madáchról, akitől soha nem tud elszakadni, de az újabb hazai közlésekre csak a 80-as évektől kerülhet sor.

Rendkívül sokoldalú volt, a magyar és francia nyelv tudós kutatója, „nyelv és ritmus, nyelv és zene összefüggésének ritka szakértője”, írja róla Szathmári István nyelvészprofesszor.<sup>115</sup> De ha elolvassuk irodalmi, nyelvészeti vonatkozású valamint Madáchról szóló írásait, Sauvageot-hoz tudjuk hasonlítani. Mindent összefüggéseiben látta: történelmi és filozófiai, művészeti, társadalmi, szociológiai háttérrel. Ilyen komparatista ő, aki el tud szakadni kora divatos irányzataitól, mint költő és stilszta is egyéni utat követ. Valahol lírai poétaként indult, de életútja a lélektani mélységek tragikus-ironikus felismeréséhez vezet el.

<sup>115</sup>Szathmári István, *Végső búcsú Nyéki Lajostól*, in: Magyar Nyelvőr, 2009. (133. évf.) 1. sz. 118–119. p.

50-es évek, Balassagyarmaton tanít a gimnáziumban magyar, francia nyelvet és irodalmat. Hogyan sodródik 56 végén messze földre, Párizsba? Lírai vallomásokban szól erről 2002-ben.<sup>116</sup> Személyiségének sajátos karakterét szólásmondása árulja el: „vagyok olyan francia, mint egy született francia...”, hiszen szabadon választotta Franciaországot „második hazájául”.<sup>117</sup> Bölcs humorral, szórakoztatóan mesél azokról az itthoni 50-es évekről, a szociáldemokraták naiv várakozásairól, majd elfojtott szenvedéllyel a szovjet dúlásról, az újabb aljas hazugságokról, s a francia kommunisták elfogultságáról. Visszatekintve sok mindent másképpen ítél meg az ember, és a jelen politikai zűrzavarában, a 90-es években még élesebben látja: minden ismétlődik, a hazugságok, a liberalizmus szóval való visszaélés, a letűnt rendszer árnyalakjai még mindig kísértenek!<sup>118</sup> Felmerül a kérdés benne: vajon kinek volt nehezebb? Aki elment vagy aki itthon maradt? S vajon hol van otthon? A válasz nem egyértelmű, mert „az emberi élet polifonikus, nem egymást követő hangok láncolata, hanem egymással küzdő, egymásra épülő dallamok bonyolult halmaza...”<sup>119</sup> Mennyi ellentmondás alakítja életünket, a konfliktusok elől nem lehet kitérni. „Sehonnan sem indulunk és sehova se érkezünk...”<sup>120</sup> De benne vagyunk a fősodorban, sorsunk elől nem menekülhetünk, traumák, megrázkódások alakítják jellemünket, melyből valamiféle büntudat érzése tér vissza legtöbbször Nyéki emlékezéseiben.<sup>121</sup> De igazából Madáchról szólva árul el sok mindent. Mint Hubay Miklós, végzetesen kötődik a Tragédia eszmeiségéhez.

Első cikke 1954-ben jelenik meg *Madáchról a Palócföldben*,<sup>122</sup> majd még egy *A civilizátorról*, 1956 kezdetén.<sup>123</sup> Madách tanulmányai

<sup>116</sup>*Párizsi vallomások*, Salgótarján (Palócföld, Könyvek), 2002.

<sup>117</sup>Nyéki: *Párizsi vallomások*, i. m. 10. p.

<sup>118</sup>I. m. 20–23. p.

<sup>119</sup>I. m. 25. p.

<sup>120</sup>I. m. 30. p.

<sup>121</sup>I. m. 32–29. p.

<sup>122</sup>Nyéki Lajos, *Madách Imre*, Palócföld, 1954. 1. 10–14. p.

<sup>123</sup>Nyéki Lajos, *Madách „Civilizátora”*, Palócföld, 1956. 1. 25–27. p.

időbelileg még két hullámhoz köthetők – a 60-as évek majd az ezredforduló körüli évtizedek. A szárnypróbálgató írások felidéznek számkra az 50-es évek légkörét, a mindent meghatározó marxista ideológiát. Egy középiskolai tanár, akinek éltető ereje az irodalom, bemutatja Madácht, tanító szándékkal, népszerűsítő céllal, hiszen alig szabad beszélni róla. Természetes, hogy életpályájának ismertetésével kezdi (valószínűleg nem volt kötelező anyag a gimnáziumokban), melyből kiemeli, főúri életmódja ellenére, Madách látja az elnyomottak nyomorát. Felvilágosodott gondolkodású, s bár kezdetben híve Széchenyi és Eötvös naiv liberalizmusának, később Kossuth párti lesz, sőt politikai hitvallásában a francia forradalom szabadságeszméit vallja.

Minden közismert adat igaz, amit Madáchról közöl, természetesen a kommunista cenzúrának megfelelő körítéssel. De három nagy művének, *A civilizátor*nak, *Az ember tragédiájának* és a *Mózesnek* kiemelésével elárulta magát: ő sem megalkuvó talpnyaló, Madáchhoz hasonlóan.

*A civilizátor* 1956-os tömör elemzése tökéletesen tükrözi mindezt, változnak az idők, „valami készül Hunniában”, lehet már szólni egy olyan Madách műről, mely kegyetlen gúnnal támadja az osztrák önkényuralmat. Kritikus hangvétele később Adyt jellemzi. Zsarnokellenességére az 1940-es években is felfigyeltek, amikor a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma Hont Ferenc rendezésében előadta. Egyértelmű, hogy *A civilizátor* „tüskéi” akár a sztálinizmus embertelen rendszerét is szurkálják. Egy klasszikus mű üzenetei a befogadó újraértelmezésében időt, helyet átlépve jelennek meg, 1956 forrongó válságát idézik. „Madách világosan érzékelteti szatírájában a gyarmati elnyomás és a kozmopolitizmus összefonódását...” „Az elnyomó hatalomnak fontos érdeke, hogy alattvalói minél szűkebb látókörrel rendelkezzenek, ne lássák a nagy összefüggéseket”.<sup>124</sup> Falanszteri embernyomorítás, az ember öntudatlan csavarrá való degradálása, a hivatalnok-sereg élődsi mohósága, a bürokratizmus túlkapásai, a nemzetiségek egymás ellen fordítása, a passzív rezisztencia hasonlósága jellemző a Bach-korszak zsarnoki elnyomására, de vizionálja számunkra a Rákosi-

<sup>124</sup>Nyéki, i. m. *Civilizátor*, 27. p.

rendszerből fuldokló magyar nemzetet. S Nyéki summája – Madách nyomán – így hangzik: belefásultunk a néma ellenállásba, a nemzet harci egységére van szükség az osztrák – szovjet elnyomás ellen.<sup>125</sup>

Vagy a lázadásra? Nyéki lázadása egyértelmű, a forradalom levereése után elhagyja az országot, mert nem tudott volna újra „beállni a sorba”, a megalázó szerepjátásra a diákok előtt, és hazugságokra kényszerülni. De az új francia hazában az új élet teremtésének nagy ára volt, hosszú küzdelem kezdődött. Ám a remény nem fogyott el.

A 60-as évek Madách-tanulmányaiban mélyebb, filozófikusabb szemléletet érzünk, kitartó életerőt, vitakedvet. Szabad országban, szabadon írhat most a *Tragédiáról*, a párizsi *Irodalmi Újságban*. Mivel vádolta a kommunista irodalomkritika a *Tragédiát*?<sup>126</sup> Három fő pontban – 1. Madách minden fajta társadalmi cselekvés hiábavalóságát hirdeti; 2. Kielezi az egyén és a tömeg ellentétét; 3. A falanszter a szocializmust parodizálja – azaz Madách pesszimista művet írt, mert nem hisz az emberiség kommunista boldogságában. Mindezt kapásból meg lehet cáfolni, csak újra kell olvasni a művet. Igaz, a mű kiábrándulások sorozata, de egy-egy bukás újabb reménységet ad, előremutat a Tragédiában és a küzdelemre, nem a beletörődésre biztat. Mert mi az, ami az emberi létet kilátástalanná teheti? A dogmákba való beletörődés, a fanatizmus. „Az elmélet és megvalósulás ellentétének bolygatása a párt-ideológia számára kellemetlen”,<sup>127</sup> ezt az összhangot egyedül a nyílt terror tudja megteremteni a kommunista Szovjetunióban és a gyarmati függésben élő szocialista országokban. A *Tragédia* tömegellenes arisztokratizmusát sem tudják bizonyítani Lukácsék<sup>128</sup> idézetekkel, legfeljebb belemagyarázással: „a nép – akár Athénban, akár Párizsban –, bárki által megnyerhető csűrhe...!”<sup>129</sup> Madách valóban bírálja a tömeget, de nyomorukért és befolyásolhatóságukért a hatalmasokat te-

<sup>125</sup>u. o.

<sup>126</sup>Nyéki Lajos, *Madách Imre és akiknek nem kell*, Irodalmi Újság, 1960. 04. 15.

<sup>127</sup>I. m.

<sup>128</sup>Lukács György Madáchról szóló írásaira utal: Lukács György, *A magyar drámáról* (1909); Lukács György: „*Madách Tragédiája*”, 1955.

<sup>129</sup>I. m.

szí felelőssé. Az „oszd meg és uralkodj rajta” elvét régóta gyakorolják a zsarnokok, s a szolgaság csak a nyomor leküzdésével szűnhet meg. Madách túlhaladja a klasszikus liberalizmus elveit (mint Vörösmarty, ki is ábrándul belőle), és kritizálja a 19. századi kapitalizmus túlkapásait. Nem kérdés, hogy a demokratikus gondolkodást, az öncélú, individualista magatartás helyett a közösségért élő embert képviseli Ádám, és ez a magatartás mentheti meg csak az emberiséget. Hogy a művet az elmúlt 12 esztendőben betiltották, nem véletlen. Ennek oka a félelem Madách igazzá vált vízióitól, mert Madách eszméi egyre aktuálisabbak. Mit üzen nekünk a költő? – teszi föl a kérdést Nyéki Lajos a *Madách – mai szemmel* – 1963-ban megjelent tanulmányában.<sup>130</sup> Nyéki itt modern komparatistaként intertextuális elemzésekre utal (Madách és Joyce; Madách és Sartre, vagy még inkább Camus), illetve Madách rendkívüli és mindig időszerű eszméire. Talán a legégetőbb összefüggéseket emeli ki, mely az ember fogalmának planétáris kitérülése és az emberi nem fenyegető végpusztulásán érzett szorongás, aggodalom.”<sup>131</sup> Bolygók és naprendszerek között a Föld keletkezésétől a Föld pusztulásáig követi az „egyedi, de mégis egyetemes örök ember legállandóbb tulajdonságát, a végnélküli megújulást”. Drámai mindez és nem drámaellenes, ahogyan Lukács György kijelentette. Szerkezete sem feldarabolt, inkább filmszerű, Baldensperger szerint is. Nyéki tudja, Ádámiban sűrűsödik minden konfliktus, történelmi, társadalmi és morális. De leglényegesebb tulajdonsága a *lázas*, „a mű épp azt tanítja, hogy a valóságban – nagyobb távlatokba helyezkedve – nincs katarzis, nincs megnyugvás csak konfliktusok egymást követő szakadatlan láncolata létezik”.<sup>132</sup> És itt álljunk meg egy pillanatra, a befogadó, Nyéki Lajos tipikus huszadik-századi végtelen küzdelmére gondolva. Nem kétséges, hogyan élte át, akkori-mai szemmel az elmélet és a gyakorlat, az ideológia és a valóság közötti felfoghatatlan ellentmondásokat. Konklúziója – Ádám, korunk hőse. Madách hozzánk szól összezsugorodó világunkban, az öngyilkosságra készülő emberiség a szakadék szélén áll.

<sup>130</sup>Nyéki Lajos, *Madách – mai szemmel*, Irodalmi Újság, 1963. 02. 15.

<sup>131</sup>I. m.

<sup>132</sup>I. m.

A párizsi *Irodalmi Újság*ban megjelenő írások sokszor reflektáló, polemizáló fordulatokat közölnek. Nyéki gyakran vitatkozik Lukács Györggyel vagy Farkas Gyulával, vagy éppen egy különleges összehasonlító elemzéssel – Fáy Attila tollából (Madách – Joyce, via Ady).<sup>133</sup> Egyre elmélyültebben, esztétikai és filozófiai szempontból elemzi a *Tragédiát*, amely nem viseli el a dogmatikus megközelítést. Itt minden csupa ellentmondás, kétértelműség, mint maga a lét, emberi mivoltunk abszurditása. Közelebb vagyunk Ady „hiszek hitetlenül Istenben” feljajdulásához, mint a hagyományos dualista szemlélethez. A dualizmus csak látszat, csak arra szolgál, hogy lehetővé tegye egymással ellentmondásos értelmezések keletkezését.

A 80-as, 90-es évek visszatérése Madáchhoz összefoglaló jellegű, már francia nyelven is születik. A *Palócföld*ben 56 után, majd 32 év múlva újra szól Madáchról, közvetlenül a rendszerváltás előtt, a falanszterjelenet forrásairól.<sup>134</sup> A tanulmánynak van még egy személyes meghatott emlékezése: az első Madách cikke a *Palócföld* első évfolyamának első számában látott napvilágot, 1954 decemberében. Madách főművének varázsa, Nyéki polemizáló kedve azonban semmit sem változott! Cikkében Baranyi Imrét és Dobossy Lászlót idézi, akik nem biztosak abban, hogy Madách közvetlenül ismerte az utópista szocialistákat.<sup>135</sup>

Nyéki Lajos azonban bizonyosan tudja, hogy Madách olvasta Viktor Considerant: *Destinée sociale* (Társadalmi sors) című művét, mert a negyvenes évek végén a Palóc Múzeumban maga is kézbe vehette Szontagh Pál könyvtárából az 1844-es kiadást, az U alakra épült nagyszerű falanszter rajzzal. Szontagh Pál pedig a legjobb barátja volt Madáchnak, s valószínűleg megvitatták a könyv tartalmát is. S nem lelkesedhetek érte! Ugyanis Considerant a szocialista Fourier eszméit visszahangozza: elítéli a szabad versenyt, a centralizmust, a parlamenti rend-

<sup>133</sup>Nyéki Lajos, *A Tragédia „dualizmusa”*, Irodalmi Újság, 1967. 07. 15.

<sup>134</sup>Nyéki Lajos, *Madách és Viktor Considerant*, Palócföld, 1988, 22. sz. 81–86. p.

<sup>135</sup>Baranyi Imre: *A fiatal Madách gondolatisága* (It. Füzetek, 42. sz. 1963. 146. p.); Dobossy László: *Adalék Az ember tragédiája falanszterjelenetének magyarázatához* (Irodalomtörténet, 1958. 46. évf. 1. sz. 149–151. p.)

szert, az általános választójogot s meglehetősen fanatikusan gondolkodik az emberiségről, szerinte a direkt hatalom kell a népnek. Tökéletesebb társadalmi rendszerről álmodik, s eszménye a falanszter, amelyet rövid időre meg is alapít Amerikában, a Vörös Folyó partján. A „rend-Tornya” irányít mindent és figyel mindenkit (építészet és társadalmi rendszerek kapcsolata).<sup>136</sup>

Madách falanszterjelenete a *Tragédiában* azonban egyértelműen nem a szocializmus megcsúfolását jelenti, mint ahogyan nagyon sokan ezzel „vádolták”, hanem a realista és nem utópista módon gondolkodó Madách egyik kivételes „extrapolációs” képességét, hiszen az emberiség fejlődésében a történelem folyamán minden elferdül vagy eltorzul, „minden keletkezés szükségszerű végső következménye a pusztulás.”<sup>137</sup> S hogy mennyire igaza van, azt a nem is olyan régi vagy mostani falanszterek széthullása is igazolja, mert az eszmék, melyek eszközök, ha túlélnek korukat, örületté és béklyóvá válnak!

Nyéki Lajos a Madách írói alkotásmódját formáló faktorok közül nemcsak az eszmei-ideológiáit elemzi, hanem a művészetit is. Pl. kiemeli Réti Zoltán akvarelljeit, melyek Madách *Mózeséről*<sup>138</sup> szimbolista erővel idézik fel a bibliai kis drámákat. Grafikáiban életre kelnek a személyes kapcsolatok, nemzeti identitás, honvágy, szerelem, átok, harc. Zenei szerkesztése is van a képeknek, az idilli jelenetektől a ritmikus tánc vonaglásáig, mindez ugyanígy fellelhető az eredeti irodalmi szövegben.

A 90-es és ezredfordulós évek komplexebb műveket, tanulmányokat jelentenek. Elemzéseinek központjában a dezilluzionista, mégis reményt sugalló Madách áll, Babits „magyar jelleme”, kinek számára a társadalom mozgató-csavarja a „kegyelet”, amely egyszerre jelent tiszteletet, irgalmasságot és együttérzést embertársaink iránt. Így tudja elutasítani a XX. és XXI. századi kapitalizmust és szocializmust, pesszimizmus és optimizmus között vívódva. Ugyanakkor biztos ab-

<sup>136</sup>Nyéki, i. m. 83. p.

<sup>137</sup>I. m. 86. p.

<sup>138</sup>Nyéki Lajos, *Réti Zoltán akvarelljei Madách Mózeséről*, Palócföld, 1990, 24. sz. 56–57. p.

ban, hogy a madáchi kételkedés visz előre,<sup>139</sup> bár nem tudja, hová... Nyéki Lajos talán legszebb, a magyar irodalmat sajátos aspektusokban bemutató kötete: *Des sabbataires à Barbe-Bleue*<sup>140</sup> 1997-ben jelent meg, összefoglaló Madách tanulmánnyal.

E dedikált kötet jó barátjától, Bernard Le Calloc'h-tól került hozzánk, Le Calloc'h Nyékihez szóló köszönő levelével együtt. Idézzük néhány sorát, mely újabb vallomás számunkra M. Le Calloc'h magyarsághoz<sup>141</sup> való kötődéséről: „Valóban, sokat megtudtam a magyar irodalomról... szinte szédült a fejem az újdonságok gazdagságától. Különös érdeklődéssel olvastam elemzéseit és reflexióit Madách Tragédiájáról, erről az egyedülálló műről, mely örök hírnevet szerzett a magyar drámai irodalomnak. Magyarországra érkezésem után ez volt az első bemutató, amelyet 1948-ban láttam a Nemzeti Színházban. Major Tamás csodálatosan játszotta Lucifer szerepét! Ebben az időben még nem ismertem eléggé nyelvüket... De ez nem zavart! Mégis úgy találtam, hogy nagyon szép előadás volt, és arra bátorított, hogy még gyorsabban legyőzzem a magyar nyelv akadályait...” (Paris, le 21 novembre 1997). Madách nyelve tehát, mint Adyé Sauvageot-t, megérintette az európai befogadót, közel hozta hozzánk! Ennek bizonyítéka még egy közös publikáció az Études Finno-Ougriennes 1998-as évfolyamában: *Pillantás a magyar irodalom két nagy alakjára címmel*, ahol Nyéki Madáchot mutatja be, Le Calloc'h pedig Szabó Zoltánt.<sup>142</sup>

Ez az elkötelezettség vezérli Nyéki Lajos írói ars poeticáját: franciák, ismerjétek meg és értsétek meg a magyar irodalmat! Kötetét magyarságtudata és európaisága, az egyetemes kultúra iránti elkötelezettsége fogja össze, kulcsszavai: nyitottság, tolerancia, szabadságszere-

<sup>139</sup>Lajos Nyéki, *La littérature hongroise* in: Histoire littéraire de l'Europe médiane. L'Harmattan, 1998. 121–124. p.

<sup>140</sup>Lajos Nyéki, *Des sabbataires à Barbe-Bleue, divers aspects de la littérature hongroise*, Langues Mondes, Paris, 1997.

<sup>141</sup>Lásd: Madácsy Piroška, *Magyarság-kép változások*, in: A Tragédia üzenete a franciáknak... Madách Irodalmi Társaság, Szeged, 2008. 172–188. p.

<sup>142</sup>Lajos Nyéki–Bernard Le Calloc'h, *Regards sur deux grandes figures de la littérature hongroise*, in: Études Finno-Ougriennes, tome 30. 1988. 167–182. p.

tet, humor. A szombatosoktól a kortárs szerzőkig elemzi a műveket, újszerű stilisztikai és filozófiai megközelítéssel, különös tekintettel Adyra, Kosztolányira és főleg Madáchra.

A kötet egyik központi fejezete tehát Madáchra koncentrálódik, személyes kötődéssel és vallomással indul.<sup>143</sup> A befogadó életének 50 évében olvasta, újraolvasta és elemezte a *Tragédiát*, fiatal, lelkes franciák, diákok számára. Személyes kötődése Madáchhoz Balassagyarmatról indul, ahol a Madách Társaság összejövetelein is részt vett (Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Cs. Szabó László, Németh Antal előadásait hallgatva). Indítás és kiteljesedés. A fejezet a *Tragédia* kulturális háttérének különböző, összetett aspektusait próbálja feltárni: 1. történelmi 2. családi, szociológiai, földrajzi 3. politikai 4. tisztán kulturális – tehát művelődési és művészeti 5. irodalmi 6. ideológiai-filozófiai, teológiai, tudományos. Mindezeket a meghatározó körülményeket számunkra ismert, de a franciák számára ismeretlen tényekkel magyarázza: történelmi pesszimizmus, felvidéki arisztokrata származás, a centralisták szerepe, az Athenaeumban Tocqueville és a francia szocialisták megjelenése, Hegel vagy Buffon teóriáinak ismerete, az Akadémia létrejötte, Liszt, Erkel, Munkácsy, Zichy Mihály művei, alkotásai, Pest-Buda fejlődése. Az irodalmi környezet hatásai is fontosak: filozófikus költemények: Vörösmarty, Petőfi, Shelley, Byron, Andersen, Goethe, aki csak egy a sok közül, Nyéki szerint. A legmélyebb és legérdekesebb megközelítés az ideológiai faktor elemzése – tehát filozófikus-teológiai, tudományos.

Madách filozófiai nézetei, mint tudjuk, összetettek, Nyéki szerint a 18–19. század eszméiből táplálkoznak. Felvilágosodott és deista, egyetemesen dogmaellenes, dualista. Nem kétséges, hogy a hegeli dialektika adja a dinamikus szintéziseket; meggyőződéses liberális, de már elvesztette illúzióit; materialista, de megértette: a gazdasági szempontok majd uralkodni fognak az emberi lelkeken. S itt már nemcsak a kapitalizmus ellentmondásából való kiábrándulásról van szó, hanem a jövő veszélyeinek profétikus jóslatairól, a szocialista rendszerek elfajulásáról. A falanszterben bemutatott elkorcsosulások (kozmpolitizmus, re-

<sup>143</sup>I. m. 60–93. p.



dukcionizmus, ökológiai veszély, a gép uralma, technokrácia) ma is fenyegetnek, sőt bővültek: a globalizáció mindent eláraszt, embertelenné, bűnözővé silányít.<sup>144</sup> A technika tönkreteszi a természetet, a légköri viszonyok megváltoznak, s a föld el fog pusztulni.

„A világ dolgai csak ismétlődnek tudjuk, érezzük, nem tudunk egyet elvetni úgy, hogy kissé mindegyiktől meg ne undorodjunk!”<sup>145</sup> De türelmesen kutatnunk kell az új lehetőségeket az illúziótlanág alapjáról is. Mert nem jobb-e kételkedve, gondolkodva, lázadóan küszködve mindig újakezdeni, mint bárgyún sodortatni a végzet szégyényének engedve. Nyéki Hubay szavait idézi, Madách üzeneteként. „Minden aktualizálás nélkül mondhatjuk: Ádám és Lucifer úrutasok lettek... úgy érezzük, mintha nekünk írta volna ezt a művet Madách Imre. Útmutatásul a mi szorongató álmainkhoz. Mintha azon az 1864-beli októberi napon, a halálos ágyán, a kéziratra még ráírta volna: Száz év múlva felbontandó!”<sup>146</sup>

Nyéki Lajos is üzen nekünk *Párizsi vallomásainak* utolsó lapjain az író felelősségéről, Madáchcsal, Hubayval azonosulva. Mert „minden leírt szó, akarva-akaratlanul tanúbizonyosság, modellek alkalmazása, többé-kevésbé bonyolult és eredeti kombinációja olyan témáknak, amelyek programját az idők kezdetétől hordozzuk.”<sup>147</sup> És az író nem tud beszélni az olvasó nélkül, nem ismeri a jövőt, de hisz, mert hinnie kell a jövőbeli kommunikációban. A mű, mint Madách műve, nem létezik befogadó nélkül, a befogadás-értelmezés folyamata végtelen, mint a történelem evolúciója, nincs „itt a vége, fuss el véle...” „A végző csend elérhetetlen fikció.”<sup>148</sup>

(2011)

<sup>144</sup>V. ö.: Nyéki Lajos, *A Tragédia – Párizsból nézve*, Palócföld, 2001/1. 7–14. p.

<sup>145</sup>I. m. 13. p.

<sup>146</sup>Hubay Miklós, *A dráma sorsa* című kötete, Matúra-kiadás, 1992. 142. p.

<sup>147</sup>I. m. Nyéki, *Párizsi vallomások*, 76. p.

<sup>148</sup>I. m. 79. p. Lásd még erről: Nyéki Lajos, *Reflexiók Párizsból a magyar értelmiség hivatásáról*, in: *A magyar értelmiség hivatása*, Mundus Kiadó, Bp. 1997. 319–324. p.

## „A magyar nyelv ritka minőségű költői hangszer...”

**Roger Richard (1917–2000) és Madách Imre**

Költő és rádiójátékok írója, a fiatal francia író, Roger Richard Aurélien Sauvageot professzortól tanulta a magyar nyelvet a párizsi Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján. Egy 1947. november 17-i rádióműsorban – a *Radiodiffusion Française* adásában csodálatos vallomását osztotta meg hallgatóival – a magyarok „lelkéről” (*L’Ame de la Hongrie*), a magyar nyelvről.<sup>149</sup> Gondolatait már teljes egészében publikáltuk,<sup>150</sup> de nem árt újra és újra elismételni néhány fontosabb tételmondatát, kulcsszavait.

„Bámulatra méltó forrás... természetes, spontán tömörség; egységbe foglaló karakter; rendkívüli hajlékonyság; sajátos ritmus.” Így lesz a magyar nyelv ritka minőségű költői hangszer, amelyet azonban szinte megoldhatatlan feladat franciául tolmácsolni.

Roger Richard azonban mégis megpróbálkozik a lehetetlennel, fordít Radnótit, Adyt, Szabó Lőrincet, Illyést, fordítja Vörösmartyt, lefordítja *Az ember tragédiáját*. Kétségtől, lelkesedését és hihetetlen akaraterejét, valamint nyelvtudását Sauvageotnak köszönheti. De a magyar nyelvvel való megismerkedése hamarabb kezdődött, nem akármilyen körülmények között. 1940 júniusától 1945-ig német fogságba került, ott kezdte tanulni nyelvünket a táborban, unaloműző, „szellemi-torna” gyakorlatként a magyar hadifoglyok segítségével, akik idegen önkéntesek voltak a francia csapatokban. Aztán egyedül is folytat-

<sup>149</sup>Madácsy Lászlóval 1947. okt. 3-án találkozik Párizsban a Magyar Intézetben, ahol átadja neki dedikált verseskötetét – *Le voyage interdit* és a rádiófelvétel szövegét. Madácsy László hagyatéka még most is őrzi ezeket a dokumentumokat.

<sup>150</sup>*Aurélien Sauvageot és tanítványai Madáchról*, in: Madácsy Piroska, *A Tragédia üzenete a franciáknak*, Madách Irodalmi Társaság, Szeged, 2008. 40–41. p.

ta a tanulást, amikor kényszer munkára küldték, egy németek számára készült nyelvtankönyvből, amellyel együtt azonban egy kis enciklopédiát is olvashatott történelmükről, irodalmükről. Ebben a kötetben talált rá Ady verseire (*Ungarisches Lesebuch* Tolnai professzortól).<sup>151</sup> A háború befejezése után bemutatta Sauvageot-nak első irodalmi fordítását, Ady: *A Halál lovai*-t. Sauvageot előtt annyira jól vizsgázott, hogy felmentést kaphatott a hároméves tanulmányok alól, és már 1946 tavaszán megszerezte magyar diplomáját,<sup>152</sup> kiváló minősítéssel. Sauvageot-t azzal is meghódítja, hogy először Adyt fordított. Tudjuk, Sauvageot a magyar költők közül Adyhoz kötődik leginkább, Adyból is akarja második doktori disszertációját megírni (ebben megakadályozza Louis Eisenmann, a Sorbonne tanára). Bár a németek párizsi megszállása alatt el kellett pusztítania céduláit, Ady sorai ott muzsikálnak a fülében-lelkében. A magyar nyelv lüktető ritmusát, magával sodró erejét is egy Ady vers előadása kapcsán érezte meg először. Nem véletlen, hogy egy nagyon tehetséges tanítványát, Armand Robint az Ady költészet felé irányítja. Az Ady versek legkorábbi franciára fordított kötete 1946-ban jelenik meg. Sauvageot első kiválóan magyarul tudó költő tanítványa tehát Armand Robin volt. Armand Robin lázadó anarchista, aki gyűlöli a háborús gyilkosokat, németeket és szovjeteket egyaránt, a koncentrációs táborokat mindkét oldalon. A zsarnokok által elnyomott emberiség nevében lázad, a XX. századi háborúk elpusztították az emberek millióit, de meggyilkolták az élvemradtak lelkét is. Ebben az agóniában pedig szükség van a „szóra”, a költő missziójára az új élethez. „E küzdelemben találkoztam Adyval. Gondolatai az én gondolataim lettek, karomat a karjaiba fonva átlényegültem, és az ő életét éltem.”<sup>153</sup> A kötet elején Sauvageot is megszólal, és Adyt mágikus prófétának nevezi, akinek igazi költői egyéni-

<sup>151</sup>Roger Richard, *Traduire Ady*, Études Finno-Ougriennes XVII. (1982–83). Előadás formájában elhangzott 1979. február 19-én Párizsban a Finnugor Társaságban.

<sup>152</sup>Vesd össze: Roger Richard levele Madácsy Piroskához, 1998. máj. 18. Magángyűjtemény, Szeged.

<sup>153</sup>*Armand Robin előszava*, in: *Poèmes d'Ady*, traduction du hongrois, précédée d'une étude sur Ady par Aurélien Sauvageot. Édition mise en vente du profit de la Fédération anarchiste et de La Solidarité Internationale Antifasciste, Paris, 1946. p. 7–11.

ségét még senki sem tudta elemezni. Nincs elődje és nincs utódja, egyedi és utánozhatatlan. „A magyar kritika még ma is zavarba jön, barbár, de egyben kifinomult művészetének csodája előtt. És mégis, nem nevezhető-e ő Magyarország szimbólumának, hiszen az Uraltól az ázsiai sztyeppékig életre keltett szavakkal kifejezi a modern Európa gondolatiságát?”<sup>154</sup> 1946-ban vagyunk tehát, amikor Adyt először fordítják franciára, főleg sors-verseit. A 29 költeményt valószínűleg Sauvageot választotta ki, és e fordítások kétségkívül a legjobbak.

#### J'aimerais qu'on m'aime (Szeretném ha szeretnének)

Ni héritier, ni aïeul fortuné,  
Ni souche de famille, ni familier,  
Je ne suis à aucun,  
Je ne suis à aucun.

Je suis ce qu'est tout homme : majesté,  
Pôle nord, énigme, étrangeté,  
Feu follet luisant loin,  
Feu follet luisant loin.

Hélas, je ne sais pas ainsi rester,  
J'ai envie que mon être soit manifesté,  
Pour que me voie qui voit,  
Que me voie qui voit.

Ma torture de moi par moi, mon poème,  
Tout vient de là : j'aimerais qu'on m'aime  
Et que quelqu'un m'aît,  
Que quelqu'un m'aît.<sup>155</sup>

<sup>154</sup>I. m. Sauvageot bevezetése 19. p.

<sup>155</sup>Armand Robin, *Poèmes d'Ady*. Traduction du hongrois, précédée d'une étude sur ADY par Aurélien SAUVAGEOT, professeur des langues finno-ougriennes à l'École des Langues Orientales. Édition mise en vente au profit de la Fédération Anarchiste et de la Solidarité Internationale Antifasciste, Paris 1946. Endre Ady: *J'aimerais qu'on m'aime* (Szeretném ha szeretnének) p. 61.

Bár Armand Robin saját politikai hitvallásával akarja Adyt azonosítani, a végeredmény sokkal összetettebb, és inkább Sauvageot-t idézi – Ady a modern Európa, utánozhatatlan. Armand Robin azonban 1961-ben meghalt tisztázatlan körülmények között. Még átvette és megértette József Attila költészetét, sajnos betegségét is. Igazán jó fordító Sauvageot tanítvány csak Roger Richard maradt.

A Sauvageot tanítványok közül, Bernard Le Calloc'h-t és Jean Luc Moreau-t kivéve, talán ő tudott legjobban magyarul. Vagy azt is mondhatjuk, ő került legközelebb Sauvageothoz, ő fogadta el leginkább mesterének tanácsait, a fordítandó írók és művek kiválasztása, és a fordítás módszerének szempontjából. Tisztelet és barátság, valódi mester és tanítvány kapcsolat, amely később kölcsönös megbecsüléssé válik. Egy tanárnak az a feladata, hogy ne csak tanítsa, de biztassa, segítse követőjét, növelje önbizalmát, hogy sikeres legyen! Íme, kapcsolatuk lényege.

De nézzük Roger Richard életművének nálunk és Franciaországban is kevésbé ismert részleteit. 1917-ben született Párizsban, lírai és drámai költő, fordító, az École des Langues Orientales Vivantes főiskolán szerezte meg diplomáját. 1938-tól a Párizsi Magyar Intézetben dolgozott, és a Radio-France munkatársa. Rádió-kritikus – pl. művészeti műsorokban, a Radio-Cinéma, később Téléramának nevezett programban 1950–1983-ig műsorok alkotója. Kezdetektől fogva egyedüli komoly történeti vizsgálója a rádió-dramaturgiának. Rádió-darab, rádió-dráma, rádiófonikus film kifejezés helyett jobban kedveli az „audio-drame” megnevezést, amelyet 1945-ben így határozott meg: olyan drámai mű, amely kizárólag meghallgatásra jött létre, a hangbeli rögzítésen, rádió-közvetítésen alapul. Roger Richard a Francia Kultúra folyóirat terjesztői irodájában is tevékenykedett. De elsősorban író-dramaturg, mintegy 135 műve jelent meg: eredeti alkotások, francia és külföldi regények, drámák, novellák fordításai, rádió-adaptációi. Első műve, amelyet rádió-játékként mutattak be, a *Sibérie* című elbeszélő költemény. Az ötvenes és hatvanas években sorozatokat szerkesztett a rádióban pl. *Ismeretlen mesterek*, *Külföldi színház*, stb., (39 fordítása

13 nyelvből, magyaroktól, finnektől, olaszoktól, németektől<sup>156</sup> stb.). Magyar vonatkozásban kiemelhetőek:

1. *A magyar költészet aspektusai*. Paris-Inter 6 közvetítés, 1949. ápr. 20–1949. jún.

2. *A magyar szabadság és tragédia dalai*. Paris-Inter 1957. febr. 1.  
Előadásokat tart *Radnóti költészetéről* (1962) az Élő Keleti nyelvek Főiskoláján, *Ady fordításairól* 1979-ben, (ez az előadás meg is jelenik az Etudes Finno-Ougriennes-ben, 1982–1983-ban), *A magyar romantikus költőkről* (Vörösmarty, Arany, Madách, Petőfi) a Párizsi Egyetemen (1986) és végül a Kassák centenáriumon, 1987-ben a Párizsi Egyetemmel közös Központban.

Mindezt csak azért soroltam fel, hogy éreztessem, nem akármilyen művésztől van szó, akinek sokoldalúságát bizonyítják dráma fordításai is. Illés Endrétől – *Le démenagement*, *Festett Egek* (1979), Vörösmartytól a *Csongor és Tünde*, amelyet be is mutattak a Lyon-i Théâtre d'Iris Villeurbanne-ban. (1988. nov., 1989. jan.)

Különlegesek rádió-adaptációi, melyeknek kazettáit – remélem, őrzi még a Radio France párizsi archívuma. *Csongor és Tünde* – 1957, 1968. – Gergely János megzenésítésével. Hubay Miklós: *A Párkák*, 1974. *C'est la guerre* – 1980. De Déry Tibor, Görgey Gábor, Karinthy Ferenc, Vámos Miklós, Szakonyi Károly, stb. is szerepel a névsorban. A Madách *Tragédia* adaptációját először 1946-ban a francia és svájci rádióban mutatták be, majd 1948-ban, 1964-ben és 1983-ban újabb formában. Zenéjét szerezte Harsányi Tibor (1946) és Piotre Moss (1983). (Hunyady Sándor és Móricz Zsigmond novellái is szerepelnek a rádiójátékok sorozatában).

Richard a francia rádióban találkozik Sauvageot-val, aki 1944. dec. 18-ától a magyar adás vezetője. Tudjuk, Roger Richard már sokkal hamarabb beavatott rádiós, de magyar nyelvű tudását csak később, a háború befejezése után mélyítheti el, Sauvageot biztatására. Sauvageot magyar irodalmi élményeit is megosztja tanítványaival, például az

<sup>156</sup>V. ö.: Robert Prot: *Roger Richard* in: *Dictionnaire de la Radio* (Presses Universitaires de Grenoble, 1997). Jean Rousselot, *Roger Richard*, in: *Dictionnaire de la Poésie Française Contemporaine*, Larousse, 1968.

Ady élményt, akinek a magyarok közül talán a legtöbbel tartozik. „Ezt bizonyítja, hogy nehéz óráimban verseinek ritmusával erősítem meg magam, hogy folytassam elkezdett utam.”<sup>157</sup> Az első közös találkozási pont tehát Ady. Ekkor kezdődik barátságuk, a professzor és a tanítvány, majd a mester és küldetésének folytatója között. Természetesen megtanulja Sauvageot-tól, az Ady fordításokhoz sokkal több gyakorlat és tudás kell. Jobban kell ismerni a magyar nyelvet, irodalmat, történelmet, kultúrát. Ady fordításai csak jóval később, 1977 októberében jelennek meg az *Europe* című folyóirat egyedi számában. Fordítási módszeréről pedig előadást tart és tanulmányt is közöl a *Finnugor Füzetek*ben 1982-ben.<sup>158</sup> Adyn kívül fordítja Petőfi, Illyés Gyula, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád verseit. Regényfordításai Kassák és Tersánszky Jenő műveit ölelik fel, újabb rádiójátékai pedig a kortárs XX. századi magyar irodalmat célozzák meg, egészen az 1990-es évek közepéig. Ami rendkívül érdekes, nem a legkönnyebbekkel, hanem a legnehezebbekkel próbálkozik. Hosszan érleli, megerősíti választását, majd elmélyíti ismereteit a kiválasztott íróval kapcsolatban, nyelvét ízlelgeti, beleéli magát az eredeti mű eszmei és stílári világába, nem siet el semmit, pontos és precíz akar lenni, nem felületesen adaptáló. Ha lehetséges, személyesen találkozik a magyar szerzőkkel (mint pl. Tersánszky-Józsi Jenővel), hogy a sajátos magyar nyelvi fordulatokat jobban értse, valamint az író személyiségének kisugárzását is érezze.

Ezt teszi Madách-csal és Vörösmartyval kapcsolatban is (persze velük csak lélekben azonosulhat), mikor lefordítja a két drámai költeményt, *Az ember tragédiáját* és a *Csongor és Tündét*.<sup>159</sup> Az első Madách rádiójáték feldolgozások (1946; 1948 – Harsányi Tibor zenéjével) még bizonyára rövidített adaptációk. Miután az igazi fordítás a

<sup>157</sup>Sauvageot levele Bajomi Lázár Endrének, Aix-en-Provence, 1977. márc. 31. Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára, Bp. Jelzet: PIMV. 4750/47.

<sup>158</sup>Roger Richard, *Traduire Ady*. Paru dans le Numéro 17 de la Revue Etudes Finno-Ougriennes, 1982–83.

<sup>159</sup>*Quatre Figures majeures du Romantisme hongrois*: Vörösmarty, Arany, Petőfi, Madách. 9 mars 1986, Université de Paris X, Nanterre.

Corvinánál csak 1960-ban, majd a második, bővített kiadás csak 1964-ben jelenik meg, közel 15 évig van mit tanulnia Sauvageot-tól és Madáchról (jó lenne hallanunk az első rádióhangjátékot, meg is akarjuk szerezni archívumunk számára, hogy összehasonlíthassuk a végső, ki-tüntetett fordítással).<sup>160</sup> Sauvageot maga is fordított, de önmagával szemben is rendkívül szigorú, és fordítási módszereit átadja tanítványainak. Kiválasztja az írókat, a művet, gyakoroltatja és ellenőrzi tanítványait, majd lelkesíti és sikerre biztatja őket. S a legkiemelkedőbb munkák kiadását elősegíti. De nincs kegyelem a pontatlanoknak, a hanyag munkának, főleg azoknak, akik nem tudnak jól magyarul!

Roger Richard is vallja, csak úgy lehet behatolni egy nyelv szerkezetének titkaiba, ha megkíséreljük gyakorlati alkalmazását. Ezért fordít – de nemcsak azért, hogy gyakoroljon, mint a nyelvészek teszik, hanem az eredeti mű francia nyelvű tolmácsolásának esztétikai élményéért. Ám elmélyedni benne nem könnyű feladat, évekig tart, Madách esetében is. Szerinte „a fordítás olyan, mint a szerelem. És a szerelem nagyon sokszor egy véletlen találkozás gyümölcse...”<sup>161</sup> Megfogadja Sauvageot tanácsát, újra és újra olvassa a művet, szinte bensőséges kapcsolatba kerül vele, együtt él a szerzővel és a szöveggel, szóról-szóra, mondatról-mondatra tanulmányozza, hogy megértse legmélyebb titkait. És ehhez minden mesterségbeli tudására szüksége van!<sup>162</sup>

*Az ember tragédiáját* Sauvageot tanácsára fordítja. Sauvageot azért is választja tanítványa számára a Madách művet, mert a magyar történelem tanulságait benne véli felfedezni, a magyarság sorsának üzenetét – a franciák számára is. Vajon a csalódások és a bukások ellenére lehet újra és újra felemelkedni és talpra állni? Ezt érezte és élte át a Trianon utáni Magyarországon. „Madách embere akarata ellenére eljut a végső tagadásiig, amely már az öngyilkosság felé vezet, de nem adja meg magát, és ettől kezdve inkább nem töpreng sorsán. Pesszimizmu-

<sup>160</sup>1964-ben a Francia Tudományos Akadémia Langlois díjjal tünteti ki (film és művészeti díj).

<sup>161</sup>I. m. *Traduire Ady*, 223. p.

<sup>162</sup>V. ö.: Jenő Tersánszky, *Martin-Coucou*, Roger Richard fordítása. Bp. Corvina, 1968. A. Sauvageot előszava, 6 p.

sa egybecseng azzal a keserőséggel, amely ma is mérgezi a magyar lelkeket. Harcolni, élve maradni egy végcél nélküli világban, erősebben kapaszkodva az életöszönbe, mint az ésszerű, hogy megőrizzük a nemzetet a pusztulástól: ez az a tanulság, amelyet a nézők magukkal vihetnek a magyar drámairodalom fő művének megértésekor.”<sup>163</sup> – írja Sauvageot 1937-ben. S nem igazak gondolatai ma is? Harcolnunk, küzdenünk kell-e egy kiürült, minden humán értéket megtagadó világban, hogy élve maradjunk, hogy megőrizzük magyarságunkat? Sauvageot – ahogyan telnek az évek, átél – velünk együtt – újabb megpróbáltatásokat, katasztrófákat, egyre jobban megérti Madáchot és a „gyönyörű, a nagy, a tragikus” magyar sorsot. Mélyebb befogadását talán Benedek Marcellnek is köszönheti, aki rábeszéli, ismerje meg a klasszikus magyar irodalmat, mely kulcs lehet civilizációnk megértéséhez. Benedek Marcelllel együtt dolgozik a francia-magyar és magyar-francia szótárak elkészítésében is (1932–1937). Nem véletlen, hogy barátságuk hosszú ideig fennmarad és Roger Richard *Tragédia* fordításához *Benedek Marcell ír bevezetést*.<sup>164</sup> Az érdekes, intellektuális, pszichológiai elemzésben a fenti Sauvageot gondolatokra ismerünk. Bizonyos „nemzetképet” fest a francia olvasóknak, egy szenvedéseiben megerősödött, szívósan küzdő népről. Szerinte a *Tragédia* üzenete nem pesszimista, csupán az élni akarásról szól. „Ez az az érzés, amelyet a nagy nemzetek nem tudnak, és sohasem élnek át, még a legnagyobb bukások után sem, ez a halálos aggodalom, a nemzethalál miatti félelem, amely a teljes pszichológiai halált is jelenti. Ez a félelem, amelyet a nagy nemzetek nem ismernek, s amelyet a magyar átélt, bizonyos visszatérő alkalmakkor történelme folyamán. Ez a majdnem állandó, gyötrő szenvedés kiválthat-e egy nemzeti pesszimizmust? Igen és nem. Talán a költői kifejezést illetően igen, de a nemzet élni akarását tekintve – nem. És *Az ember tragédiája* ezeket a kétségeket és reményeket, a fájdalmat és élni akarást fejezi ki...” Csurka István

<sup>163</sup>A. Sauvageot, *Découverte de la Hongrie*. Édition Fernand Alcan, Paris, 1937. p. 158.

<sup>164</sup>*La Tragédie de l'homme*, traduit par Roger Richard. Bp. Corvina, 1960., introduction par Marcell Benedek, p. 15.

szavaival: „Magyarnak lenni nehéz, sokszor talán halálos, de megéri”.<sup>165</sup> Itt kell idéznem egy nemrég fellelt vallomást a magyar nyelv ritmusáról, Jules Romains-tól. „Mivel a magyar nyelvet nem értettem, minden erőmmel azon iparkodtam, hogy megérezsem. A színházban, ahol két estét töltöttem, az idegen szavak áradatát nemcsak közönyös zajként engedtem magamra hatni. Tőlem telhetőleg figyeltem, amint zenét hallgatunk, vagy helyesebben amint a vakember végigtapogat egy érmet, hogy legfinomabb körvonalait is megkülönböztesse. Aztán mivel jól tudtam, hogy nyelvészeti atyafiság fűzi össze a finn meg a magyar nyelvet, emlékezetembe idéztem egyik hasonló kísérletemet, melyet nemrég Helsinkiben tettem s próbáltam rájönni, vajjon ez a nyelvészeti rokonság megnyilatkozik-e az én fülemnek érezhető hasonlóság által. Be kell vallanom, hogy ilyesmit nem észleltem. A két nyelv zenéje, külsőleg, merőben másnak tetszett. A finn nyelvnek van valami sajátos varázsa: állandóan úgy cseng, mint a drágakő-fűző, melyet egy kéz mozgat a mellen, vagy a fűző csermely, mely kavicsokat görget. Csilingelésében van valami semmihez sem hasonlítható frissesség. Minden nyelv közül, melyet hallottam, a finn nyelv érzékelteti meg leginkább a gyermekkor kellemét, egy ősi tavaszünnep vídamságát. Ezzel ellentétben úgy éreztem, hogy a magyar nyelv csupa erő. Nem ismerek ehhez fogható férfias nyelvet. Szünettelmesen férfias. Az önök szótagjaiban van valami az izmok kemény nekiduzzadásából; néha rekedt és rövid lihegés emeli fel őket, amint a szilaj indulat felemeli a mellkast. Hát én legalább is ezt éreztem, amit egy másik kísérletem is megerősített, mikor meghitt társaságban elszavaltattam magamnak a klasszikus és jelenkori költészet néhány darabját.”<sup>166</sup> Jules Romains nyelvünk „marcona lejtését, szilárd indulatát” hangsúlyozza. És nem ezt fejezi ki a *mégis, csakazért is* élni akarás Madách művében?

<sup>165</sup>Csurka István, in *Élet és irodalom*, 1984/242. szám.

<sup>166</sup>Jules Romains, *Az új magyar líráról*, in: Széphalom, 1927. 23. szám. Jules Romains többször járt hazánkban, pl. 1932 tavaszán a PEN Club kongresszusán Budapesten találkozott Kosztolányival, akinek Jules Romains jelenti az igazi „francia szellemet”.

A Madách tragédia második, átdolgozott 1964-es kiadásához a fordító, Roger Richard is ír néhány bevezető mondatot. Hivatkozik az előzményekre, az 1946 és 48-as rádiójáték közvetítések sikerére, mely arra ösztönözte, hogy teljes egészében és nyelvi különlegességében adja át a francia olvasóknak a művet. Nagy részét prózában ülteti át, de az angyalok énekeit versben. Fordítását segíti Sauvageot, Gergely János, Dobossy László, Gyergyai Albert és Lelkes István.

Munkájával kapcsolatban hangsúlyozza, ő magyarul olvasta és újra olvasta százszor is a *Tragédiát*. Így nem adaptál Gara László vagy mások segítségével, hanem igazi, szöveg- és tartalom-hű fordítást ad – inkább prózában). (1964-ben meghívják Madách halálának 100. évfordulója alkalmából Salgótarjánba – ahol a Karancs-szálló versírásra ihleti...<sup>167</sup>)

Sauvageot teszi szóvá, hogy az ötletszerűen lefordított művek, melyek egy kiadói hóbot vagy véletlen találkozás kapcsán a fordító és egy irodalmi kritikus között jönnek létre, mennyire veszélyesek. A fordító többnyire maga is magyar, a választott mű vitatott értékű, s ezzel a magyar irodalom francia befogadásában végtelen kárt okoz. „Elképzelhető-e, hogy egy értékes magyar irodalmi alkotást olyan valaki fordítson, aki nem tud írni franciául...? Egy külföldi mű csak akkor olvasható francia fordításban, ha az olyan francia műve, aki „ura anyanyelvének”...”<sup>168</sup>

Roger Richard ilyen író, Madách fordításai bizonyítják ezt. Érdekes, hogy két fordítói csoport alakul ki Franciaországban, főleg 1956 után, Sauvageot és tanítványai, valamint Gara László és íróbarátai. Sajnos sok a konfliktus közöttük, főleg a fordítási módszer különbözősége.<sup>169</sup> Végeredményben születtek jó és jobb, valamint rossz és még

<sup>167</sup>Roger Richard levele 1998. máj. 18-án Madácsy Piroskához.

<sup>168</sup>*A Puszták népe Párizsban*, rádióbeszélgetés Sauvageot-val és más francia írókkal, Fodor Ilona vezetésével. Felvéve 1974. szept. 13., adás 1984. máj. 5. In: Illyés Archívum, Budapest.

<sup>169</sup>Madácsy Pirokska, *Gara László, a „lángeszű tolakodó”*, XIX. Madách Szimpózium. Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest, 2012. 114–126. p.

rosszabb fordítások. Állítólag Gara kötelességtudatból, mégis megszállottan, elhivatottan igyekezett a magyar irodalmat bemutatni a franciáknak, Sauvageot viszont megfontoltan, polihisztori tudással és magatartással, előrelátóan végezte munkáját és szervezte csapatát. Ő mindig háttérben maradt, valójában minden egyes nagyszerűen tolmácsoló magyar irodalmi műben jelen volt. Mint ahogyan Madách esetében is!

Roger Richard fordítása rendkívül precíz, gondolatkövető, véletlenül sem fordítja félre az eredeti Madách szöveget. Tudja, a magyar nyelv sajátos hangzását, ritmusát a hosszú és rövid magánhangzók váltakozása, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok játéka adja. Mindez hiányzik a francia nyelvből! Meg kell tehát elégedni a sorok hosszának és a szótagszám ekvivalenciájának elérésével... De a költő-fordító sohasem lehet elégedett, munkáját szüntelenül tökéletesítenie, finomítania kell.<sup>170</sup> Ezt bizonyítja Ady: *A Halál lovai* c. verse sorról sorra való fordítási folyamatának elemzésével. Vissza kell tehát adni az eredeti mű eszmeiségét, gondolatai és képei kapcsolatát, ahogyan azok megszülettek a költő lelkében. Ez szinte lehetetlen mutatóvány, mégis meg kell próbálni. Persze javítani mindig lehet, egy fordítás soha nem befejezett. És sohasem szabad bezárkózni egy fordítási módszer mögé, hiszen minden mű egy újabb kihívást jelent.<sup>171</sup> És okozhat akár egyetlen mondat fordítása is megoldhatatlan problémát. Például ahogyan Roger Richard kiemeli a Tragédia kulcsmondatát: „Mondottam ember küzdj és bízva bízzál!” Az 1960-as kiadásban így hangzott: „Je t’ai dit homme, de lutter et d’avoir confiance... confiance!”; az 1964-es átdolgozottban: „...de te fier à la confiance”, és a szerző kéziratában végül így javította ki: „... et de persévérer dans la confiance”.<sup>172</sup> És, vajon elégedett lehetett-e ezzel a legutóbbi megoldással?

<sup>170</sup>Traduire Ady, i. m. 225. p.

<sup>171</sup>I. m. 229. p.

<sup>172</sup>I. m. 231. p.

Mi megvizsgáltuk a 15. színből Lucifer végső szavainak fordítását Ádámmal, ahogyan tettem ezt a Rousselot-adaptáció esetében is.<sup>173</sup>

„Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya  
Nagyság s erény leszen tehát vezéred,  
E két szó, mely csak úgy bír testesülni,  
Ha babona, előítélet és  
Tudatlanság álland mellette őrt. –

En vérité, tu t’engages en une glorieuse  
carrière! Grandeur et vertu seront donc tes  
guides, ces deux mots qui ne pourront  
prendre corps que si la superstition, le  
préjugé et l’ignorance veillent à leurs  
côtés...

Miért is kezdtem emberrel nagyot,  
Ki sárból, napsugárból összegyúrva  
Tudásra törpe, és vakságra nagy.”

(Madách)

Qu’ai-je entrepris de faire avec l’homme  
quelque chose de grand? Pétri de boue et  
de rayon solaire, il est à la fois trop petit  
pour acquérir la science et trop grand  
pour rester aveugle. (R. Richard)

És visszafordítotva:

Valóban, dicső pályára lépsz! Nagyság és erény lesznek vezéreid,  
E két szó csak úgy bír testet öltetni, ha babona, előítélet és tudatlanság  
áll őrt mellette... Miért is kezdtem emberrel nagyot? Ki sárból és nap-  
sugárból összegyúrva túl kicsi ahhoz, hogy elérje a tudást és túl nagy,  
hogy vak maradjon.

Roger Richard tökéletesen megérti, mit akar Madách mondani, nem úgy, mint tudjuk, Rousselot... Csupán a ritmus, az bizony hiányzik. De hiába tökéletes a hangzás, ha a francia olvasó-néző nem ért semmit az egészből.

Roger Richard elküldte nekem 1940–1945 között fogságban írt verseit, amikor elvesztékként, emberi méltóságában a végsőkig kifosztva és megalázva, rátört a kétségbeesés. *Dépouillé* (A kifosztott) c. versét fiához írta. Ő is átélte a mindentől való kiábrándulást, a teljes „nihilt”, kiszáradt torokkal, térdre zuhanva, de mégis, a remény újra és újra erőt ad. Csak azért is – élni kell.

<sup>173</sup>Roger Richard, *La Tragédie de l’homme*, Paris-Budapest 1964.

## Dépouillé

à mon fils

Un homme dépouillé de ses limites d’homme  
avec ses mains impatientes de saisir  
sa gorge desséchée à force de silence  
avec ses pieds ancrés aux fanges de l’exil

un homme seul pour qui n’existe plus lui-même  
(Ses yeux ne peuvent plus se fermer ils ont trop  
fouillé le ciel désert à la recherche d’astres  
abolis dont en lui s’éteint jusqu’à l’image)

Fulgurante mémoire il s’abandonne à toi  
en même temps qu’il t’implore de l’épargne  
Mémoire ayant rendu les armes de la vie  
c’est nu qu’il s’offre aux coups que tu veux lui porter

Dernière arme l’espoir avait forme de crosse  
ferme contre l’épaule à viser l’avenir  
Il l’a vu se briser entre ses doigts stupide  
La lutte est par trop inégale sois clément

Quel fleuve à remonter jusqu’aux sources heureuses  
brasse à brasse Combien de semaines d’années  
encore faudra-t-il lutter contre l’eau noire  
De l’un à l’autre bord tous les ponts sont coupés

Mais de très loin du fond de l’autre rive un cri  
d’une bouche enfantine inhabile à l’espoir  
se fraie à travers tant de silence et de nuit  
un chemin lumineux jusqu’à sa solitude.

1943

Mi is értjük itt és most – Madách, a „magyar Ádám” kiáltását: „Csak az a vég, azt tudnám feledni...”, melyet az Úr szavaival csitít – Ember küzdj, és bízva bízzál.” Küzdünk, mert nem tehetünk mást, és bízunk, mert ez a sorsunk. Ahogyan Benedek Marcell bevezetésének konklúziójában leszögezi, a néző, a Tragédia katarziszát átélve a Nemzeti Színházban, felismeri a költő üzenetét: – „És mégis mozog a föld”.

Roger Richard ars poeticája a fordítás missziójáról ugyanezt vallja. A fordított mű befogadása legyen ugyanolyan lenyűgöző a francia olvasónak, mint a magyar olvasónak volt. Fordítani szó szerint annyit jelent, hogy átadni. De nemcsak a szavakat kell tolmácsolni szóról-szóra, egyik nyelvből a másikra, az igazi küldetés ráirányítani a figyelmet a költészet kisugárzó erejére, a végső esztétikai élményre.<sup>174</sup>

(2013)

<sup>174</sup>I. m. *Traduire Ady*, 238. p.

## Gara László (1904–1966), a „lángeszű tolakadó” (Guillevic)

**Madách – Gara – Rousselot**

Már a Sauvageot hagyaték feldolgozásakor feltűnt, Jean Rousselot *Tragédia* fordítása hiányzik a professzor könyvtárából. Levelei között sem található Rousselotra, vagy a társ-fordító Gara Lászlóra való utalás. Nincs róluk szó, mintha nem is léteznének. Pedig mind a hárman ugyanazt az ügyet szolgálták – a magyar irodalom és kultúra közvetítését a franciáknak. Mégis, mi lehet a magyarázat erre a hallgatásra?

A hiátus-töltő kutatásnak is eljött az ideje, most, vagy 15 évvel később, Gara László hagyatékának vizsgálatával. Leveleinek nagy része a párizsi Egyetemek Közötti Magyar Központból Budapestre, az Illyés Archivumba került. Ugyanis Gara László leghívebb magyar író-költő barátja Illyés Gyula volt. A könyvtárban fellelhető kéziratok és dokumentumok sok mindenre választ adnak. Elsősorban a Garához írt francia nyelvű leveleket tanulmányoztuk.

De ki is volt valójában Gara László? Költő, író, műfordító, szerkesztő, irodalmi vezér – Párizsban. „A legeredményesebb szószólónk a múzsák nyelvén Racine honában” (Illyés). 1904-ben született Budapesten. A Lónyay utcai Református Gimnáziumban együtt jár Cs. Szabó Lászlóval, aki jó barátja marad.<sup>175</sup> 1924-ben Párizsba megy, ahol beiratkozik a Sorbonne-ra, francia szakra, s barátságot köt Illyés Gyulával valamint több francia költővel. Diákévei idején már foglalkozik műfordítással.<sup>176</sup> A háború alatt el kell hagynia Párizst, Ardèche-ben

<sup>175</sup>V. ö.: Nyéki Lajos, *Gara László párizsi levelesládájából*. ITK, 2000, 1–2. sz. p. 232–239.

<sup>176</sup>Móricz, *Hét krajcár; Anthologie de la poésie hongroise contemporaine*, établie et traduite sous la direction de Béla Pogány. Révision de Géo Charles, Paris, Les Écrivains réunis, 1927; Márai: *Zendülők*, 1931, Gallimard.



regényt ír feleségével együtt *Saint-Boniface et ses juifs* címmel, amely 1946-ban megjelenik Párizsban (Édition du Bateau Ivre). A háború után az MTI párizsi tudósítója, lassan kikristályosodik életcélja: a magyar irodalom tolmácsolása Franciaországban (Németh László, Illyés Gyula, József Attila, Déry Tibor, Kosztolányi Dezső, stb.). 1956-ban elhagyta állását s mindent megtesz azért, hogy az itthon elhallgattatott írók műveit Párizsban megszólaltassa. (Pl. Illyés: *Egy mondat a zsarnokságról*, Bartók, *A kegyenc*; Weöres Sándor: *Tűzkút*, stb.). A hatvanas években tehát az emigráns magyar értelmiség köreinek összekötője, s nem köt alkut a Kádár-rendszerrel. 1966-ban azonban önkezeléssel véget életének, mint valamikor édesapja...<sup>177</sup>

Gara nem csupán műfordító, hanem meggyőző erővel harcoló közvetítő és szervező volt: be akarja bizonyítani, hogy költészetünk lefordítható (mert méltó rá) és egyenrangú lehet a nagy kultúrnépek irodalmával, pl. a franciával. Ezért mindent elkövet, mindenkit megkeres, mintegy 200 szerző, fordító, lektor, gépíró van a csapatában, akiket bombáz leveleivel és telefonjaival.<sup>178</sup> Mindezt bizonyítja leveleinek nagy száma, és a levelekben felmerülő nevek – ismert és kevésbé ismert írók, költők, kiadók.<sup>179</sup> Az is kiderül, hogy a honorárium sokszor hiányzott, a jutalom: az eredmény volt. 1956–1966 között nagyszámú magyar irodalmi mű, antológia, fordítás, válogatás jelent meg Franciaországban, s a háttérben mindig Gara állt. „Író, aki nem önmagát írta, költő, aki a költészetet nem tükörnek használta. Heves gesztussal félretolta önmagát, hogy másoknak nyisson utat.”<sup>180</sup>

<sup>177</sup>V. ö.: *Hadúr megfizet érte, reméljük. Illyés Gyula és Gara László levelezése 1939–1966*. Balassi Kiadó, Bp. 2007. Sajtó alá rendezte Kulin Borbála, p. 19–23.

<sup>178</sup>V. ö.: (Székely) Karátson Endre, *Az ügy nevében. Gara László emlékére*, in: Magyar Műhely, 1966. jún. 15.

<sup>179</sup>Paul Chaulot, Pierre Emmanuel, Jean Follain, André Frénaud, Eugène Guillevic, François Gachot, Roger Richard, Jean Cocteau, Pierre Seghers, Tristan Tzara, Paul Éluard, Louis Aragon, Jean Rousselot...

<sup>180</sup>Háy Gyula, *Gara László sírjánál. A magyar írók búcsúja*, Irodalmi Újság, 1966. jún. 1.

Miután érzékeny, befeléforduló egyéniség, bár a legváratlanabb pillanatokban képes harcba szállni, erőszakos, lelkes, de depresszióra is hajlamos, sokszor konfliktusba keveredett a hasonló egyéniségű, művészelkű költőkkel, írókkal. A támadások elsősorban fordítói módszere miatt érik, de feltételezésünk szerint a hazai Kádár-rendszert elfogadó műfordító írók féltékenysége miatt is. Ugyanis Gara elsősorban az ismert francia költőket kéri fel a magyar irodalom tolmácsolására, a hazai írók között válogat, s főleg Illyés Gyula segítségét igényli. Nézzük először – milyen volt ez az új fordítási módszer? Szerinte nem elég a tartalom megértése, szükség van a formahűsége is. Ezért a magyar költészetet *csak francia költők* tudják tolmácsolni. Nem baj, ha nem tudnak magyarul, elég, ha egy nyersfordítás alapján felfedezik a versek alaphangulatát, hangzását, ritmusát. Így Gara szembeszáll azzal a francia szokással, hogy verseket prózában fordítanak. Az eredetivel egyenértékű francia versben kell átkölni! De ez végtelenül nehéz és hosszú folyamat.

1966-ban, Gara halálának évében jelenik meg talán egyik legfontosabb adaptációja – Jean Rousselot közreműködésével – Madách: *Az ember tragédiája*, napjainkig Madách legutolsó és legvitatottabb francia nyelvű fordítása. Jean Rousselot költő, regényíró, esszéista (1913–2004), József Attilától kezdve Madáchig, igen sok magyar irodalmi művet fordított (Ady, Babits, Déry, Illyés, Móricz). Nem tudott magyarul, de együtt dolgozik a magyarokkal: Gara Lászlóval, Illyés Gyulával, Sötér Istvánnal és Radó Györggyel. Fordításának 1964-ben írt előszavában<sup>181</sup> őszintén vall vállalkozása nehézségeiről, a 10 éves közös munka problémáiról és Madách-élményéről.

Rousselot-t lenyűgözik Madách zseniális látomásai az emberiség és a kozmosz jövőjéről, ahogyan Madách túllépve a helyi viszonyokon egyetemes világirodalmi alkotást hoz létre, ő a jövő költője, akárcsak Victor Hugo vagy Dante. A műben megjelenő „új és erőteljes gondo-

<sup>181</sup>Imre Madách, *La Tragédie de l'homme*. Adaptation française de Jean Rousselot. Corvina, 1966. Bp. 229 p. *Préface de l'adapteur*, 1964. 5–30. p. Sajnos a kiadó meg sem említi Gara László nevét. E fordítást nemrég újra megjelentette a Madách Irodalmi Társaság Budapesten (2014).

latok, az értelemre alapozott, mélységeikben elemzett utalások s a rendkívüli jóslatok teljességükben összefüggő filozófiai tudományos metafizikai rendszert alkotnak.”<sup>182</sup> A francia költőt foglalkoztatja a kérdés, mint mindannyiunkat: *Mégis, miért nem mutatták be odaát Franciaországban a Tragédiát?* Bár négy fordítás is elkészült, visszhangjuk – mint tudjuk – alig volt.

*És miért készül most el egy újabb vállalkozás?* Mert e költeményből nem jött létre eddig egyetlen francia *versben írott* változat sem, mert költeményt prózában fordítani – vétek.

Rousselot bevallja, nem tud magyarul, de mégis megkísérli újraalkotni e drámai költemény értelmét, képzeletvilágát, hangulatát, ritmusát és dallamosságát. Ehhez kellett a segítség, Gara László nyersfordítása. Mindkettőjüket ugyanaz a Madách-szenvedély fűtötte. „Meg kell mondanom, hogy együttműködésem ezzel a szerény, de szívós és vég-sőkig lelkiismeretes emberrel, mint amilyen Gara László, egyáltalán nem volt üdülés. Jóllehet tudatában volt, hogy az analitikus francia nyelv sokkal több szót és főként szótagot igényel, mint az agglutináló (toldalékoló) magyar nyelv, és hogy a mi verselésünk kicsinyeskedő követelményei, amely ezen fölül, igen eltérő a magyar verseléstől, csökkentik annak lehetőségét, hogy egy magyar vers – ha valaki le akarja fordítani – összetalálkozzék a francia verssel.”<sup>183</sup> Rousselot elismeri, bizony sokszor szabadon hozzáköltött vagy elvett a költeményből, s Gara közelharcot vívott vele, kimerítően védte Madách eredeti szövegét. A fordításban segítette Sötér István és Illyés Gyula, aki elvitte Budapesten egy Tragédia előadásra és magyarázta a képeket. A verstani előpróbálkozások József Attilával kezdődtek és az *Anthologie de la Poésie Hongroise*-ban való közreműködéssel kiteljesedtek. Célja – követni Madách jambikus verslábait, valamint a főbb személyiségek lelkialkatához formált ritmus-változatokat használni, hogy költői fordítása a „blank”<sup>184</sup> versben ne legyen unalmas.

<sup>182</sup>J. Rousselot, *Madách Imre egyetemessége*, Korunk, 1973. 2. sz. 178–185. p.

<sup>183</sup>Jean Rousselot, *Madáchot fordítottam*, Irodalmi Szemle, 1964, VII. évf. 8. sz. 680–685. p.

<sup>184</sup>Ötös vagy ötös és hatodfeles jambusokban írott rímtelen vers (angol szó).

Idézzünk néhány sort Lucifer végső szavaiból Ádámhoz – az eredeti szövegből és Rousselot fordításában:

„Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya  
Nagyság s erény leszen tehát vezéred,  
E két szó, mely csak úgy bír testesülni,  
Ha babona, előítélet és  
Tudatlanság álland mellette ört. –

Miért is kezdtem emberrel nagyot,  
Ki sárból, napsugárból összegyúrva  
Tudásra törpe, és vakságra nagy.” (Madách)

„Ah, vraiment, la glorieuse carrière!	Ah, valóban, a dicső pálya!
Où pour guides tu auras, seulement,	Ahol, hogy vezessen, csak két szó lesz számodra.
Deux grands mots: Grandeur, Vertu	A nagyság és az erény, melyek nem tudnak
– qui ne peuvent	megvalósulni,
Devenir un peu concrets, sans leur suite,	folytatásuk nélkül, amely a babona, a
Soit: la superstition, l'ignorance,	tudatlanság és az ostoba előítéletek.
Les stupides préjugés ! Que me suis-je	Miért is jutott eszembe embert művemhez
Avisé d'associer l'homme à mon oeuvre,	csatolni,
Comme s'il pouvait sortir quelque chose	mintha lehetne kikeverni valamit
De ce ragoût de soleil et de fange,	ebből a nap és sár vagdalékából
De ce nabot, quant à la vraie science,	ebből a törpeségből, amely az igaz tudást illeti,
De ce géant, quant à la cécité!” <sup>185</sup>	ebből az óriásból, amely a vakságot illeti.
(Rousselot)	(vissza fordítás)

<sup>185</sup>Lucifer végső szavai Ádámhoz Az ember tragédiájából a XV. színben. Ugyanez Rousselot fordításában.

A francia olvasóknak és hallgatóknak érezniük kell a vers hajlékonyságát. Rousselot bevallja, hogy „minden költői fordítás egy kikerülhetetlen, de szükséges áruháza.”<sup>186</sup> Hát igen, ez az, ami Sauvageotnak, és a többi kritikusanak nem tetszik, és a támadások Garának is szólnak.

De nézzük előbb az Illyés Archívumban található Gara és Rousselot levelezést. A Rousselot levelek az 50-es évek második felében, és a 60-as évek elején íródtak, sokszor dátum nélküliek. (Gara válaszeveleleit sajnos nem találtuk meg). A 33 kézirat bizalmas barátságról árulkodik, sok nehézségről, pénzügyi problémákról is. Az adaptációkért alig fizetnek a kiadók, s Gara saját magának nem is nagyon kér semmit. Rousselot vitatkozik, panaszkodik, kritizálja Gara fordításait, s mégis elfogadja Gara barátságát. Egyik 1960. ápr. 12-én, géppel írt hivatalos levelében kijelenti, hogy József Attila adaptációit nem egyedül, hanem Gara Lászlóval készítette, aki az utóbbi időben a magyar költészet alkotásainak fordításában francia költőkkel együttműködött. Ezért az újrakiadáshoz Gara egyetértése nélkül nem járul hozzá.<sup>187</sup>

Többször hangsúlyozza, csak Garával tud dolgozni, lelkes, amikor Illyés Petőfi könyvéről, vagy József Attila tanulmányáról ír. Levelei bizonyítják (pl. az 1962. szept. 9-én keltezett) mennyit vitatkoztak és dolgoztak Garával bizonyos szavak, kifejezések jelentésének pontosításán, a nyers fordítás még nem jelentette az értelmezés teljességét, a költői finomítást.<sup>188</sup> A levelek hangvétele viszont gyakran ingerült, egyik dátum nélküli levelében sérelmezi, hogy valakinek a fordításait korrigálnia kell, újra olvasni s minden szót javítani. Az ilyen munkát végző „illető”, még helyesen írni sem tud, nem ismeri a francia nyelvet, nem tudja, mit jelent a fordítás felelőssége, s nem érdemli meg a

<sup>186</sup>In: Jean Rousselot, *Madáchot fordítottam*, Irodalmi Szemle, 1964. VII. évf. 8. sz. 680–685.

<sup>187</sup>Jean Rousselot à M. François Monod, Directeur général des Éditions „Les Éditeurs Français Réunis”; 21 rue de Richelieu, Paris. Le 12 avril, 1960. Centre Interuniversitaire d’Études Hongroises, Paris, Correspondance de Gara László.

<sup>188</sup>Mon cher Gara, Comme je vous l’ai dit au téléphone ... in: *Jean Rousselot levelei Gara Lászlóhoz*. Illyés Archívum, Bp.

közreműködés lehetőségét. Rousselot saját munkáját most „rabszolgamunkának” tartja, alulfizetett, mint egy háztartási alkalmazott.

A legmegdöbbenőbb levél azonban az 1965. nov. 9-én keltezett volt. Cher Ladislas megszólítással a továbbiakban komolyan leckézteti Garát, miért vonul háttérbe, s miért enged „költőcskéket” fordítói csapatába. S miért nem vállalja a felelősséget saját munkájáért, miért írta a könyv fedőlapjára – fordította Anne-Marie de Backer, mikor a fordító Gara és őt csak segítette a költő? Illyés franciaországi megértését sem szolgálják az ilyen-olyan, gyenge adaptációk, tisztázni kell végre, kié az utolsó verzió, s ki igazából az átültető? Rousselotnak elege van a közös publikációkból, sőt sértőnek érzi, erőszaknak, melyet nem köteles és nem tud elviselni. S bár a búcsúzás „à toi, bien tristement”, mégis ez a levél nagyon-nagyon rosszul eshetett Garának.<sup>189</sup> Annál is inkább, mert az itthoni és párizsi támadások is ebben az időben érték!

A kritika Aurélien Sauvageot-tól indul. Sauvageot felismeri: a nyelvek és kultúrák közti interpretáció legfontosabb eszköze a fordítás. Miközben persze ő maga is fordít, mások fordítói módszerét elemzi, s véleményét nem rejti véka alá. Gara László *Antológiában* jelenteti meg a Seuil kiadónál az összegyűjtött francia nyelvű magyar versfordításokat 1962-ben. Ennek kapcsán Sauvageot hosszú cikkben foglalja össze elveit *A magyar költészet francia fordítása* címmel,<sup>190</sup> melynek egyik dedikált példányát Roger Richard juttatta el hozzánk. Lényegében a tanulmány első részében arról ír, hogy a magyarok tévhitben élnek, mikor feltételezik, hogy Tóth Árpád Verlaine-fordításai (pl. *Chan-*

<sup>189</sup>Rousselot Garának, 9 nov. 65. Illyés Archívum.

Két levél 56-tal kapcsolatos és több Illyésnél, Magyarországon íródott. (Mon cher Gara, Lundi). Az egyik levél említi, 150 soros verse a magyar forradalomról szól. Szeretné ha elolvasnák és publikálnák (Demain-ben, Les Temps modernes-ben) és küld egy példányt Tzarának, Aragonnak, Claude Roynak. A másik levelet az Alpköböl írja, Képes Gézárt letartóztatták, nyugtalan Illyés miatt is. Mindent el kell követni hogy tiltakozzanak ez ellen! Mon cher Gara (1957 lehet a dátum, Les Grandes Alpes Maritimes).

<sup>190</sup>Sauvageot, *Traduction de la poésie hongroise*, Relations franco-hongroises, Le Présent, 1962. p. 225–238.

son d'automne) tökéletességükben szinte túlszárnyalják az eredetét. A magyar átélés, adaptáció mélyen eltávolodik az eredeti szövegtől, nem Verlaine, hanem Tóth Árpád érzéseit közvetíti. Igazából, Tóth Árpád, virtuóz módon egy új verset hozott létre. Ugyanez történik a másik oldalon, az *Antológia* francia fordításai esetében, pl. Ady vagy Babits verseivel: az eredeti magyar vers értelme az átültetés folyamán „felhígul”. Míg a Verlaine mű patetikusabb lesz Tóth Árpádnál, Ady és Babits versei negédeskedésbe torkollnak franciául. (Babits *Csipkerózsza* és Ady: *Promenade en voiture dans la nuit* – Le Chariot nocturne – Anthologie de la poésie hongroise, p. 217. Adapt. Yves Bonnefoy). Mind a ritmus, mind a szavak értelmezésének „áthallása” nem használt a verseknek. A magyar költészet presztízsét vesztheti a franciáknál, hiszen olyan kevesen vannak, akik az eredeti magyar forrásokhoz fordulhatnak. Levonhatjuk a következtetést: csak az a francia fordíthat magyar verset franciára, aki az eredeti szövegbe bele tudott mélyedni, hatolni. És mindez, semmiféle „jóakarató” közreműködő segítségével nem lehetséges! Feltétlenül szükséges, hogy a francia fordító maga is jól tudjon magyarul. Egyébként versgyakorlattá, vagy ... játékká válik az egész, hiszen olyan szavakkal áll szemben, melyek neki nem mondanak semmit. A legideálisabb megoldás olyan költőt találni, aki be van avatva a magyar nyelv rejtelmeibe. Hisz bűnös könnyelműséggel nem lehet közelíteni a fordítandó műhöz.<sup>191</sup>

„Ez azt jelenti, hogy a fordító vállalkozása nem improvizáció eredménye, mint ahogy gyakran ez így van a fordítások esetében. Hosszan kell együttélni egy szöveggel és annak szerzőjével, amíg belefoghatunk a franciára való átültetésébe – anélkül, hogy túlságosan elferdíténénk... Nem szabad figyelmen kívül hagyni természetesen az anyagból adódó nehézségeket, a lefordíthatatlan nyelvi akadályokat, amelyek erőltetése csupán karikatúráját adná egy műnek. Ennek különösen akkor van jelentősége, amikor éppen egy magyar nyelvű írásról van szó, mert ez a nagyon kulturált, évszázadokon keresztül finomított nyelv képes a végtelenségig megsokszorozni a gondolat kifejezésének

<sup>191</sup>Lásd bővebben: Madácsy Piroska, *Francia szellem a Nyugat körül 1925–1935*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998. 309–311. p; 331–342. p.

változatait. És ezek a finomságok nem feltétlenül felelnek meg francia nyelvi szokásainknak és kifejezéseinknek, amelyet éppen annyira ki-munkált a mélyreható irodalmi kultúra a századok folyamán. A francia fordítónak minden mesterségbeli tudására szüksége van, hogy franciára ültesse át, – akár a legegyszerűbb, akár a legbonyolultabb mondatokat. És ez a nehézség a kiindulópontja a tudatlanságnak, amely jellemzi a franciákat a magyar irodalommal kapcsolatban, amely büszke lehet arra, hogy éppen olyan régi, mint a mienk.”<sup>192</sup> (Ne felejtsük el – Sauvageot az első kitűnő magyar–francia és francia–magyar nagyszótár megalkotója a 30-as években).

A fentebb idézett gondolatok is arról tanúskodnak: Sauvageot, mint fordító és mint nyelvész, minden erejével azért küzd: hogyan lehetne ledönteni a falakat, amely a magyar és francia nyelvet-irodalmat egymástól elválasztja, hogyan lehetne legyőzni a nyelvi nehézségeket. Bántja az az értetlenség, az a közöny, amely még mindig jellemzi a francia olvasóközönséget: nem ismerik a magyar irodalmat, annak kulturáltságát, gazdagságát. És keresi a megoldásokat, tanítványaival együtt. Véleménye, „Magyarország nincs is olyan messze Franciaországtól, a magyar ember mentalitása közelít a franciához. Éppen olyan nyugati, mint mi. Latin gyökerekből táplálkozott és soha, a legteljesebb összeomlás pillanataiban sem szűnt meg résztvenni Európa szellemi életében. ...”

Roger Richard, Sauvageot tanítványa, lefordítja a *Csongor és Tündét* és *Az ember tragédiáját*. Richard Sauvageot-követő fordító, mind módszereiben, mind a választásait illetően.<sup>193</sup>

Sauvageot ugyanakkor elégedetlen Rousselot 1966-ban megjelent Madách fordításával, és általában elítéli Gara fordítási módszerét, a mester nem híve a szabad fordításnak. Pontos és precíz nyelvtudást követel, nem lehet és nem szabad újrakölni a műveket, ezért kételkedik a Rousselot által fordított Petőfi-versekben is. Roger Richard egy

<sup>192</sup>Jenő Tersánszky, *Martin Coucou*, Roger Richard fordítása, Bp. Corvina, 1968. *A. Sauvageot előszava*, 6. p.

<sup>193</sup>Az első kiadásra 1960-ban a Corvinánál került sor, és ezt követte a második javított kiadás 1964-ben, amelyet a Francia Akadémia Langlois díjjal tüntetett ki.

leveléből kiderül, amire a hagyaték alapján már következtettünk: „Jean Rousselot soha, sohasem volt tanítványa Sauvageot-nak. Egyetlen szót sem tudott magyarul (kivéve azt a néhányat, amelyet elsajátíthatott számos magyarországi látogatása folyamán). Amit ő véghezvitt, Gara László és természetesen az én prózai fordításom segítségével, az egy adaptáció vitatható verses formában, és nem igazi fordítása *Az ember tragédiájának*. ...”<sup>194</sup> Tehát így érthető, hogy Sauvageot hagyatékában egyetlen dedikált Rousselot-kötetet sem találtunk, csak Illyés Gyula verseinek Rousselot fordítását (*Orientalista publikációk*, 1978.), Illyés dedikációval: „Aurélien Sauvageot-nak a régi szeretettel: Illyés Gyula, 1978. III.”<sup>195</sup>

Rousselot Petőfit is nagy kedvvel fordította. Az 1971-es Petőfi válogatásához (Corvina kiadó, Bp.) előszót írt. Ez a kötet is megtalálható a hagyatékban, Sauvageot ceruzás megjegyzésével, aki elégedetlen a fordításokkal, már a fordított verscímekekkel is. Bajomi Lázár Endrének 1982. aug. 14-én ír levelet, ahol elég fanyalogva szól Rousselot fordításairól.

„Be kell vallanom, hogy nem osztom a Figaro lelkesedését Guillevic-et illetően, sem Rousselot «hősies cselekedeteit» illetően. Nagyon «érzékeny fülű» nyelvész vagyok, ami kellőképpen akadályozta karrieremet. Például az akadályozta meg, hogy kínaiul tanuljak, mert nem tudtam betanulni kellő számú betűt, fonetikai alátámasztás nélkül. Csak az a fonetikai csengésű költészet érdekel, amelyet hangosan lehet előadni. Ebből az okból sem tudok például lelkesedni egy képvers láttán, legyen az Paul Valéry-é vagy másé. Márpedig a magyar költészet, Verlaine híres kinyilatkoztatása szerint, «mindenekelőtt muzsika».” „Még az élettől elvonatkoztatott, könyvízü Babits-nak is sikerült igazi muzsikát írnia, és ennek köszönhetően ízelhettem meg költeményeit, pedig túl elvontnak tűntek. Hozzátenném, hogy nekem úgy tűnik, a magyar költészet állandó zaklatottságában –, állandó készenlétében, hogy mindig az élen járjon, az a veszély van, hogy elveszítse

<sup>194</sup>Roger Richard Madácsy Piroskának, 1998. jún. 15. Párizs.

<sup>195</sup>In: Sauvageot irodalmi hagyatéka, Université d'Aix-en-Provence egyetemi kéziratára.

sajátos hangzását. Ha nem csalódom, nem vagyok egyedül ezzel a felfedezéssel...”<sup>196</sup> Az Europe 1973 februárjában két magyar vonatkozású tanulmányt közöl egyszerre Rousselot-ét, Sauvageot-ét. Mindkettő Petőfiről írnak. Rousselot: *Petőfi utóélete*, Sauvageot: *Petőfi és a magyar nyelv* címmel.<sup>197</sup>

De micsoda különbség! Rousselot Petőfi aktualitásáról, széleskörű és fontos utóhatásairól beszél, Sauvageot – ellenkezőleg, egy kicsit illúzió-romboló, Petőfit illetően.

„Újra akarják publikálni Illyés barátunk *Petőfijét*. De ennek a műnek nem volt sikere, és nem is lesz, mert azon alapul, hogy már mélyreható ismereteink vannak Petőfiről. Különb, a kötet Petőfi születésének 150. évfordulójára jelent meg, és semmi visszhangja sem volt. Mít akar ön? Petőfi ma már nem aktuális nálunk. Ne vegyük figyelembe, csak azokat, akik magyart tanulnak, és ismereteket szereztek a magyar irodalomról. Hányan vannak? De mondhatok jobbat is. Valaki azt javasolta, ahol ugyanis az aktuális magyar fordítási programról beszéltek, hogy adjanak ki egy Antológiát a magyar avant-garde szövegekből (20-as évekből). Ki fogja azt olvasni?...”<sup>198</sup>

Szó ami szó, Gara, Rousselot és Sauvageot nem értett egyet a fordítás módszerében. Sauvageot szigorú fordító, filológiai pontosság, szövegűség jellemzi. Rousselot inkább újjáteremt, adaptációkat ad. Nem tud magyarul, ezért sem tudja elfogadni Sauvageot. Pedig Rousselot sokat fordított, talán a legközelebb tudott kerülni a Petőfi versek ritmusához, hangulatához, az eredeti mű értékeit érzékeltetni tudta a francia közönséggel. Rousselotnak Roger Richard-dal is vitája volt, tudjuk, *Az ember tragédiája* kapcsán, mert nem akarja a verset prózában fordítani. Ezért dolgozik együtt Gara Lászlóval, akivel alapszövegeket készítenek, amelyek nagyon távol állnak a szó szerinti fordításoktól, inkább érzéseket közvetítenek. Szoros együttműködés alakult

<sup>196</sup>A. Sauvageot levele Bajomi Lázár Endrének, 1982. aug. 14. Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára, Bp.

<sup>197</sup>Jean Rousselot, *La postérité de Petőfi*; Aurélien Sauvageot: *Petőfi et la langue hongroise*. Europe, 1973. február, 7–18. p.

<sup>198</sup>Sauvageot levele Bajominak, 1983. ápr. 10.

ki így a francia adaptátor és a magyar fordító között, ... Mint említettem, Gara és Rousselot 10 évig volt társszerző. Rousselot a prozódiai problémákra is megoldást talál, és ezen is sokat vitatkoznak Richarddal. Roger Richard szerint a legjobb megoldás a próza és a vers kombinációja, és ritkán adja a rímes verselést. De Rousselot ötletesen oldja meg a kérdést – a Tragédia főszereplőinek jellemük szerinti nyelv-ritmusban fordítja a szövegét, pl. Lucifert bizonyos ördögi ritmus jellemzi a nyelvében, Évát viszont könnyelmű és könnyed hangvétel... Sok magyar kritikus szerint (hiszen nálunk értékelik az „adaptáció” műfaját), Rousselot fordítása jól sikerült. De Sauvageot kételkedik, szerinte precízen és pontosan kell fordítani, nem lehet újraírni a fordítandó műveket. Tulajdonképpen ugyanez a véleménye a francia műveket fordító magyar költőkkel kapcsolatban is:

„Én is tanúsíthatom, hogy ez így van, mondtam honfitársamnak: semmi kétség, nagy íróink művei magyar átültetésben önmagukban is remekművek. Magyarul eleve « műfordítás »-ról beszélnek. Csak hogy, és ez sem kerülte el figyelmemet, ezek az irodalmilag olyan figyelemre méltó műfordítások bizony nem adják vissza az eredeti jelentést. Inkább variációk ezek francia témákra. Többnyire sötétebb, tragikusabb, szenvedélyesebb hangvétellel. Példaként Verlaine *Őszi chanson*-ját hoztam fel, *Français d'hier ou français de demain?* (Tegnap francia vagy holnap francia?) című írásomban, s a verset Tóth Árpád átültetésével vettem egybe, azzal a változattal, melynek költői értékeire méltán büszkéek a magyar irodalomkritikusok, akiknek azonban abban nincs igazuk, hogy a fordítás híven tükrözi azt az érzést, amit Verlaine élt meg, és amit francia olvasói is éreznek. Tóth Árpád gyönyörű költeményében csupán az szólal meg, amit, Adyval szólván, egy bús magyar lélek érezhet, nem pedig az, amit a költő Verlaine érzett. Egyébként becses szöveg annak is, aki azt szeretné megragadni, hogy miben különbözik egymástól ez a két kultúra.”<sup>199</sup> Az érzések egymásratalálása tehát nem elég egy jó műfordításhoz!

Újra vizsgálva Sauvageot hagyatékának dedikált anyagát, hiába kerestünk Rousselot dedikációkat, vagy leveleket. *Aucun contact* – sem-

<sup>199</sup>A. Sauvageot, *Magyarországi életutam*, Corvina, Bp. 1988. p. 330–331.

mi kapcsolat. Roger Richard így magyarázza mindezt, megerősítve a fenti Sauvageot-idézetet: „Nem lep meg, hogy nem találta meg a Tragédia Rousselot-adaptációját Sauvageot hagyatékában. Rousselot ismerte Sauvageot mélységes szembenállását Gara fordítói módszerével, amelynek végsősoron az ő Madách-munkája is köszönhető, és több mint valószínű, hogy őrizkedett attól, hogy érintett ellenfelének akár egyetlen példányt is eljuttasson. Nekem sem küldött egyet sem, pedig harminc éve barátok voltunk és maradtunk. Tudta, hogy teljes mértékben megosztom mesterem véleményét ezzel az « ál-fordítás » módszerrel kapcsolatban, amely nem jelentett többet, mint egy megadott idegen témában való francia versgyakorlatot, anélkül, hogy bármilyen kapcsolatban lett volna az eredeti művel.”<sup>200</sup> Leszögezhetjük: milyen kár. Két nagyszerű költő-fordító, mellettük Sauvageot, a nyelvész-mester, ugyanazt akarják – a magyar irodalom közvetítését a franciáknak – és mégsem értették meg egymást. S az ostor végső soron Garán csattan.

Gara igen sok magyar író-társában is csalódik. Idézhetjük például Márai Sándor elutasító levelének sorait, amikor a „Halotti beszéd” című „rigmusos káromkodását” (sic!) nem óhajta a magyar versek válogatott antológiájában francia fordításában megjelentetni.<sup>201</sup> „A költő az irodalom különös hierarchiájában magas rangot képvisel. Ő a Fejedelem: amikor megszólal csend lesz a zsvajgó Parnasszuson. Minden író (és néha a versíró-író) életében a nyugtalan pillanat, amikor megkérdi önmagától: költő voltam igazában? Vagy csak verseket írtam?... Nem kívánok egy francia, vagy másnyelvű magyar versanthológiában semmiféle versemmel szerepelni, mert ez nem lenne méltó azokhoz a költőkhöz, akik valószínűleg képviselik a magyar lírát, – és talán hozzáam sem, ha alkalmi iparkodással hozzátörleszkednék az ő műveikhez...” És ehhez még hozzátehetjük az előző levelében tett megjegyzését „a költészet az, ami fordítás közben elvész a versből...” (Robert Frost)<sup>202</sup>

<sup>200</sup>Roger Richard Madácsy Piroskának, 1998. jún. 15. Párizs.

<sup>201</sup>Anthologie de la poésie hongroise du XII<sup>e</sup> siècle à nos jours, Paris Seuil, 1962. Márai Sándor Gara Lászlónak, New York, 1962. január 19. In: Illyés Archivum.

<sup>202</sup>Márai Garának, New York, 1961. jún. 1. Illyés Archivum kéziratára.

Somlyó György már 1956-ban vitázik Garával, új fordítási törekvéseit kísérletnek nevezi József Attila költészetéhez kapcsolódóan (*Hommage des poètes français à Attila József*, Paris, Seghers, 1955.) s nem tudja elfogadni ezt a „formahű” próbálkozást.<sup>203</sup>

Figyelemreméltó Gara és Déry Tibor konfliktusa is.<sup>204</sup> Déry Tibor elbeszéléseit tolmácsolta, a *Két asszony*<sup>205</sup> és a *G. A. úr X-ben*<sup>206</sup> valamint a *Befejezetlen mondatot* 1966-ban (Paris, Albin Michel). Levelezésükből kiderül, hogy Gara itt is a szokott módszert követi: nyers fordítást ad a francia kollektívának. Déry rendkívül elégedetlen – az adaptációkat karikatúrának, serdülő lányok részére készült transzpozíciónak, tartalmi kivonatnak... nevezi – tömény bizalmatlanság árad leveleiből. Ő is főleg fordításból él itthon, ezért nem érti, miért kell stílusát egyszerűsíteni, jelzőhasználatát szükíteni, pontatlanul fordítani, – s így a szöveg elveszti eredeti ízét.

Rónay György is „nekimegy” Garának, szinte ugyanebben az időszakban, Kassák 63 versének francia fordításaival kapcsolatban. (*Hommage à Lajos Kassák*. La Maison du Poète, Bruxelles, 1963.)<sup>207</sup> Bár örül a franciák tiszteletadásának, de kételkedik, hogy 36 fordító kell 63 vershez, közülük csak hárman, François Gachot, Roger Richard és Pierre Groze, na meg persze Gara tudnak magyarul. A versfordítás sikere a stíluskérdésben rejlik, azonosulni kell a fordítóval az eredetivel. A kötetben azonban Kassák fakóbb, megfontoltabb, szalonképebb lesz, mert az eredeti nyelvet nem értő költőt kellőképpen nem tájékoztatták, az alapszöveget adó munkatárs (tehát Gara) indokolatlanul lehetőséget adott az átírára. Az „adaptálás” nem jelenthet szabadságot!

<sup>203</sup>Somlyó György, *Másutt. Két vita Gara Lászlóval*, Digitális Irodalmi Akadémia, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 2011.

<sup>204</sup>Lásd részletesen Nyéki Lajos: *Az író és fordítója. Adalékok Déry Tibor és Gara László kapcsolatához*. Kortárs 2002. jún. 6. 10–1–105. p.

<sup>205</sup>Tibor Déry, *Deux femmes*, traduit par L. Gara, Lettres Nouvelles, octobre, 1963.

<sup>206</sup>Tibor Déry, *Monsieur G. A. à X*, traduit de hongrois par M. Fougerosse et L. Gara, Paris. Seuil, 1965.

<sup>207</sup>Rónay György, *Kassák – franciául*, Nagyvilág, 1964. III. sz. 451–453. p. (Könyvekről)

Ennél sokkal súlyosabb a Rába vita. Rába György a Nagyvilág 1964. novemberi számában méltatja az *Hommage à Gyula Illyés*-nek, Párizsban 1969-ben megjelent könyvet.<sup>208</sup> A kötetet Gara állítja össze, Illyés iránti mély tisztelettel, csapatában a legjobbak vesznek részt: Jean Rousselot, André Frénaud, François Gachot stb. Rába, bár elismeri az Illyés kötet jelentőségét, mert öregbíti hírünket a nagyvilágban, úgy érzi, számít a válogatás, a nyersfordítások gondot okoznak, jobban kell ellenőrizni és eligazítani a francia adaptálókat. Szerinte „Mindenképpen egyenetlen azonban – néha egy átültetésen belül is – a fordítások színvonala, még formahű költői hevületű fordítást is nem egyszer félreértés, átfestés homályosít el. Nyilvánvaló, hogy a fordítóknak nincs árnyalt képzetük Illyésről...”<sup>209</sup> Az újabb Illyés-verseket gyengébb költők fordították, így vérszegények. Rába konklúziója fáj legjobban Garának: „Gara Lászlónak, egy-egy magyar lírikust bemutatva, elsősorban a rokon alkatú költőkhöz kellene fordulnia..., s ugyanakkor a francia költők tájékoztatását kellene fokoznia, illetve a nyersfordításokat árnyalni. Gara vers-válogatása arra mutat, hogy szüntelen kapcsolatot tart irodalmunkkal. De a magyar irodalom „exportja” csak úgy nyeri el igazi értelmét, ha költőinket teljes vértetben ismerik meg.”<sup>210</sup>

Gara azonnal válaszol Rába Györgynek. A levél látszólag udvarias, higgadt hangvételű, de a sorok között fájdalom, igaztalan megbánottság érződik. A kitűnő kritikussal nem akar vitatkozni, csak észrevételeket tesz. „Kritikai megjegyzéseid véleményem szerint majdnem mind helytállóak lennének, amennyiben francia szövegnek magyar fordításáról volna szó. Sajnos, a helyzet itt nem ugyanaz. A francia költő körülbelül tízszer annyi tabuval dolgozik mint a magyar és így szempontjaik nem azonosak. Én aki körülbelül negyven éve élek itt, összesen mintegy tíz évet töltöttem azzal, hogy ezeket megértsem és

<sup>208</sup>*Hommage à Gyula Illyés* établi par L. Gara, préface de Jean Rousselot, Paris, La Maison de Poète – Occidental Press, 1963. Rába György: *Illyés franciául* (Könyvekről), in: Nagyvilág, 1964. november.

<sup>209</sup>I. m. Rába György, 1735. p.

<sup>210</sup>I. m. 1737. p.

még ma sem ismerem ki magam teljesen az árnyalatokban, tudásom ezen a téren nem tökéletes, bár bizonyára többet látok a dolgokból, mint sokan odahaza...”<sup>211</sup> Gara e levelének másolatát elküldi barátainak, többek között a legérintettebbnek, Illyés Gyulának, valamint Cs. Szabó Lászlónak. Illyés válaszában csitítja és vigasztalja Garát, nem tulajdonít nagy jelentőséget az ügynek.

Am Cs. Szabó, véleményünk szerint, csak olajat önt a tűzre, azt javasolja Garának, tartson egy kis szünetet, egy évig legalább, hogy kipihenje magát, s otthon is ráeszméljenek, mit tettek Garával. Cs. Szabó a „piszkálást”, a „kötekedést” körmönfontnak, primitívnek, átlát-szónak tartja. „Otthon már nincs fertőzetlen ember”, „Megadták a lehetőséget, hogy hazatérj s a párt korrigáló szeme előtt folytasd hasznos munkádat. Melegen írtak rólad. Nem éltél az alkalommal, mellőzted e páratlan megtiszteltetést, most aztán lássad a következményeit...”<sup>212</sup>

Tehát összefogott támadás éri az amúgy is fáradt (bár mindig fáradhatatlan) szervezőt. Már 1964 májusában Illyésnek írt leveleiből kiderül, kisebb idegösszeroppanást kap, nem tud koncentrálni, depressziós. Közben Dobossy László is kritizálja az Illyés kötetet,<sup>213</sup> valamint Pierre Abraham az *Élet és Irodalomban* az „itthoni kitűnő társadalmi közérzetről, az irodalmi élet oldott légköréről, és a franciák növekvő szimpátiájáról beszél.”<sup>214</sup> Természetesen ennek pont az ellenkezője az igaz. Aczél György az íróktól feltétlen együttműködést kíván, ezért Garát egy ösztüzzel meg kell állítani. S ha igaza is van bizonyos kérdésekben Sauvageotnak és a vele egyet értő Karátson Endrének, aki 1965. nov. 23-án előadást tartott a párizsi École des Langues Orientales-ban a magyar költészet 20. századi francia befogadásáról, és éles kritikával illette Gara műfordítási módszerét, Gara nem érdemli meg mindezt. Illyés nyugtatja barátját – senki sem vitathatja el érde-

<sup>211</sup>Gara László Rába Györgyhöz, 1964. nov. 13., Illyés Archivum, Gara László levelezése.

<sup>212</sup>Cs. Szabó László levele Gara Lászlónak, 18. 11. 1964. Illyés Archivum.

<sup>213</sup>Dobossy László, *Illyés Gyula két könyve*, in: *Kritika* 1964/7, 47–49. p.

<sup>214</sup>Pierre Abraham interjú ad az *Élet és Irodalomban*, 1964. aug. 1.

meit, eredményeit, „ne hagyj magad megállítani!” –írja.<sup>215</sup> Am Gara összeomlik és 1966. május 9-én öngyilkos lesz. Mindez már érezhető volt a Rába Györgynek írt levél befejező soraiban „Nem kísérlem meg, hogy legyőzzelek, még azt sem, hogy meggyőzzelek. Megpróbáltam minden tőlem telhetőt beleadni ezekbe a Don Quijote-i vállalkozásokba, most már rajtatok, fiatalabbakon a sor itt és ott, hogy folytassátok, vagy ha jobbnak tartjátok, abbahagyjátok a kör négyszögesítésére irányuló fáradozásainkat...”<sup>216</sup>

De lehet-e a kört négyszögesíteni? Lehet-e megfelelni itt is – ott is? Lehet-e legyőzni a kishitúséget, a közönyt, az emberi gyengeséget? Gara beletörődött, nem volt keserű, se sértődött. Csak feladta!<sup>217</sup>

(2012)

<sup>215</sup>Lásd bővebben, Kulin Borbála, i. m. *Hadúr megfizet érte, reméljük*. Illyés Gyula – Gara Lászlónak. 90–91. levél i. m. 166–167. l. Kulin Borbála említi Karátson E. és Gara László éles hangú levélváltását. A dokumentumot azonban nem közli. U. e.: Karátson Endre: *Kinek írunk?* Jelenkor, 2003/9. 888. p.

<sup>216</sup>I. m. Gara Rába Györgyhöz.

<sup>217</sup>Köszönetet mondok az Illyés Archivum munkatársainak, különösen Stauder Máriának, hogy rendelkezésemre bocsátották a Gara Lászlóhoz írt francia nyelvű leveleket.



## „Nemzeti színjátszás, drámai magyarság” (1941)<sup>218</sup>

Hubay Miklós (1918–2011) üzenetei

Hubay Miklós üzeneteire először Kosztolányi-kutatásaim közben figyeltem fel. Ismertem mint drámaíró, de nem tudtam francia kapcsolatairól. Az 1940-es években Genfben újraserkesztett-folytatott *Nouvelle Revue de Hongrie* (1944–46) számaiban József Attila, Kosztolányi verseinek francia fordításait közölte. Valami különös vonzással, hatással voltak ezek a lapok rám, a Kosztolányi hagyaték kéziratái között elrejtve. Ki valójában ez az energikus, lelkes, elkötelezett fiatal író, aki hírül adja Európának a megszállt, eltiport magyarság költőinek kiáltását? Az 1948-as füzet mottója Kosztolányi-idézet: „Néma gyermek minden kismagyar, s a nagyvilág nem érti a szavát”. Hubay célja az elfojtott magyar szellem jelenléte Nyugat-Európában. A lap címe *Bulletin Bibliographique de Budapest*. Kéthavonkénti kiadásra készülnek, de vállalkozásuk nem lesz hosszúéletű. Az I. füzet utolsó oldalán Kosztolányi *Európa* című versét olvashatjuk – fordította A. Prudhommeaux et Z. Sárffy. Kosztolányi hitvallása – Hubay Miklóisé is:

„Európa! Hozzád,  
feléd, tefeléd száll szózatom,  
e század vad zürzavarában,  
s míg mások, az éjbe kongatva temetnek,  
harsány dithyrambmal én terád víg,  
jó reggelt köszöntök.”<sup>219</sup>

<sup>218</sup>Hubay Miklós első kötete, *Nemzeti színjátszás, drámai magyarság*, 1941, Budapest.

<sup>219</sup>V. ö.: Madácsy Piroska, *Francia szellem a Nyugat körül*, Antológia Kiadó, Laki-telek, 1998. 261–262. p.

Hubay magyarságát drámaian éli át, s drámaíróként indul. Nem akármilyen korszakban született, s nem akárhol – Nagyváradon, 1918-ban. Az első világháború végén, Trianon küszöbén. Nagyváradról Pestre érkezik, egyetemi hallgató – s Németh Antal, a Nemzeti Színház igazgatója pártfogolja. *Hősök nélkül* című, 1942-es darabját be is mutatják. Genfben ösztöndíjasként kerül, 1945-től a genfi magyar könyvtár vezetője, majd 1948-ban visszatér Magyarországra. 1949–57 között a Színház és Filmművészeti Főiskolán tanított, 55–57-ig a Nemzeti Színház dramaturgja. Ahogyan önmagáról vallva elmondja, nem volt a forradalom hőse, mégis 1957-ben egyik napról a másikra, elbocsátják. Talán az igényes, magasabb szintű drámától és színháztól való „rettegés” miatt, darabjait leveszik a műsorról, nem taníthat és nem folytathatja munkáját a színházban. De fordíthat – kommunista francia írókat. 15 évig semmiféle állást nem kap itthon. S aztán drámai fordulat, Tolnay Károly, Firenzében élő Michelangelo kutató hatására meghívják a firenzei egyetemre tanítani. Aczél – egy évi huza-vona után, kiengedi – „menjen isten hírével, de tudja meg, hogy mától kezdve megszűnt magyar író lenni”.<sup>220</sup> 1974-től él Olaszországban, s csak 1987-ben, a rendszerváltás előtt tér vissza.

Itthon van hát, de közben mindig Európa felé tekint, vonzó számára a világ. De amíg úton van, mindig hazájára gondol. Műveiben is intertextuális találkozások vannak jelen, a múlt és jövő összekapcsolása, klasszikus és modern, örökké nyugtalan, mint Adám. Tragikus sorsok érdeklik, s a magyar dráma végzete foglalkoztatja, mint dráma-kutatót és drámaíró (Tűzet viszek 1970; Késdobálók 1957; Egy szerelem három éjszakája 1961. stb.).

Talán ezért fordul annyiszor Madách-hoz, kinek Tragédiája időtlen és időszerű számára, s megtestesíti a magyar dráma sorsát. (*Át az idő falain* című tanulmányában).<sup>221</sup> Szenvedélye a magyar dráma ügye, mert vitatja, hogy nálunk a dráma másodrendű műfaj, s mi lírai nem-

<sup>220</sup>Pethő Tibor, *Kakasülő és klubfotel*, Hubay Miklós interjú, in: Magyar Nemzet, 2008. ápr. 12.

<sup>221</sup>Hubay Miklós, *Át az idő falain*, in: Madách tanulmányok, Akadémia, Bp. 1978. 47–55. p.

zet vagyunk. Vagy ha az vagyunk, tegyük érte, hogy a XX. században végre az európai rangsorban a helyére kerüljön a magyar dráma. Ezért a könyvkiadók, a színházak és a rendezők is felelősek, s az elszalasztott lehetőségért mi – mindannyian.<sup>222</sup> Kiválóan ismeri a világ és magyar irodalmat, a görögöket és a régi magyar drámaírókat, a műfajok fejlődéstörténetét. Tudja, hogy a drámának történelmi feladata van, az eszmék színházának üzenete, a drámaíró felelőssége vitathatatlan.

Madách-elemzései végigkísérik egész pályáját, sarkpontjai és kérdésfeltevései Hubay Miklós írói vénáját is fémjelzik. Madách-csal nagyváradi ifjú éveiben találkozott, a „végtelenbe vesző fehér boltívek alatt”, mint a debreceni piarista gimnázium II. osztályú magántanulója, mikoris pályázatot írt a Szigligeti Társaság számára, „Optimista vagy pesszimista mű-e *Az ember tragédiája*?”<sup>223</sup> címmel. Ám a „Mit állsz, tátongó mélység lábaimnál! Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt...” egy életen keresztül izgatja.

Miért szép *Az ember tragédiája*? Veti fel a problémát Hubay, s vele együtt tesszük fel annyiszor, mi is.<sup>224</sup> Megfejtethetlen és befejezhetetlen ez a téma, Hubayt még mindig felkavarja. Önmagát elemzi –mikor Madáchot kérdezi. Mint Kosztolányi – az „egészet” keresi.

„Végtelen napjaim  
menete.  
Bámulom, elborult  
remete.  
Várni még, élni még  
lehet-e?  
Fönn az ég, lenn a föld  
fekete.

<sup>222</sup>Hubay Miklós, *A megváltó mutatóvany*. Írások a magyar dráma ügyében. Magvető, Bp. 1965. 6. p.

<sup>223</sup>Hubay Miklós, *Újabb jegyzetek a Madách-naplóból*, in: Kortárs, 2007/12. 1. p.

<sup>224</sup>Hubay Miklós, *Miért szép Az ember tragédiája?* In: A megváltó mutatóvany, 95–156. p.

Szánts tollam, villogó

Eke te”

(Kosztolányi: Végtelen napjaim)<sup>225</sup>

Hubay így definiálja: Madách elemzései „lelkiallapot-elemzések”. A befogadó átéli, és újraterezi a művet. Madách – kortárs író, és Ádám sorsa a mi sorsunk.

A *Kortárs* című folyóiratban megjelenő „Madách-napló” jegyzetek átvezetnek a XX. századon át a XXI. századba, világirodalmi párhuzamokkal fűszerezve, a drámaíró, színpadi rendező és a filológus irodalmi értelmező eszme-futtatásában. Mindent teljességében, komplexitásában láttat olyan átéléssel, melyet ritkán tapasztalhatunk.

Kezdetben Kosztolányi fiatalos lendülete vezeti, el kell hinnünk – Madách drámája kivételes esztétikai élményt adó „európai” irodalmi alkotás. „Kiknek van kulcsuk a Tragédia szépségeihez? Azoknak, akik elfogulatlan, fiatal szívvel közelednek a műhöz”... „Ádám újkezdéséhez”.<sup>226</sup> Hubay leszögezi: nem egy rezignált bölcs alkotja a művet, a fiatalság lázadása ez az öregség és az elmúlás ellen, a „csend és hó és halál” Magyarországon.

A dráma értékrendjét a *műfaj* pontosításával alapozza meg. Ki tagadhatja, hogy igazi drámáról van szó – hiszen a drámai szituáció tökéletes, a konfliktus már az első színben kirobban és jelen van a mindent előrevivő *szorongás*. A kristályszerkezet értékei között ott van a tökéletes és tömör jellemzés, a célratörő megokolás, a sodró cselekmény, a fellazított időtlenség, az időbontások, az ellentétek párhuzamossága, a lélektani elemzés, a mesés filmvágások, a drámai szerkesztés csodája, az egyetemességben az apró drámák sora.<sup>227</sup> Soroljuk-e tovább? Mindezt talán jól ismerjük! De ahogyan Hubay bizonyítja elemzi a „szépséget”, sajátos, művészi befogadás. S alázata megkapó – úgy érzi, mindez csak dadogó bevezetés a műhöz, újra kell olvasni,

<sup>225</sup>In: Hubay Miklós, *Végtelen napjaim* (Napló) Ferenczy Könyvkiadó, 1996.

<sup>226</sup>Hubay: *Miért szép...* i. m. 98. l.

<sup>227</sup>V. ö.: i. m. 99–156. l.

megnézni. Pascalt idézi tehát: „Fel a függönnyel! Hiába minden, ha egyszer vagy hinni, vagy tagadni, vagy kételkedni kell...”<sup>228</sup>

Az újraolvasást és az alázatot mindannyiunkra vonatkoztatja, hiszen Madách tanulsága a mű végén nem a halál, hanem az életben maradás megoldása. Üzenete áthatol az idő falán. „*Át az idő falain*” – ez a második nagy Madách tanulmány címe.<sup>229</sup>

Hubay szerint kortársunk lett Madách. Madách áttörte az idő korlátait, beleszól mai gondjainkba. Most éltük át, a 21. század kezdetén a vadkapitalizmus újabb haláltáncát, a pénz hatalmának, a piac mindenhatóságának összeomlását, környező természeti világunk felbomlását idéző szélsőséges viharokat. Szorongásaink, kétségeink is oly ismerősek Madách számára. Az emberiség sorsán töpreng Madách, s vele együtt Hubay, aki ugyanakkor 20. századi francia költők gondolkodásában fedezi fel a rokonlelkeket: Sartre, Lacroix, Teilhard de Chardin, Ricoeur és Camus nevét említi. A lázadás, a kudarc, a röghözkötöttségtől való szabadulás kényszere, a fent és lent feszültsége, mindmind közös emberi problémák. Talán a Paul Valéry-hoz közelítés a legérdekesebb. *Regards sur le monde actuel* című művéből idéz Hubay: „Le jugement le plus pessimiste sur l’homme et les choses et la vie, et sa valeur s’accorde merveilleusement avec l’action et l’optimisme qu’elle exige...”<sup>230</sup> Mindez európainak nevezhető jelenség? Hubay szándékozik Paul Valéry személyesen felkeresni párizsi otthonában, kezében a Tragédia francia fordításával, de a háború után Valéry sajnos már nem él.<sup>231</sup>

Végül összefoglalja, milyen fő pontokban érintkezik korunk és a Tragédia eszmeisége. Érdeemesnek tartom ezeket kiemelni, hiszen minden egyes megállapítása újabb tanulmányok kiindulási alapja lehet.

<sup>228</sup>I. m. 156. l.

<sup>229</sup>Hubay: „*Át az idő falain*”. In: Madách tanulmányok. Akadémiai, Bp. 1978.

<sup>230</sup>„Az emberi élet értékeinek legpesszimistább megítélésekor is lehetünk cselekedeteink következtében optimisták.”

<sup>231</sup>V.ö. Hubay, *Át az idő falain*. 50–55. l.

1. A mítosz és az álom értelmezése.
2. A történelem értelmezése, ahogy tele van értelmetlenséggel.
3. A végzet, a szabadság és a véletlen szerepe az eseményekben.
4. Az emberiség felismert egysége és az emberiség esendősége.
5. Az „idő falán” túli veszélyek, a túlszervezett és manipulált társadalom, az emberiség pusztulása a jövőben.
6. Az emberi faj öngyilkosságának lehetősége.<sup>232</sup>

E legutóbbi jóslatok kapcsolhatók az érettebb, sokat tapasztalt, filozófikusabb drámaírói személyiséghez, s többször visszatérnek. Naplóiban, későbbi visszaemlékezéseiben sem szűnik a drámai feszültség. A lázadás szelleme továbbra is uralja, a kételkedés, a szorongás és a jobbat akarás előreviszi, ahogyan elér a „tört aranykorba”, s ahogyan múlnak „végtelen napjai”.<sup>233</sup> „De hisz az író maga is egy nehezen tisztázható nagy köteg impulzus, feltett szándék, lüktető ambíció, le hazudott ösztön... És hozzá az emlék-asszociációk megállíthatatlan áradása. Honnan tudhatná hát bolond feje, hogy mit is akarjon ebben a nagy „embarras de richesse”-ben?<sup>234</sup> De miközben naplójegyzeteinek „zavarbaejtő gazdagságát” élvezzük, egyre közelebb kerülünk hozzá, s leszögezhetjük, hogy nagyon is tudja, mit akar. Talán a *lényeg*et akarja ő is megérteni, legutóbbi üzeneteiből – Madách kapcsán ezt érezzük. De mi a lényeg? Megértheti ezt halandó ember valaha? Hubay üzeni nekünk: „*Úgy hívják, élet*”. Lehet-e ennél szebb és kiegyensúlyozottabb üzenete egy művésznek, aki „ha nem született volna is magyarnak” (Petőfi), fő feladatának a magyar irodalom megismertetését tartja Európában.

A szabadság szelleme, de a sorsszerűség és véletlen végigkíséri egész életét. Avagy nem a sorsa vagy a véletlen szerencséje hozza össze Genfben 1942 novemberében André Prudhommeaux-val, a fran-

<sup>232</sup>V. ö.: Hubay, i.m. 53–55. l.

<sup>233</sup>Hubay Miklós, *Végtelen napjaim*. Ferenczy Könyvkiadó, 1996. *Végtelen napjaim, új folyam*, Elek Kiadóház, 1997. Hubay Miklós, *Talán a lényeg* (genfi és firenzei szerzők a magyar líráról). Littera Nova kiadó, Bp.

<sup>234</sup>Hubay Miklós: *Történetek*. A szerző válogatása életművéből. Örökségünk Alapítvány. Idézet a könyv hátoldaláról.

cia anarchista költővel, aki barátja lesz, akivel együtt fedezik fel a magyar irodalom legszebb költeményeit? André Prudhommeaux-ról, a francia költőről és műfordítóról hosszabb tanulmányt is ír Hubay *Egy fordítás története* címmel 1962-ben.<sup>235</sup> Szerinte Prudhommeaux a legnívósabb, leghűségesebb József Attila fordító, aki tolmácsolta a magyar költészet szépségét. Vallomásaiból idéz Hubay, mely a *Présence*-ban jelent meg a háború után: „Ez a találkozásom József Attilával azért lehetett elhatározó jelentőségű és eredményes, mert temperamentumában és jellemében közelinek érzem, közösek voltak megpróbáltatásaink és eszméink, hasonló ideglázakat éltem át én is, hasonló nyomorúságokat és hasonló éhségeket. S mivel életünknek ugyanazokból az esztendeiből mindkettőnknek hasonló emlékeink voltak, így történetelt, hogy versei csodálatos módon, már mint kész francia versek szólaltak meg bennem, mintha már eleve meglett volna ritmusuk és rímelésük ... nyelvük az enyém volt...”<sup>236</sup> S a fordítások folyamatában, születésében Hubay is részt vesz, szívvel-lélekkel (pl. „*Istenem*”, *Dúdoló, Medáliák, Karóval jöttél...* stb.). Prudhommeaux fordítja Kosztolányit és Radnótit, majd 1956 után még Adyt, Petőfit. Vagy nem a sorsszerű véletlen ismerteti meg a *Nouvelle Revue* szerkesztése kapcsán Kosztolányi barátaival, François Gachot-val, Maxime Beauforttal, aztán Jean-Luc Moreau-val, akit örök szerelem fűz a magyar nyelvhez, és akit a nyelvek viszonszeretnek? Róla Hubay drámát akar írni, mert a nyelvek szerelmese megérezte a jövő fenyegetését, a történelem viharában is mérhetetlenül szorongott érte: a nyelvek el fognak tűnni.<sup>237</sup> Vagy nem a sors akarta, hogy elmehet Hubay Itáliába, amikor már itthon mindentől eltiltják, s taníthatja éveig a magyar irodalmat az olasz diákoknak Firenzében, hangsúlyozva: az élet értelmének keresése a lírai élményben rejlik. A tragédia pedig a líra szelleméből születik. Aki komoly drámát akar írni, térjen vissza Adyhoz, s ne felejtse Ádám álmait.\*

<sup>235</sup>In: *Talán a lényeg*. Littera Nova Kiadó, Bp. 1999. 23–321. p.

<sup>236</sup>I. m. 26. p.

<sup>237</sup>Hubay: *Talán a lényeg*. I.m. 12–14. p.

\*Talán ezért érzi Lengyel György (tanítványa és barátja) Tragédia-rendezéseit annyira igaznak, aki a mű líraiságára helyezi a hangsúlyt.

Végzetes vonzalom az is, amely Madách-hoz fűzi. Újra és újra kísérti a Tragédia gondolatisága. Nem felejtheti – Madách sorait mindig idézi és újraértelmezi. „Petőfi és Madách – a magyar szellem két aspektusa. Mind a kettő a költők személyisége és sorsa által is hitelesítve. Mind a kettejük életművének létrejötté csodászerűen valószínűtlen... És a csillaguk úgy akarta, hogy mindig egyszerre kelljen gondolnunk rájuk. Az idő végezetéig.”<sup>238</sup>

A *Kortárs* c. folyóiratban olvashatjuk újabb üzeneteit Madáchról gondolkodva. Lelki kényszert, hogy Madáchról írjon. A kisesszéket Madách-jegyzeteknek, Madách naplónak is nevezi, alapgondolatai vissza-visszatérnek vagy bővülnek, egyre szélesednek, az író személyisége hol nyitottabb számunkra, hol zárkózottabb. Egyedül van, mint Ádám ebben az elviselhetetlen világban, a Nagy Semmi veszi körül, bár várja a „világosságot”, Madách jóslatainak valóra válásában biztos. „Európára várunk ölelő karokkal” írja 2008-ban.<sup>239</sup> De mi történik velünk? „Az egyenlődsdi a szabadság rovására fog győzni, a liberalizmus pedig az egyenlődsdi rovására...” „A mi társadalmaink az elközönyösödés felé menetelnek, ám ez hamarosan elviselhetetlenné lesz s ez taszítja az embereket a patetikus önmegvalósítás irányába, s dobja a köztörvényes bűnözők karjaiba...” Ez a Londoni szín víziója, amely megvalósul? A neoliberalizmus diadala a maffiózók hatalmát hozta közénk. A szabadverseny megoldás csődbe jutott, a „reményteljes” kulcsszót Európa jövőjéhez, a *sterilizációt* már Madách is kimondotta.<sup>240</sup> De nemcsak a jelen gazdasági és társadalmi válsága teszi nyugtalanná Hubayt, hanem a magyar dráma mai lehetetlen helyzete. Ő az, akinek kívánságára a Tragédia első bemutatójának tiszteletére a magyar dráma napját minden évben szeptember 21-én ünnepeljük. De ünnep-e ez valóban? Már a Tragédiát, vagy a Bánk bánt sem értékelik? Talán nem kellene a modern vagy klasszikus dráma látókörét a Szabó család horizontjához szabni – mondja –, vagy nem kellene mindig a Fausthoz mérni, itthon vagy Milánóban, vagy bárhol. Hiába kel-

<sup>238</sup>I.m. 264. p.

<sup>239</sup>Hubay Miklós: *Madách-jegyzetek*. Kortárs, 2008. 2. sz. 30–38. p.

<sup>240</sup>I. m. 32–33. p.

tünk ellenérzést mindenütt – „mit akar egy kis nép egy dráma elismer-  
tetésével Európában?” A jegyzetek egyik alapgondolata tehát – le-  
gyünk büszkék arra, hogy mi Madách Ádámjának fiai vagyunk, teljes  
identitással kell ezt átélnünk!

A másik visszatérő gondolat – „ha én a Tragédiát rendezném”! A  
filozófus és irodalmár mellett tehát megszólal a dramaturg-rendező is,  
akinek emlékeiben a francia, a katalán és a római rendezés-kísérletek  
is felbukkannak. Saját elképzeléseiben mindig az író eredeti szándéká-  
val azonosul: „a mennyország színtere a sztregovai dolgozószoba, éj-  
szaka van, az egyik ablakon át be is látszik a csillagos ég, odalent a fa-  
luban a kutyák a holdat ugatják.”<sup>241</sup> Rendezőelve a „szférák titkos  
harmóniája”. De a teremtés csodáját elronthatja az ember. Vajon a mai  
ember nem ezt teszi? Felborít „mindent, a természet egyensúlyát, Lu-  
cifer jóslata valóra válik, élettelen lesz a föld, s mindent betemet a por.  
Egy hajszál választ el bennünket a megsemmisüléstől. De a teremtés,  
ha újra végiggondoljuk *Az ember tragédiáját*, mégsem hiábavaló.  
Töprengéseink a történelem értelméről, az emberiségről előre visznek  
bennünket. Lenni vagy nem lenni? De mégis, ah élni, élni: mily édes,  
mi szép!” Az ember és a földgolyó sorsa foglalkoztatja Hubayt is,  
mint Madáchot jó száz évvel ezelőtt. Felfoghatatlan bezártságunk egy  
zárt rendszerben, a naprendszerben, melyből kitörni nem tudunk, a  
Föld Szelleme visszahív.<sup>242</sup> De Madách nézőpontja nem korlátolt, ő  
áttöri az Idő falát, messzire tekint, a végtelen hóvilágban, hol a halál  
néz ránk üres szemekkel, az állatvilág és az emberiség kipusztulása is  
jelen van. Azonban a véletlen újra segít, és a Semmiben újra él az em-  
ber. Ezért beszél most Hubay nekünk a Tragédiáról, mint szerelmi tör-  
ténetről. Az összerelem a Paradicsomban, az édeni érzékiség, a nő,  
mint katalizátor: a gének hordozója.

A jegyzetek egyben ifjúkori, érett-férfikori és időskori találkozá-  
sok Madách-csal. *Az ember tragédiája* a fiatal diák első pályaműve

<sup>241</sup>Hubay Miklós, *Kalauzom- át a XX. századon. Madách-napló.*, Kortárs, 2007. 9.  
sz. 1–13. p.

<sup>242</sup>Hubay Miklós, *Honos szózat jó száz évvel Madách után*, Kortárs, 2007/10. 69–  
86. p.

Nagyváradon, majd az ifjú olvasókönyve, aztán örök visszatérés a hő-  
sök világához, de a gondolkodó író deheroizálása is. Az elemző iro-  
dalmár a szépséget keresi, a világmindenség megismerését, ugyanak-  
kor a befogadó megérti a felmerülő ideológiák mulandóságát (lásd:  
marxizmus, utópista szocializmus, liberalizmus).<sup>243</sup> Ugyan mire szol-  
gál, hogy Ádám megálmodja a jövőt? A rémálmok talán ellenállóbbá  
tesznek bennünket, mégis, itt van előttünk Isten garanciája, hogy a vi-  
lágtörténelem nem fog idő előtt abbamaradni. Bertha Bulcsut idézi  
Hubay: „Mindenesetre úgy kell élnünk és cselekednünk, mintha létez-  
ne jövő.”<sup>244</sup>

Hubay megérteti velünk, a Tragédiának nincs egyértelmű befejezé-  
se vagy üzenete. Nem is lehet. A XXI. században a fogyasztói társada-  
lom menthetetlenül halálszagú, a haza fogalma menthetetlenül elve-  
szik a globalizált világban. És konklúzióként Madách kérdéseit újra  
feltehetjük, ahogyan felteszi Hubay is: 1. „Aztán mivégre az egész Te-  
remtés?” 2. „Miért, miért e pernyi öntudat, hogy lássuk a nemlét bor-  
zalmait?” 3. „Mit állsz tátongó mélység, lábaimnál?” 4. „Megy-é  
előbbre majdan fajzatok...?” 5. „Mi lesz első hősből a keresztnek?”  
6. „A nő, méregből s mézből összeszűrve. Mégis miért vonz?”<sup>245</sup>  
Ezek a létkérdések, melyekre választ nem adhatunk, bár életünk hori-  
zontját meghatározzák.

(2010)

<sup>243</sup>Hubay, *Újabb jegyzetek a Madách-naplóból*, Kortárs, 2007/12. 1–11. p.

<sup>244</sup>I. m. 8. p.

<sup>245</sup>I. m. 11. p.

## „Nehéz megtalálni az utat kettőszakadt világom közepén” (2002)

### Hubay Miklós naplójegyzetei

Hubay Miklós szerint a napló „veszélyes” műfaj vagy inkább „kihívás”, mert az időnek két síkját fogja be. Tárgya a napi „hordalék”, az épp aznapi meditáció, ám az olvasata: *majdani*. S a mindenkor olvasó a jelenből vagy a jövőből ítél, hisz vagy kételkedik, felismer, megért vagy elítél. Ráadásul a naplóíró nem tudja, nyilvánosságra kerül-e valaha, amit ír. Üzenetei személyesek, de korának objektív valóságára épülnek. S ez konfliktussá is fajulhat... Megélhetem-e szubjektív beleérzés nélkül, ami történik körülöttem? Így lesz „a naplóírás: szorongás!” „Eltéptem, amit írtam...” (Illyés Gyula, 1944). „A naplóvezetés pótcselekvés!” (Huszár Sándor, 1971). De a naplóírás az elviselhetetlen környezetből, életből életben tartó is lehet, kiteljesedés egy fiktív, jobb világban. „Magányos bűn a naplóírás, mert üzenetei elveszhetnek, a jövő olvasói kiszámíthatatlanok.” „A hajótörött személytelensége hat – paradox stimulánsként – a legtöbb naplóíróból.” De a napló legtitikosabb magja az ígéret: „...Életünk igazsága egyszer majd kiderül.”<sup>246</sup> Hogy mikor, a választ nyitva hagyja Hubay, tolla szánt s napló-esszéiben, miközben kötetbe rendezi, magára talál, legyőzi végtelen napjait.

Az író tehát tökéletesen körvonalazza számunkra naplójegyzeteinek legjellemzőbb vonásait: vertikális és horizontális időben és térben. Hangja szenvedélyes, lázadó, vitatkozó, kritikus és önkritikus, lelkiállapota szorongó és bizakodó, egészében rendkívülien emberi. Ugyanakkor a teljes életet, írói pályát felidéző, kiteljesítő.

Több nagy katalizátor köti össze a kisebb-nagyobb esszéket: 1. *A váradi örökség* – ebből fakad reneszánsz ars poétikája: igaz légy,

<sup>246</sup>Hubay Miklós, *Életveszélyes műfaj-e a napló? Végtelen napjaim* (Napló), Ferenczy Könyvkiadó, 1996. 397–406. p.

szabad légy, mint költő, talán mint Janus Pannonius. 2. *Küzdelem a korrall*. Győzd le az abszurd 20. századot, drámaíróként és emberként. 3. *Lélektani önelemzés*: Lenni vagy nem lenni. 4. *Találd meg az utat Nyugat és Kelet között, fájdalom és szeretet az élet*.

Esszéinek gyűjtő címei is összefüggnek, azaz összefüggést, fejlődést sejtetnek: „*Úton és itthon*” – a fiatalság bolondságai, „*Aranykor*” – kiteljesedés az érett férfikorban, „*Törtaranykor*” – mégsem olyan tökéletes minden? *Végtelen napjaim* I–II. számvetés, önelemzés, „*Talán a lényeg*” – üzenete a felismerésekről a jövőnek.<sup>247</sup> Természetesen lehetetlen ezekről a kötetekről a teljesség igényével szólni, csupán próbálkozni szabad.

A napló-jegyzetek, esszék olyan Kosztolányisak. Vagy csak úgy gondoljuk, mert Hubay Kosztolányihoz, Illyéshez, Máraihoz való kötődése nyilvánvaló? Nem, sokkal inkább sajátos, jellegzetesen drámai a stílusuk, drámai szituációt teremtő, pl. ahogyan Mexikóról írva felidézti Kennedy halálát, vagy a Csendes-óceán élményét – az égbeszökő, csavart felhőzuhatagokat, „melyek mint a Shakespeare-drámák tragikus díszletei, a magasban lógnak, de bármikor leereszthetők” és lent „sütkérezik az idill: Acapulco.” Ám az idegen csillagok alatt az író hazagondol. Most lírai leírások és hangulatok, apró életképek, rövid, patogó mondatok szegénységről, gazdagságról, életről, halálról, a trópusok világáról, amely ilyen volt a teremtés kezdetén, és ilyen lesz, ha már nem leszünk. És elhisszük mindezt Hubaynak, átéljük az utazást.<sup>248</sup> Különlegesen megkapó, ahogyan Azúr-országról ír, Ady nyomában járunk, a tengeri Alpok útjain. Hubay Vence-ban Marc Chagall

<sup>247</sup>Hubay Miklós, *Úton és itthon*, Gondolat, Bp. 1970. Naplók, találkozások.

Hubay Miklós, *Aranykor*, Szépirodalmi, Bp. 1972.

Hubay Miklós, *Törtaranykor*. A szerző válogatása életművéből. Örökségünk Alapítvány, Budapest.

Hubay Miklós, *Végtelen napjaim*, Ferenczy Könyvkiadó, Bp. 1996.

Hubay Miklós, *Végtelen napjaim. Új folyam*, Elektra Kiadóház, Bp. 1997.

Hubay Miklós, *Talán a lényeg?* Littera Nova kiadó, Bp. 1999.

<sup>248</sup>Hubay Miklós: Egy mexikói utazás jegyzetei 1963. december–1964. január. In: *Úton és itthon*, i. m. 7–38. p.

házát keresi. Úttalan utak, szakadékok, kietlen hegyhátak, de a futó muskátli a házon ismerős. S valóban találkozik vele, a vak sötétségben a fény a házigazda, akivel franciául beszélhet.<sup>249</sup> Találkozás és utazás, irodalom és történelem, jellegzetes karakterfigurák a 60-as évek Párizsából, Rómából és Firenzéből, aztán Helsinkiből, Indiából, Athénből. Talán a legdrámaibb Örményország felidézése, a Musza Dagh tragédiája. A katasztrófa elborzaszt, de újrakezdést is jelent.<sup>250</sup>

Tobzódnak a vizuális élmények, melyek valóságosak, melyeket magunk is így éltünk át – Cannes fölött, a hegyről, ahol André Gide is lakott, virágmezőkön és mimózaerdőkön át látni a tengert. S a horizonton néha napkeltekor felbukkan egy csodás sziklás hegyvonulat – Korzika. Misztikus világ, amelyet, mint Afrika partjait Gibraltárról, csak vágyódva csodálhattunk, álmaink megelevenedéseként.<sup>251</sup> Az „utazások” emlékei, találkozásai: európaiság és magyarság vallomásai. Egy polgár, egy magyar író-értelmiségi üzenetei, aki Európából is mindig haza gondol – úton van, mégis itthon van, a francia, Loire-menti tájból dunai partokra viszi képzelete. Kirepül, de visszajönne, sorsának fordulatai felerősítik magyarságtudatát.

Ennek az önvizsgálatnak nagyszerű fejezete a „*Nem néma nemzet*” című esszéfűzér, a magyar literatúra külföldön való terjesztéséről. Elkötelezett hitvallása ez Hubaynak – Vörösmarty nyomán is. A József Attila fordításokkal Genfben, André Prudhommeaux-val együtt már a 40-es években a világ elé járul, s ebben segíti a római rádióban Umberto Albini professzor a XX. századi magyar költőkről szólva.<sup>252</sup> A világirodalmi folyamatban benne kell lennünk, az elzárkózás, önelégültség káros, hírünk a világban csak rajtunk múlik. Csak „egyetlen Európa van, ahol én vagyok, ott van Európa” – írja Hubay még 1966-ban. Minden gondolata, minden megismételt kiáltása aktuális ma is. „Hány száz évig kellene élnem, hogy számot adhassak az életemről?”<sup>253</sup>

<sup>249</sup>In: i. m. *Hol lehet most Chagall...?* 39–50. p.

<sup>250</sup>I. m. 171–181. p.

<sup>251</sup>I. m. 75. p.

<sup>252</sup>I. m. *Úton és itthon* 184–230. p.

<sup>253</sup>I. m. 256. p.

A 70-es évek írásai kortárs klasszikusokról szólnak, úgy tűnik, kiforrottak, de a bevezető esszé ismét a kételkedésé, milyen a mi korunk, vajon létezett-e Aranykor, vajon elérhető-e valaha a vergiliusi biztatás? Irodalom, képzőművészet, színház elválaszthatatlanok egymástól, és elválaszthatatlanok e kötet főszereplői is, nem lehet őket elfelejteni. Költői és művészi sorsok, példaképei: József Attila, az emberiség kínjai, Illyés Gyula, a fény és értelem költője, de itt vannak a kevésbé ismertek: Gulyás Pál, Heltai Jenő. A lírikus Gulyás Pál nevét ma már alig emlegetjük, ám Hubay tanulmánya életre kelti. Újra kell olvasnunk apokaliptikus, különös magyarság-verseit.

Látomásai két háború szörnyű bűneit idézik, a történelmi katasztrófák képei úgy bomlanak ki előttünk, mint Madách víziói. Stílusa, jelképrendszere a korábbi, 30-as évekbeli debreceni olvasók számára szokatlan lehetett. Misztikus archaikus nyelv, démonok világa, távoli kultúrák jelképei egyesülnek a pusztulásokat megelőző költészetben. Az „elásott” szavak újraélednek, a mindenség költészete ez.

„Ez itt az alföldi bús pusztaság,  
nincs semmi már, csak pusztá két karom,  
mégis enyém lesz az egész világ  
forgása, e folyton forgó malom...”<sup>254</sup>

Érezzük, minden egyes elmélyített költői és drámaírói portré (Radnóti, Illyés, Sarkadi Imre) Hubay egyre kiteljesedő írói énjéből fakad. Valahol közös az ars poetikájuk – elkötelezettség, érzékenység a jövő problémáira, de közös a magányosságuk is.

A „*Törtaranykor*” a Hubay által kiválasztott életmű-legjava. Végtelenül lebilincselő az az alázat, ahogyan az író elbizonytalanodik, kéziratának tökéletessége lehetséges-e? Ez az író felelőssége és – társtalansága. Számbaveszi legkedvesebb drámáit, újra és újra vall a drámaíró sorsáról (*Ők tudják mi a szerelem; A zsenik iskolája; Tűz és vizsek; Egy szerelem három éjszakája*, és sorolhatnánk tovább). Érdekes, hogy egy Kabdebó Lóránttal készült riportban ismételtlen vissza-

<sup>254</sup>Idézi Hubay, *Aranykor*, i. m. 113. p.

tér a Nouvelle Revue de Hongrie szerkesztéséhez, illetve genfi missziójához: a magyar kultúra közvetítésének alázatos és szolgáló feladatához.<sup>255</sup> És újra említi A. Prudhommeaux költő, műfordító jelentőségét József Attilával kapcsolatban. Lázadó, meg nem alkuvó szenvedélyesége valahol Hubayé is. Genfben találkozik a meghívott magyar írókkal és művészekkel: Illyés Gyula, Gyergyai Albert, Márai Sándor, Ferenczy Béni, Szűcs László, Sőtér István (1942–1948). Ugyanakkor a Svájcban eltöltött hat év csak megerősíti drámaírói célkitűzését: a magyar dráma szellemi szintjét a „József Attilai univerzalitás” szintjére kell emelni.<sup>256</sup>

Hol is, mikor, mivel kezdődött a dráma iránti rajongás? Talán legkedvesebb képeskönyvével még Váradon, az Arany-balladák albumával. A Zichy-illusztrációkkal sűrített könyv a jelenetek látványát adta. Az önéletrajzi vallomásokban gyerekkorról, ifjú éveiről sok mindent elárul. Emlékeiből kibomlik a személyiség – apa nélkül felnőni, magyarnak lenni Trianon után Váradon; a genfi évek a háború alatt, s a visszatérés 1948-ban hazájába, a kommunista terror idején. De dolgozhat, írhat, rendezhet a Nemzeti Színházban és taníthat a Főiskolán, míg 1957 nyarán aztán mindkét munkahelyéről elbocsátják. A „lenni vagy nem lenni” tudatába mar, de élni kell tovább, „a meghívott halál szabadságáról lemondva, rabszolga módon, megaláztatások között s még a gyávaság látszatát is vállalva...”<sup>257</sup> Megtörte lelkét az elkövetkező tíz esztendő? Nem, soha, Hubay nem adja fel, „a fájdalommal együtt jár az az érzés, hogy része vagyok a végtelennek...”<sup>258</sup> A minden-mindegy elszántságában valaminek történnie kell, jelek és fények, a változás 1968 októberében újra Genfet hozza, húsz év után. De az új élet, a firenzei felkérés, a tanítás lehetősége Itáliában csak 1974-ben érkezik el, és csak 1987-ben, a rendszerváltás előtt tér vissza, hogy újra taníthasson a pesti Színház és Filmművészeti Főiskolán. Évtizedek teltek el, írói hivatása azonban nem változott: a magyar irodalom köz-

<sup>255</sup>Hubay: *Történetek*, i. m. 113. p.

<sup>256</sup>I. m. 253. p.

<sup>257</sup>I. m. 276–281. p.

<sup>258</sup>I. m. 282. p.

vetítése a nagyvilágban és a magyar dráma sorsáért való küzdelem. 1981-ben a Magyar Írók Szövetségének közgyűlésén szenvedélyesen védi a magyar irodalom magas színvonalát, európaiságát, nagyságát – önmagunkkal szemben. Elképeszti az itthoni kishitűség, nemtörődöm-ség, hinnünk kellene önmagunkban, a magyar lírában és a magyar drámában. „A dráma az ember helyzetét mutatja meg az adott világban...” „Az élő drámai irodalom kreatív bemutatása nélkülözhetetlen szava a nemzeti önismeretnek és a társadalmi katarzisznak...”<sup>259</sup> Nincs nemzeti színházunk, nincs színházművészetünk, mert nincs becsülete a magyar drámának!

Sajnos Hubay szenvedélyes segélykiáltásai elhalnak az igénytelen-ség szellemében, és ez a kulturális nihil csak fokozódik az ezredfordu-lón.

Végtelen napok, gyakori útrakelés, egyre nyugtalanabb élet, a „tol-vaj öregség” közeledik. Búcsúzik Itáliától és haza készül. Ám egyre többet foglalkoztatja az irodalom, a dráma szerepe megújult világunk-ban. A drámaíró feladata, hogy katarzist keltsen az emberiség remény-telenségében. Talán azért érez igazi részvétet a bűnösök iránt, mert az édesapja (akit soha se ismerhetett) bíró volt. „Ez különösen hatványo-zódik egy olyan világban, amelyben bűnösök kísérnek ártatlanokat...” „Ahol a madáchi felismerés látszik igazolódni: ahol a társadalom ro-had, buján tenyész a bűn”.<sup>260</sup> Különös éleslátással tapint rá, emlékei között kutatva – egy-egy régi beszélgetést vagy értelmiségi találkozást felidézve – időszakbeszítő korproblémákra: milyen kár, hogy a humán és reáltudományok elszigetelődnek egymástól! Nyitottabb gondolkodással a szakbarbárságot el lehetne kerülni. Mert a technika és a köz-gazdaság, valamint a politika egyeduralma elpusztíthatja a kultúrákat vagy magát az emberi létet. Életveszélyes az értékek elvesztése, a szu-perhatalmak gazdasági mohósága – mi lesz így a sorsa a kis nemzetek-nek?<sup>261</sup> Lehet mégis bízni a „szép szó” nemzetmentő erejében? „Fel-morzsoltsz eszmék, kibelezett értékek, lefokozott szellemi igények szür-

<sup>259</sup>I. m. 296. p.

<sup>260</sup>I. m. 304. p.

<sup>261</sup>I. m. 321. p.



ke masszájában élünk...<sup>262</sup> Mikor írta mindezt Hubay? A 80-as évek végén, a rendszerváltás előtt. Megdöbbenő. Az azóta eltelt évek alatt szinte semmi sem történt. Csak elmélyült a válság. Ezredvégi szorongások törnek fel az esszékből, beszélgetésekből, vagy Madách jóslata, az emberiség önmagát fogja elpusztítani. „Azt hiszem, elég ledönteni a múltnak rémeit / s szabad versenyt szerezni az erőknél. / Kilöktem a gépből egy főcsavart. / Mely összetartá a kegyeletet/ S pótolni elmulasztám más erősből.”<sup>263</sup>

A naplójegyzetek rövidülnek egy-egy „napi tűnődés” rögzítésére. Töredékek a múltból, jelenből – a jövőből? Az idő nem számít, de erővonalai kirajzolódnak a világot és önmagát kereső író vallomásai-ból.<sup>264</sup> Olyan ez, mint mikor a festő önarcképet alkot, többször is próbálkozik, míg egy-egy karaktervonalat eltalál. A lélektani önelemzések az élet értelmét vagy értelmetlenségét keresik: lázadás, küzdés, szeretet, gyűlölet, fájdalom, öröm, valóság, képzelet, félelmek, hit, elnémulás és írás. Csupa megoldhatatlan ellentét az életünk, a végtelenbe belevesző, csak egy porszem csupán. Azonban a konklúzió: „szánts tolam” jobban, mellyel le lehet győzni a kételkedést.

Csak az élt teljes életet, akinek vannak emlékei. Eszmeifuttatásai-ban fel-feltör az igazságtalanság elleni lázadás, a színvonalatlan, elgépiesedett irodalom megvetése. Még megvan a történetiség – az 50-es, 60-as, 70-es évekről: Hogyan is volt? Magyarságtudat = nacionalizmus; hírünk a világban = nem fontos; lehallgatások és áthallások, börtönévek és emigrációk, öngyilkosságok, temetések és túlélések. Megélt és megértett tanulságok, s közben felidézi találkozásait kortárs írókkal, vagy már csak szellemükben jelenlévőkkel. „Magyarországon a színházművészetben virágzik a középkor...”<sup>265</sup> „Mi a siker? Csőd, csapda, becsapás is.”<sup>266</sup> Itáliában sem felhőtlen egy magyar író sorsa – idegen ő a nagyvilágban, s idegen egy kicsit itthon is. Olaszul vagy

<sup>262</sup>I. m. 324. p.

<sup>263</sup>I. m. 336. p. Idézi Hubay: Londoni szín.

<sup>264</sup>Hubay Miklós, *Végtelen napjaim*, 1996, Bp. Ferenczy Könyvkiadó.

<sup>265</sup>I. m. 40. p. 1978.

<sup>266</sup>I. m. 41. p.

franciául előadni nem ugyanaz, mint magyarul, anyanyelvünkön. Márai kérdésével azonosul: „Hol az a szellemi vagy morális jogcím, amivel a Nyugat ma megkövetelheti tőlem, a keletitől, hogy hajbókoljak előtte?” (1985)

Talán legjobban mégis az fáj Hubaynak, hogy elveszti kapcsolatait a magyar színházakkal, két világ közt őrlődik – Nyugat-Európában kelet-európai, s itthon már nyugati lett... Közben óriási változások történnek a világban, 1989/90-et írunk – „mennybemenetek – pokolra-menetek”.<sup>267</sup> Ugyanakkor annyi mindent átélt a 20. század zűrzavarában, hogy már nem hisz a politika mágusainak. Rövidülő naplójegyzeteiben nem sokat foglalkozik a rendszerváltás mámoros optimizmusával, inkább önelemzést ad mások személyiségén keresztül is. A magányosság, az elmúlás szorongása nyomasztja: megtettem-e eddig, amit megtehettem, s vajon szükség van-e még rám? Írásai szaggatottak, emlékei felsejlenek. Illyés, Márai naplóit olvassa. Ők is önkínzóak. „Nem tudok magyarul” – írja a nyelv tudósa, Illyés.<sup>268</sup> Márai pedig tizenhét éven keresztül készül a szabadító öngyilkosságra.<sup>269</sup> Most végre 1989-ben lehet Máraira emlékezni a budapesti PEN Klubban. A hivatalokból persze senki sem jelenik meg. A franciák számára ugyanakkor halhatatlanná vált Márai. Értelmetlen ez a világ, a jövő kétséges, de a múlt is az. Azonban nem lehet ítélkezni, mert „mindennek az ellenkezője is mindig lehetséges volt, és lehetséges lesz”.<sup>270</sup> Az ezredforduló táján mindannyian elbizonytalanodtunk és várokoztunk. Valahogyan kizökkent az idő a megszokott kerékvágásából, álmodtunk egy jobb világról vagy egy rosszabbról... „Most az év mint homokóra fordul”.<sup>271</sup> „A naplókötetek előnye, hogy bárhol felütheted, bármikor leteheted” – írja Hubay.<sup>272</sup> Igaz ez a „*Végtelen napjaim*” végtelen áradására, az élet nagy versenyére, amelyben a „ki él túl kit” törvénye

<sup>267</sup>I. m. 92. p.

<sup>268</sup>I. m. 198. p.

<sup>269</sup>I. m. 104. p.

<sup>270</sup>I. m. 109. p.

<sup>271</sup>I. m. idézi Babitsot, 115. p.

<sup>272</sup>I. m. 143. p.

uralkodik. Közép-európai létünk nagy metaforájának tartja ezt az író.<sup>273</sup> Egy-egy jegyzete időtől függetlenül, bár egy-egy konkrét személyből vagy esetből kiindulva, összefoglaló jellegűvé válik. Tételmondatai filozofikusak, irónikusak, a „dējá vu” élményéből táplálkoznak. Tulajdonképpen a naplórészletek címeit is összeolvashatjuk: „Rég lejátszották a meccseinket... –Nyomorúságainkból; Utóirat egy levélhez... – Most már értem Eduárdot...” (utalás a Walesi bárdokra) stb. Választott drámaírói sorsát elemzi minden egyes oldalon, a drámaírói mesterség értelmét keresi. Talán így határozza meg: „Van a létezésnek, a felelősségnek, a sorsnak egy alaprétege, amelynek feltárásához a drámai forma kell.”<sup>274</sup>

Az örök dilemma kísérti a megírt és még megírandó drámákról, a teremtő fantázia felvillanásait érzi, előadásokat lát a színpadon és a világegyetem színpadain. A meg nem született művek tökéletességét nem vitathatja senki. A drámaírás szenvedés, mégis öröm. „Az én Nemzeti Színházam mozog, bár folyton eltemetik, mégis feltámad. De minek? És kinek?” – írja 1985-ben.<sup>275</sup> Végső konklúzió „...sírva talolóz, aki él” az új rend ezredévében. Kutat a régi naptárakban, régi címek, régi nevek, régi lakások – ez a halandóság? Vajon érdemes-e hosszú életet élni? A barátok elmúlását vagy halál előtti állapotukat felidéző sorokból árad a „tompaság, rezignáció, fojtott irónia, megvetés...”<sup>276</sup>, de megrendíti minden szellemidézés. Ezek a jegyzetek egy-egy különleges művész, író, költő búcsúztatásának drámai rézuméi. „Okatlan a halál?”<sup>276</sup>

Egyre ironikusabb kritikával illeti a politikai, gazdasági változásokat is: „...magának rág mind, aki rág...” (József Attila) „A korrupciót azért kockázatos támadni, mert nem csak a korrupctak érzik találva magukat, hanem a korrumpálók is.”<sup>277</sup> Ez az újkolonizálás, amely most zajlik, egy emberöltő alatt végbemehet, az eladósítás stratégiája kivá-

<sup>273</sup>I. m. 143. p.

<sup>274</sup>I. m. 169. p.

<sup>275</sup>I. m. 183–184. p.

<sup>276</sup>I. m. 223. p.

<sup>277</sup>I. m. 263. p.

lőan működik, munkanélküliség, áremelés, a szociális szolgáltatások csökkenése, az exportált globalizált kultúra átka sújtja a kis nemzeteket és a legszegényebbeket. A profitszemlélet mindent legyőz, ha van, volt igazság, azt „el kell gereblyézni” „és az égen hét ágra süt a világbank”.<sup>278</sup> Talán Hubay legfélelmetesebb jóslata a természet gyásza, a természet isteneinek elnémulása. Borzongva olvassuk újra és újra üzeneteit a kollektív mulandóság rémképeiről. Hogy milyen lesz az atomtél, azt már Madáchtól is tudjuk: „E vérgolyó napod” mondja Lucifer Ádámnak. De a „néma lesz tavaszunk” (Nemes Nagy Ágnes) víziója még szörnyűbb, hiszen a madárdal és hársfaillat nélküli tavasz nem újjászületés többé.<sup>279</sup> A néma csend a nyelvek kihalását is jelentheti „sóval bevetett Karthágókat, letarolt őserdeivel együtt lélegző, tüdejét vesztítő szomorú trópusokat, fakuló Gauguin színeit az elveszett paradicsomnak”.<sup>280</sup> Apokaliptikus látomás jegyzetek, megrázó tragédia vázlatok ezek az íráskorok a civilizációk haláláról, nemzetünk kihalásáról. „A költő elnémulása a természet rendjének a végét jelentheti”.<sup>281</sup>

De a dolgok mégsem lehetnek értelmetlenek. Az élet lényege mindenek felett feladatunk teljesítése. Hubay számára ez az írástudók parancsa, és ebben lelheti fel talán a *lényegét*. „Futtató öregség”, – az öregség kegyelme bölcsességgel tölti el. Tervei vannak, bár érzi, az idő rövid, mert egyre gyorsul a napok átfutási ideje. Pedig Hubay még megragadná a pillanatokot, hisz annyira szereti az életet. Életszeretetére jellemzően idézzünk most egy itáliai idillképet az olaszok déli ceremóniájáról. „Nincs gyerek és nincs öreg hosszú egy Olaszországban, akinek fel ne ragyogna az arca, mint mindenkinek az asztal körül, amikor meglátja a diadalmasan asztalra tett nagy lábas pasta rengő halmát, tetején a paradicsomos-húsos bolognait, vagy az aromás füvektől zöld ligurái mártással, vagy az erdők illatát terjesztő porcini gombával, vagy kinyílt kagylók meg a tenger egyéb virágai pompájában – és persze ott van mellette a reszelt pármai sajt is, hogyha a mártás megkí-

<sup>278</sup>I. m. 271. p.

<sup>279</sup>I. m. 280. p.

<sup>280</sup>I. m. 283. p.

<sup>281</sup>I. m. 307. p.

vánja, még azzal is megszőrhassa aki úgy szereti...”.<sup>282</sup> Igen, aki így tudja érzékeltetni egy itáliai család mámoros étkezését, annak illatait, ízeit, az sokkal jobban szereti az életet, minthogy megadja magát az elmúlásnak.

Munkára fel, az új-régi műfaj, a napló izgatja. Személyes műfaj? Vagy személytelen? „Emlékirat-pótló és drámairás-pótló”, – „naplopás”, de életének értelmet adó. Kéziratainak rengetegéből több kötetre való is kitelik, és még sok-sok marad publikálatlan.

A *Végtelen napjaim új folyamában* a teljes életet idéző útijegyze-tek rendkívül szórakoztatóak és újdonságot adók: például a bikaviadal drámája Ferenczy Béni rajzaival,<sup>283</sup> vagy a Giramontei Szent Iván-éji ünnep az „álombogaraival” (szentjánosbogarak), melyek olyanok, mint a marslakók vagy a „borsószem-ufók”. Fényeik bevilágítják a völgyet, a ciprusfenyők mentén virágzó rózsabokrokkal és a fehér lovakkal. A búcsúzás felsejülő fájdalma teszi felejthetlenné e paradicsomi kert leírását.<sup>284</sup> Azután filmszerűen peregnek előttünk a velencei karneváli emlékek, mint Alfred de Musset költeményében. Előbb a tömeg, az álarcosbál éjjeli kavargása, amikor a halál is jelen van. De másnap üres és ragyogó a Szent Márk tér, a hajnal mindent tisztává varázsol, az eget, a földet, a tengert. Itália szeretete, az ott átélt napok szépsége árad a képekből, melyet soha nem lehet elfelejteni.<sup>285</sup> Majd Párizs „gyöngyházfényű” ege alatt sétál az író, reggel a Montparnasse körúton, az Invalidusok terén, ahonnan a Rodin Múzeumra látni. Mit is csinálnak a párizsiak? Leülnek a kertekbe, nézik az eget, aztán továbbmennek („flangálnak”) vagy vesznek egy könyvet az Álmodozás költészettanáról (Bachelard). Mit hallunk álmunkban vagy mit látunk? Az álomfejtés titkait a gyermekek tudhatják csak, vagy mi is, kik életünk vége felé újra álmodunk! (Mert nem tudunk aludni).<sup>286</sup>

<sup>282</sup>I. m. 268. p.

<sup>283</sup>Hubay Miklós, *Végtelen napjaim (Új folyam)*. Elektra Kiadóház, 1997. 14–20. p.

<sup>284</sup>I. m. 33–37. p.

<sup>285</sup>I. m. 47–50. p.

<sup>286</sup>I. m. 56–59. p.

Emlékek és keserű számvetések párhuzamossága merül fel gyakran, például a világ legszebb panorámájáról, természetesen a Duna-partról nézve. Ott sétáltak a Nyugat írói, a Hungária teraszán Magyar muzsikája visszacseng. De hova lett mindez? Már nem érdekes a világ legcsodálatosabb sétánya – „a magyar közélet saját pecsenyéjét sütögeti a dácsájában”.<sup>287</sup> Semmi sem olyan, mint amilyennek elképzeltük, kedvetlenné vált a világ ennek az új kornak a hajnalán, sérülékeny az író munkakedve. Valahogyan összefolynak a napok, „álmassá és restté vált Magyarország”, „valami bűzlik Európában, a zsidóság általános”.<sup>288</sup> Újra bezárul a világ körülötte, de Hubay soha sincs egyedül. Csodálatos barátainak, írotársainak szellemei, alkotásai vele vannak – Pilinszky János, Ferenczy Béni, Illyés Gyula, Márai Sándor, Vészi Endre, Garay Gábor, Vargha Balázs, Végh Sándor, Gara László, Tolnay Károly – műveik, képeik, szobraik a házioltáron, lakásában körülveszik.

Magyarság-féltése erősödik, ahogyan átéli az Európai Unióhoz való csatlakozásunkat. Európa még mindig „gyanús kelet-európaiaknak tart bennünket, akiknek ki kell érdemelniük a belépést az elit klubba”.<sup>289</sup> Amit kapunk, hogy beléphetünk a „pénzéhes nemzetek” közé. És az új magyar „csodák” csak nem jönnek! „Olcsóbb a költő, mint a hús!” „A magyar kultúra, a magyar irodalom leértékelődik, nem piac-konform”, mondja ezt keserűen a PEN Klub elnökeként és a Magyar Írószövetség vezetőjeként.<sup>290</sup> De „on revient toujours”, Hubay a megírt és átírt műveinek újragondolásából tovább lép, tervezett műveinek listája egyre hosszabb.<sup>291</sup> Úgy érzi, a naplójegyzetek pótolják a baráti beszélgetések, a társasági élet igényét. A kéziratokat lehetetlen valószínűsítéssel rendezni, de az író „kristálytisztá kompozíciókról álmodik”.<sup>292</sup>

<sup>287</sup>I. m. 56–59. p.

<sup>288</sup>I. m. 80–99. p.

<sup>289</sup>I. m. 170. p.

<sup>290</sup>I. m. 228. p.

<sup>291</sup>I. m. 299. p.

<sup>292</sup>I. m. 306. p.

Ilyen kristálytisza kompozíciójú a *Talán a lényeg* kötet (genfi és firenzei naplók a magyar líráról).<sup>293</sup> A kötet mottója „Ha a versek megmaradnak, talán a lényeg marad meg” (Szerb Antal). A magyar versek tolmácsolóit, barátait köszönti ezért Hubay, azokat a francia és olasz írókat, költőket, akik a magyar nyelv szerelmeseként fordították lírikusainkat Európában, azaz a magyar irodalom nagykövetei lettek: André Prudhommeaux (József Attila, Radnóti, Ady, Petőfi), François Gachot, Maxime Beaufort (Kosztolányi), Armand Robin (Ady), a nyelvzseni Jean-Luc Moreau (Ady és a többiek), Umberto Albini (József Attila és a XX. század magyar költői).<sup>294</sup> „Külföldön a magyar literatúrának terjesztése” – ebben hiszi Hubay életének értelmét és jutalmát. Mit tett ezért Firenzében? „Itt életemnek egyetlen titka és értelme van: az, hogy magyar vagyok” (Vas István: Titok). Magyar irodalmat, magyar nyelvet úgy tanított a firenzei egyetemen, hogy verseket írt a táblára. Magyar versekkel ébresztette fel tanítványai kíváncsiságát, akik „a líra varázsával gyermekké lettek, mert a vers nálunk a tiszta beszéd”.<sup>295</sup> Adyt úgy tanítja az olasz fiataloknak, hogy Latinovits lemezét hallgatják, és olvassák Ady versét Rómáról. Ez Hubay módszere. A volt és lesz idöket pillanatokba sűrítő költővel azonosuló író úgy eleveníti föl előttünk az örök város védő kultúráját, hogy újra sietnénk, rohannánk Rómába, örök életre vágyva.<sup>296</sup> A diákok Babbitól tanultak számolni, egy szám egy rím. Petőfitől a világszabadságot, Zrínyiből az egyetemesség vízióit, Illyéstől a magyar pusztát. Ezek a naplójegyzetek személyes-szemérmes vallomások, az idézett versrészek teszik ilyen varázslatossá őket. „Minden óra végén az otthagytott versek cserepei valami értelem felé mutatnak”.<sup>297</sup> A költészet rangjáról, mindent elsöprő erejéről, isteni létéről vall Hubay mint Shelley a XIX. században. Hisz a váteszek kinyilatkoztatásában, „az összecsendülő szavak hitelében, a korrespondenciákban és a további evidenciák-

<sup>293</sup>Hubay Miklós, *Talán a lényeg*, Littera Nova kiadó, Bp. 1999.

<sup>294</sup>I. m. 6–35. p.

<sup>295</sup>I. m. 41. p.

<sup>296</sup>I. m. 45. p.

<sup>297</sup>I. m. 64. p.

ban”.<sup>298</sup> Az egyetemes magyar kultúrát a magasabbrendű értékek világával a költészet fogja össze határon innen, határon túl. Mi mindent élhetünk át a vers üzeneteiből? „Végzetünket, jövőnket, álmokképeinket, száműzetésünket, pusztá létünk főbenjáró bűnét”.<sup>299</sup>

A felidézett költők íve – Petőfi, Arany, Madách, Ady, Kosztolányi, Babits, József Attila, Radnóti, Illyés – Sauvageot-nál a magyar nyelvet értő és a magyar irodalmat ismerő francia polihisztornál is így szerepel.<sup>300</sup> Hubay esszéi nem hagyományos verselemzések vagy értékelések, hanem a költő-drámaíró szenvedélyes vallomásai, a befogadó öröm-ünnepei. E kötetben keveset szól Madáchról, pedig tudjuk, számára a Madách-élmény indító és meghatározó.<sup>301</sup> Madáchról szóló naplójegyzeteit, utolsó könyvét újraolvasva még jobban megérthetjük ismételt téziséit: „Aki Magyarországon végre komolyan drámai irodalmat akar csinálni: térjen vissza Adyhoz”. A tragédia a líra szelleméből születik.<sup>302</sup> Ez a könyv, mint a többi is, külön tanulmányt, újabb és újabb megismerő tűnődést és elmélyülést kíván. A két világ talán már nem olyan távoli egymástól, líra és dráma, magyarság és európaiság – egybeforrhat-e valaha?

„Írásaimban megtalálhatod,  
Miről beszélt és miről hallgatott,  
Mit hirdetett és titkolt ez a század.” (Székely János)<sup>303</sup>

(2013)

<sup>298</sup>I. m. 79. p.

<sup>299</sup>I. m. 105. p.

<sup>300</sup>Ld. Bővebben: Aurélien Sauvageot magyarságélménye: irodalom, történelem, kultúra, in: Madácsy Piroska, *Francia szellem a Nyugat körül*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998. 287–297. p.

<sup>301</sup>Hubay Miklós, *Madách jegyzetek* in: Kortárs 2007/10., 12. sz.; 2008. 2., 9. sz. Ld. Bővebben Madácsy Piroska, „Nemzeti színjátszás, drámai magyarság...” (1941) *Hubay Miklós üzenetei*, XVII. Madách Szimpózium, Szeged, 2010. 168–177. p.

<sup>302</sup>I. m. *Talán a lényeg*... 133. p.

<sup>303</sup>Idézi Hubay, i. m. 258. p.

„Dicső, igaz kor, hadd köszöntselek.”

### Kosztolányi Dezső: Lucifer a katedrán (1923)

Vajon melyik „igaz” kornak szól Kosztolányi gúnyos-keserű üdvözlése? Madách korának, a szabadságharc „dicső” eltiprásának, vagy a Trianon utáni felszabdalt Magyarország, a „felnégyelt népek” világának, vagy talán nekünk, a 21. század vad zűrzavarának? De Lucifer, a főtanár, a katedráról szólva átfogja évezredek történelmét, tér és idősíkok váltakoznak, népek jönnek, mennek, „századok múltanak el”, ám semmi, semmi sem változik!

Mielőtt az „örök hármast”, Lucifer, Ádám és Éva dialógusainak üzeneteit elemeznénk, szóljunk a *negyedik főszereplőről, a költőről* – Kosztolányiról. Kosztolányi írói mentalitása az 1920-as évektől változik, a szegény kisgyermek panaszaiából drámai vallomások lesznek. Az érett Kosztolányi kiábrándul a kommunista forradalomból, a háború értelmetlen, szörnyű vérengzéseiből, megundorodik a belső, kíméletlen kultúrharcoctól. Mindezt betetőzi Trianon igaztalan katasztrófája. Ars poeticája változik, a szavakkal való játék helyett, amelyet már haszontalannak érez, feltör belőle emberi és szociális érzékenysége, egy mélyről fakadó nemes eszmélkedés.<sup>304</sup> Ezért vállalja el a *Vérző Magyarország* című antológia szerkesztését, többek között Rákosi Jenő, Karinthy Frigyes, Herczeg Ferenc, Babits Mihály, Tormay Cecil, Krúdy Gyula, Tóth Árpád, Andrássy Gyula, Lajkó Károly, Jászai Mari, Schöpflin Aladár írásainak összegezését. „Szerepelnek itt klasszikusaink magyarságversei, a világirodalom és a világkultúra nevezetességeinek véleménye a magyarságról. Ezek az idézetek mind a magyarság szabadság szeretétét, hősiességét, az ország gazdagságát, szépségét és természetes egységét hangsúlyozzák. Az antológia koncepciójának is ez a lényege: bizonyítani, hogy az ország trianoni feldarabolása képte-

<sup>304</sup>V. ö.: Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 92–95. p.

lenség.”<sup>305</sup> Az előszót Horthy Miklós írta. Kosztolányi tagja lesz a *Magyar Írók Nemzeti Szövetségének*, szerkeszti az *Új Nemzedék Pardon* rovatát, de mindvégig a *Nyugat* szellemiségét képviseli. Újságírói tevékenysége szvenvedélyeket, politikai harcokat kavarr, támadják itt is, ott is, a rágalom, a gyűlölet mindennapivá vált. Felismeri – „elvadult a világ”. „Közénk csempészték a mérget...” (Kiss Ferenc). Szakít a pártpolitikával és az Új Nemzedékkal. Újra az irodalom felé fordul.<sup>306</sup> Átérzi az írástudók felelősségét.

Változását – lelki gyötrődését leveleiből is nyomon követhetjük. A 20-as években többek között Reményi Józseffel és Juhász Gyulával levelezik. Reményivel, aki Amerikába menekült, és a szegedi költővel, aki legalább olyan távol van tőle, mint az idegenbe szakadt. „Ma már Amerikából kell figyelmeztetni bennünket egymásra, a közös és kedves múltunkra. Jövönk olyan bizonytalan és szomorú.”<sup>307</sup> „Vidékről, távolról el se képzelheti, micsoda legendás szvenvedésen ment át a magyarság a Balázs Bélák és Lukács Györgyök faji zsarnoksága alatt, hogy rongyolódott le apánk és anyánk, hogy jutott koldusbotra egész fajtánk, amíg a másik „választott” fajta, mely mártírosdit játszik és jelzőkat harsog, milliókat szerzett és ma is kezében tartja az ország és irodalom sorsát.”<sup>308</sup> Juhász Gyula a legjobb magyar írók közé tartozik, Kosztolányi ezt érzi és bizonyítja levelében. Csak az összefogás őrizheti meg a pusztulástól a magyarságot, „a nemzet jövője érdekében tenni kell, ... vezetnünk kell, diktálnunk kell, élnünk kell szegény kis országunkban.”<sup>309</sup>

És elsősorban nem politizálni, hanem írni kell, ezt üzeni Juhász Gyulának is. Verses darabok, regények megírására készül, s közben könyvbírálatában küzd a nyelv tisztításáért. A nyelv rontása – nemzeti

<sup>305</sup>I. m. Kiss Ferenc, 93. p.

<sup>306</sup>I. m. Kiss Ferenc, 112. p.

<sup>307</sup>Kosztolányi Dezső Juhász Gyulának, Bp. 1920. febr. 15., in: Kosztolányi Dezső, *Levelek – Naplók*, Osiris Kiadó, Bp. 1996. 433. p. 726. számú levél

<sup>308</sup>I. m. 433. p.

<sup>309</sup>u. o.

veszedelem. „Minden fertőzet kapuja a napisajtó, ahol a magyar nyelv meghal, szörén-szálán eltűnik az idegen szók sokadalmában.”<sup>310</sup>

Ugyanakkor leveleiben filozofál, töpreng az örök emberi tulajdonságokon. Az emberi magatartás kiábrándította, életbölcseletében megkeseredett. Reményi alaptétele, amelyben a „jóságot tragikus erénynek” tartja, nem meglepő számára: „Aki jót tesz, és segít valakin, akár anyagi, akár erkölcsi módon, az a hatalmát érezteti azzal, aki a jótétéményt elfogadja, megalázza, kisebb vagy nagyobb mértékben, a segítségre szoruló. A háládatlanság pedig az ő érthető bosszúja az erőssel szemben... Én is sok jót tettem. Rosszat soha. Azt tapasztaltam, hogy azok gyűlöltek leginkább, akiken segítettem...”<sup>311</sup>

Egy Tolnai Vilmosnak írt levelében (1922) már közelebb kerülünk a Madách parafrázis alaphangulatához. A nyelvész tanár úrnak írt sorai udvariasak, ám ironikusak. A „szabad magyarok” és az európai műveltségű akadémikusok minden ellenkező véleménnyel szemben, ugyanazt a világot képviselik, és egyet kell érteniük abban, hogy a nyelv a leghatalmasabb és leginkább alkotó nemzeti erő!”<sup>312</sup> „S bár Kosztolányi újszerű verseket ír, és az irodalomban újító forradalmárnak érzi magát, mégis *lelkében maradi, mert nem hisz az emberiség gyökeres haladásában.*”<sup>313</sup> Ez az ambivalens magatartás, a magányosság-érzés, az óriási zűrzavar, amely körülveszi a művészetben, irodalomban, az életben, meghatározza mentalitását. „El se képzeljük, hogy a trianoni béke milyen pusztítást visz végbe emberekben... Korporsókban fizetjük a jóvátételt...”<sup>314</sup> És mégis – ember küzdj...? Vagy bízva bízzál?

A *Véres Néró*<sup>315</sup> is ezt az ellentmondásos világképet tükrözi. Összeomlott egy világ körülötte, így Néró dekadens korát idézi fel példaként. Hogyan bomlott fel a római birodalom? S mi vár az európai

<sup>310</sup>Kosztolányi Dezső Zolnai Gyulának, Bp. 1920. dec. 760. sz. levél i. m. 449. p.

<sup>311</sup>Kosztolányi Reményi Józsefnek, Bp. 1921. Húsvét, 770. levél 455. p.

<sup>312</sup>Kosztolányi Tolnai Vilmosnak, Bp. 1922. 802. levél 470. p.

<sup>313</sup>V. ö. Kiss Ferenc, i. m. 126–128. p.

<sup>314</sup>Kosztolányi Reményi Józsefnek, 1922. máj. 25., i. m. 472. p. 804. levél

<sup>315</sup>Kosztolányi, *A véres költő*, Bp., Genius Kiadó, 1922.

kultúrára? Foglalkozik „lélekkórtannal” is, mi történik közben az emberekkel, a hatalomtól megittasult hogyan válik szörnyé, vagy a hatalmától megfosztott örültté, az ártatlan gonosszá. De talán – a legvéresebb a tehetség nélküli becsvágy sorsszerű tragédiája.<sup>316</sup> A pszichológiai és történelmi anyag között szoros a kapcsolat, így lesz a Néró történelmi hűségű és modern lélektani regény egyszerre.

„*A véres költő*” közvetlenül a *Lucifer a katedrán* c. mű előtt születik. Mindkettőben kirajzolódik az érett költő művészi világképe, megváltozott ars poeticája. Fel kell fedni az emberi hitványság következményeit. Kiábrándultan közli – a romlott társadalom szükségképpen szül aljas hatalmat.

Tudjuk, a *Nyugat* 1923-as száma Madách emlékszám is, Madách születésének századik évfordulóján, a mű újraértelmezéseinek sorát adja. Gondolati elmélkedések, befogadás-esztétikai vallomások – esszék, törekvések a Tragédia megértésére. Ez az évfolyam szinte kimeríti a XX. század elején elhangzó fő kérdést: vajon mit ad az új század modern olvasójának Madách, aktuális-e még a mű, s hogyan tehetjük még inkább a magyar- és világirodalom szerves részévé a drámai költeményt? A XX. század eleji esszéista túljutott már a századforduló befelé forduló, dekadens életérzésén, az első világháború mély megrendülése az egyetemes tragédiák felé fordította. Az ez a század sem jobb, mint a többi „déljéi élménye” visszatekintésre, átfogó szemléletre, felülemelkedésre készíti. Milyen is volt a XIX. század? Összegző és ambivalens, haladást hirdetett, de a nyugtalanságot, harcot és bukást nem tudta feloldani. Remény csak az örök újrakezdésben van!<sup>317</sup> A legkiválóbb írók, Karinthy Ferenc, Kuncz Aladár, Füst Milán, Babits Mihály írnak Madáchról tanulmányt, s a sor végén ott van Kosztolányi: a *Lucifer a katedrán*. Nem kétséges, ez a parafrázis kilóg a sorból, olyan, mint egy odacsapott tintapaca. Nesztek! Ezek vagytok ti, politikusok és költők, a belterjes romlás kórképében. A groteskhez közelít és ismét játszik! De ez az egyfelvonásos játék veszélyes vizeken evez.

<sup>316</sup>V.ö. Kiss Ferenc, i. m. 126–128. p.

<sup>317</sup>Lásd bővebben: Madácsy Piroska, *A Nyugat Madách-képe*, in: A Tragédia ünnepe a franciáknak, Madách Irodalmi Társaság, Szeged, 2008. 127–140. p.

Mert honnan jönnek Ádám és Lucifer? Repülön a háborúból. Kosztolányi életéből, háború volt, majd béke, s nem tudja mi volt rettentesebb. Madách hősei szerepet játszanak, ám álarcuk mögött emberek, hús-vér figurák sodródnak az élet foglyaiként, sokszor holdkórosak, de bármikor lezuhanhatnak a háztetőkről. Kosztolányi játékában az álarc lehull, már nincsenek álmok, csak Lucifer professzor gúnyos tanítása, és látszólag ő győz.

A színi hatás érdekében a szerző az időpontot és a helyszínt rögzíti. Történik a Madách ünnep évében, 1923-ban egy tanári szobában. A díszletek látszatra szokványosak – katedra, tanári asztal, amelyen vas-tag könyvek porosodnak. A falon kisebb nyitott kézikönyvtár és egy falióra. Nem megszokott viszont a katedra fölött Madách mellszoba, valamint a kisasztalon lévő rózsaszín ernyős lámpa, a bőr fotelek és a kerevet.

Csak a játék közben vagy a befejezésben derül ki, hogy minden kisebb-nagyobb díszletnek funkciója van, kiteljesítik Madách és Kosztolányi üzeneteit. Miután a történet 1923-ban játszódik, a szereplők mindennapivá válnak, akár közülünk valóak – Lucifer ördögi politikusként manipulálja Ádámot, Ádám mindenét elvesztett egyszerű polgár, Éva pedig a korabeli nőt képviselheti, nem „kékvér de kékharisnya”.

Bár a színelőadás a jelent idézi, Madách szereplői a múlt történelmi tanulságait veszik sorba, Lucifer gúnyjal és kacajjal, Ádám keserűen. Az ellenpontok visszatérnek: a fáraó a népet tette volna szabaddá –, most a tudós vesz éhen, álmodó bukik – a forradalom tömegei miatt. Hát nem egyszerű a vigadó, jazzt üvöltő sokaság, miközben az emberek egymás nyakát tiporják, pénzért loholva. A trianoni békét Lucifer büszkén saját művének tartja. A kontroverse briliáns humorral utal *Az ember tragédiájára*, ugyanakkor keserű iróniával idézi a jelent. Olyan időszembesítésnek vagyunk tanúi, amely a befogadó olvasót és nézőt a játék részévé teszi. Háború helyett ördögi béke van most, a felnégyelt népek békéje.

A költőnek, azaz Ádámnak – alias Kosztolányinak, Madáchnak – nincs most se lakása, se pénze, se munkája. Az idősík nem a múltat, vagy a jelent, hanem a jövőt idézi. Ádám dolgozni szeretne – Lucifer álszent tanácsai a „legjobbak”: Tán tudós lehetnél. Doktor. Tanár –

Igen, ezek a mesterségek garantált bukást jelentenek. Úgy tűnik, Ádám vagy Kosztolányi megint lépre megy – hisz „mindig ezért lo-bogtam: Közölni mással azt, amit tudok”. Csak egy probléma aggasztja – megélhetést biztosít-e a tanári pálya? Ő, Lucifer álságos válasza pofon egyszerű – akik ma dőzsölnek, és dől hozzájuk a pénz: a nagyszerű jelen építői: a tudósok, a bölcselek, a tanárok. És a *megvetettek* és *kivertek*, a társadalom páriái – a *kereskedők*, az *árdragítók*, a *korruptok*. Ádám már bizakodik: a jó a magasban, a rossz alant, ez a dicső, igaz kor, melyet köszönteni lehet. A tanári pályához azonban diploma kell. Diplomát nyomban, ördögi pecséttel ellátva, Lucifer professzor adományozhat – emberbőrből. Mi is kell a diplomához? A vizsgázó egzakt tudása, két vizsgáztató tanár és a *formaság*, az a lényeg!

A vizsga újabb szarkasztikus jelenet, testet ölt benne múlt, jelen, jövő. A tárgy irodalmi, a szobor kapcsán maga Madách. A vizsgáztatók – Lucifer tisztes őszszakállú egyetemi professzor, több akadémia tagja, méltóságos úr, Éva csinos fiatal lány, nagy pápaszemmel, nem feminista, de akadémikus. A tárgyért Éva rajong, de Lucifer fanyalog. Szerinte: Madách jelentéktelen, kimerített témakör, bár van némi érde-me, csak bölcs, nem igazi poéta, nyelve fanyar, pesszimista, s az ember bukásáról szól, az ifjúságra rossz hatással van. Lucifer kérdéseivel részekre akarja osztani Madáchot, mint a jelen kritikusa, pesszimistára és optimistára, nyelvművészre és rajongóra vagy Faust utánzóra. Ám Ádám nem enged – az égi szikra oszthatatlan. A játék drámaivá feszül. Lucifer a teremtő költészetet tagadta meg, Ádám tragikus hősként szavaival semmisíti meg. A „fényhozó” Lucifer csak rombol, alkotni és írni nem tud, „istentelen pimasz Ki nem meri bevallani magának, Hogy szép a szép és csúnya a csúnya”, unalmas, nagyképű – költők tragédiája. A szópárbajban Lucifer is élen jár – s idézi *Az ember tragédiájából* Ádám átváltozásait, jobbra-balra hajlongásait. Konklúziója – ő a konjunktúra lovag! De Ádám válasza megkérdőjelezhetetlen: „Határtalan nagyság vagyok: az ember. Véres valóság és sirás: az ember. Igazság és hazugság: én, az ember.” Itt is érezzük – e pátosszal teli kikiáltásban Kosztolányi gúnyjal teli kétségeit. Lucifer veresége akkor lesz teljes, amikor Éva, a vizsgáztató szerepét elhagyva Ádám mellé áll. Hiába hánytorgatja fel Lucifer Éva árulásait, Éva Ádám, az-

az Madách szószólója lesz. Újra a múlt, a régi lét idéződik fel, a sztre-govai ősi kastély, ahol Madách írta-róttá komor betűit az örök Éváról. A mostani Ádám vagy Madách a magyar költő: ő a megbocsátás és a jószág, az elmúlhatatlan eszme és erő.

Lucifer már nem bír maradni, elviselhetetlen ez az egymásra talá-lás, ez a holmi „Madách ünnepség”, elmegy, de visszaszól, mert a végső győzelem az övé: három kötetben fogja bíráltni Madáchot. Ő lángész lehet – de ördögi kritikusa lesz.

És a befejezésben megváltoznak a díszletek, az ablakon keresztül friss levegő áramlik a szobába: ki kell szellőztetni a port, a mérget. A vastag, régi könyveket a földre dobják. A kis asztalról felgyúl a rózsaszín lámpa fénye, Ádám és Éva most nem a katedrán vannak, hanem leülnek a fotelekbe. „Mint egy sziget, olyan ez a szoba...” A hosszú álom mintha véget érne. „Harcok után most végre ébredünk...” Ám túl idilli a kép, túlságosan mesterkélt. A falióra dallamos zengése fi-gyelmeztet, este van és béke van. Igazán? A kintről behallatszó bronz harang roppant kondulása azonban a végtelen időt jelzi, a századok múlását. És az Éva kezében lévő könyv is, Madách *Tragédiája* évezre-deket ölel át, az emberiség tragédiáját, melyben nagyok és kicsik, né-pek lehullanak majd ismét magasba szállnak. Úgy tűnik, „Be van fe-jezve a mű”. De Ádám idézete a szobor előtt, ezt cáfolja. „A gép forog – s az alkotó pihen...”<sup>318</sup> Az emberpár vár, maga elé nézve hallgat. Lehetnek-e boldogok, becsületesek, szabadok, erősek – magukban, szegényen, Lucifer nélkül? S meddig?

A játék véget ért, a függöny lehullt, de a kérdések-kérdése ott vib-rál a levegőben, Kosztolányi nem mondja ki, de sejteti, a nézők által újra és újra ismételve a kételyt: „Csak az a vég! – csak azt tudnám fe-ledni! –”

Kosztolányi is átéli újra és újra minden idegszálával Madách mű-vét, amelynek valamennyien hősei vagyunk, akár akarjuk, akár nem. Szeretné a Madách ünnepet tiszta szívvel ünnepelni, hinni az emberi-ség megváltásában, megváltozásában, de a jelen valósága nem engedi

<sup>318</sup>Az idézetek Kosztolányi, *Lucifer a katedrán* c. művéből valók, in: *Nyugat*, 1923. I. kötet. 152–160. p.

lelke felszabadulását. Madách *Mózeséről* írt színikritikájában (1925), nem sokkal tehát a Nyugatban közzétett parafrázis után ezt írja: „*Az ember tragédiája* minden ízében, minden jelenetében azt a történelem-bölcséleti gondolatot sokszorozza, hogy az emberiségnek a földön va-ló mozgása céltalan, az új politikai, társadalmi helyzetekért folyó tüle-kedése, vérontása hiábavaló, pályája pusztá bukdácsolás egyik gödör-ből a másikba, a régi rosszból az új rosszba, a csőcselék mindig, egy-formán aljas, megvásárolható, a kezdeményezőket megöli vagy elné-mítja, a nagy tetteket meghiúsítja, haladás egyáltalában nincs, s bol-dogságunkat csak családunk körében, vagy még inkább egyéni éle-tünkben, egy perc lázában, önkívületében kell keresnünk.”<sup>319</sup> Keserű szavak ezek, a küzdelem hiábavalóságát jelzik. Ugyanakkor tudjuk: ezt a véleményt cáfolja Kosztolányi teljes életműve, a költészet győ-zelme a kiábrándultság felett: a létezésnek értelme van, csak hinnünk kell benne.

(2014)

<sup>319</sup>Kosztolányi, *Madách: Mózes*, in: Kosztolányi Dezső, *Színház*, Nyugat, 1948. 98–100. p.



## Egy magyar „összekötő”, Zolnai Béla (1890–1969)

Aurélien Sauvageot, a magyar-francia kapcsolatok 20. századi „kiváló összekötő tisztje” *Magyarországi életutam* című könyvében Zolnai Bélát a kor szellemi élete központi alakjaként emlegeti.<sup>320</sup> Sauvageot 1988-ben jelenteti meg memoárjait, s emlékezéseiben, majd 60 év távlatából is, frissen elevenednek meg előttünk az 1920-as, 30-as évek nagy tudósai.

Zolnait így mutatja be: „Néhány nappal azelőtt, hogy elhagytam volna az École Normale-t, alacsony, fekete hajú, kissé már kopaszodó, napbarnított arcú kis ember nyitott be az odúmba. Elegáns volt, nagyon jól tudott franciául, azzal köszönt rám, hogy Budapesten várnak már, és nagyon kedvesen elmondta, mi lesz a dolgom hazájában. A szegedi egyetem fiatal professzora volt, francia szakos, de egyúttal nyelvész is, és ennek igen megörültem. Zolnai Bélának hívták. Nagyon rokonszenves volt, és rögtön el is mondtam neki, milyen tervekkel indulok országába. Úgy éreztem, barátok lettünk. Látogatása egy kicsit megnyugtatót...”<sup>321</sup> Zolnai Béla, az irodalomtörténész, fordító, stilisztika, egyetemi tanár valóban ilyen ember lehetett. Közvetlen, sokoldalú műveltségű, „európai szellemű” egyéniség.

Idézzük fel életének meghatározó tényezőit: 1890. március 10-én született Székesfehérváron. Édesapja Zolnay Gyula, akinek nyelvészeti, műfordítói tevékenysége, szótártörténeti kutatásai, tanári magatartása inspirálta fiát pályaválasztásában. Zolnay Gyula 1918-ig Kolozsvárott egyetemi tanár, fia a kolozsvári gimnáziumban érettségizik. Zolnai Béla Erdély iránti vonzódása a diákévekben fogant tehát. Míg édesapja a magyar nyelv tisztaságáért állt ki nyelvművelő tanulmányaival, Zolnai Béla az *irodalmi szempontú, stilisztikai* kutatás megindítója.

<sup>320</sup>Aurélien Sauvageot, *Magyarországi életutam*, Európa, Bp., 1988.

<sup>321</sup>I. m. 20. p.

Kiemelkedő tudását az Eötvös Kollégiumnak, majd németországi, és franciaországi tanulmányainak köszönheti, s hogy olyan nagyszerű pedagógusegyéniség is válik majd belőle, azt hosszú, majd 34 éves tanári gyakorlatának.<sup>322</sup> A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre benyújtott habilitációs témája: *Összehasonlító irodalomtörténet, különös tekintettel a magyar–francia irodalmi érintkezésekre*. Ebből a témakörből jelennek meg a fiatal kutató legkiválóbb tanulmányai,<sup>323</sup> ezen kívül főleg nyelvésztétikával foglalkozik. Négyesy László, felkészültsége és tehetsége alapján, ígéretes tudományos jövőt jósol neki. Zolnai azonban a pesti egyetemi karrier helyett a vidékít választja. 1925-ben kerül Szegedre, ahol 1940-ig az egyetem Francia Intézetének vezetője. Kezdetől fogva megtesz mindent, hogy tanszéke francia kapcsolatait fellendítse. Jó barátságban van az Eötvös Kollégium körüli francia körrel. Sauvageot egyik 1925 nyarán írt leveléből<sup>324</sup> többek között megtudjuk: Sauvageot elintézte – igaz, nagy nehézségek árán –, hogy a franciák meghatározott összegű anyagi támogatásban részesítsék a Szegedi Egyetem Francia Intézetét könyvvásárlás céljából. Így gazdagodik majd a francia könyvtár Zolnai és Sauvageot segítségével. A francia irodalom és kultúra tanáraként ugyanakkor nem fordít háttal a magyar irodalomnak sem, sőt. Szegeden dolgozik a leghosszabb ideig, itt fogadják be leginkább, s itt válik iskolát teremtő egyéniséggé: egész életében erre az időszakra gondol vissza legszívebben. Közben persze sokat jár Pestre és külföldre. Idézzük újra Sauvageot visszaemlékezéseit: „Élénk, nyughatatlan, örökkön tevékeny kis ember volt, egyik cigarettát a másik után szívta, de inni nem ivott, és rendkívül egyszerűen élt. A francián kívül, amit nagyszerűen tudott, még sok egyéb is érdekelt. Elsősorban mindenféle irodalom, főleg a stílusproblémákért lelkesedett. Megjegyzem, a stílus sok tudóst érdekelt akkoriban. Számos tanulmány jelent meg róla Németországban,

<sup>322</sup>1914–23: Bp.-en középiskolai tanár, 1923-tól egyetemi magántanár, 1924-ben Pécsen tanít.

<sup>323</sup>pl. *Mikes és a francia szellemi élet*, E.P.H.K. 1921.

<sup>324</sup>*Sauvageot Zolnai Bélának*, Párizs, 1925. jún. 5. Zolnai Hagyaték, MTA Levéltára, Bp. Ms 4126/482.

ahol új tudományág tűnt fel, a Geistesgeschichte (Szellemtörténet). Zolnai egyik tanítványa, Thienemann Tivadar, német nyelv és irodalom szakos tanár ugyancsak a szegedi egyetemen, óriási lelkesedéssel vetette magát bele. Gyakran elkísérte Zolnait, így én is sűrűn találkoztam vele. Ilyenkor németül folyt a társalgás, részben Thienemann kedvéért, aki nem nagyon tudott franciául. A Central Kávéház asztalánál, sűrű füstfelhőben órákig el tudtunk vitázni ezekről a kérdésekről...<sup>325</sup> A felvillantott portré tájékoztat bennünket Zolnai rendkívüli aktivitásáról, érdeklődésének sokrétűségéről, nyelvtudásáról, kutatási módszeréről. A legmodernebb, legújabb irodalomszemléletet képviseli. Ez egyrészt a komparatiztika (francia hatásra), másrészt a szellemtörténet (német hatásra). Mint összehasonlító irodalmár, széleskörű világirodalmi ismeretekkel dolgozik, szellemtörténeti távlatokban látja a kisebb jelenségeket is, térbeli, időbeli határok nélkül. Felfedezi a nemzetek fölötti, átfogó kisugárzásokat, a szintéziseket, a közös szellemi gyökereket. Annak az irodalmárnak, aki szellemtörténeti módszerrel kutat, meg kell értenie a vizsgált kor eszme- és érzésvilágát, fel kell idéznie annak lelki folyamatait. Zolnai legkedvesebb alakjáról, Mikes Kelemenről szóló tanulmányai bizonyítják a módszerrel való azonosulását. Sokszor úgy beleéli magát Mikes szerepébe, hogy magánlevelezésének stílusa is „Mikes-szerű”.<sup>326</sup> Zolnai Béla Balassi–Rákóczi–Mikes tanulmányai szellemi arcképek, a janzenizmusról való írásai a magyar–francia kapcsolatok területét érintik, ugyanakkor kiváló nyelvészeti dolgozatai az irodalom és a nyelvészet elválaszthatatlanságát bizonyítják. *A magyar biedermeier* egészen finom és mély elemzőkészségről tanúskodik, a 19. század eleji magyar irodalom művelődéstörténeti megközelítéséről.<sup>327</sup> „Zolnai Béla azok közé a ritka egyetemi tanárok közé tartozik, akik az olvasható stílust nem tekintik árusulásnak a tudomány, az egyetem és az Akadémia méltóságával szemben, sőt jól ír, könnyen, ha kell, hangulatosan is...” – írja róla Szerb Antal. A két

<sup>325</sup>Sauvageot, *Magyarországi életutam*, Európa, Bp. 1988. 58–59. p.

<sup>326</sup>Lásd Madácsy Lászlóhoz írt leveleit in: Madácsy Pirokska, *Zolnai Béla születésének centenáriuma*. Juss, 1990. márc.

<sup>327</sup>Zolnai Béla, *A magyar biedermeier*. Franklin, Bp. 1940.

módszer: a mikrofilológiai kutató szenvedély és a szellemtörténeti megközelítés komplex szemlélete különleges egységet alkot Zolnai munkásságában. Kutatási módszereiről Sauvageot-val is értekezik, mint azt egy 1939. április 14-én Párizsból számára írt Sauvageot-levelelől megtudhatjuk: „Pour les Français, le positivisme est mort depuis longtemps...”<sup>328</sup>

Rendkívül fontos szerepet játszik az egyetem életének szervezésében is. Sokan nem tudják róla, hogy komoly szerepe van Sík Sándor magántanári kinevezésében (1929), valamint Szerb Antal magántanári habilitációjában. De csak az igazán kiválóakat támogatja. Az egyetem Bölcsészkarán 1935–36-ban dékánként, majd 36–38-ig dékán-helyetteseként dolgozik, rendkívül igényesen és kritikusan, de mindig emberségesen.<sup>329</sup> A Zolnai-hagyatékban található Thienemann Tivadar, Huszti József, Horger Antal feljegyzések – pontosan dokumentálják a Szegedi Egyetem szempontjából igen fontos tevékenységét. Sauvageot is hozzá fordul, amikor 1931-ben elkezdte az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján a magyar oktatását, 1932-ben írt levele felér egy segélykiáltással. A tanév elején még bízott a magyar kormány ígéretében: megkapják azokat a magyar könyveket, amelyekre szükségük van az oktatáshoz. A politikai események azonban közbeszóltak, és rendkívüli erőfeszítéseket kell tenni Párizsban a magyar nyelv tanításának elfogadtatásáért. Nem lehet néhány könyvvel dolgozni és eredményes kutatást produkálni. Sauvageot hét magyar és öt finn szakos hallgatóval kezdett, de pillanatnyilag a finn hallgatók száma már meghaladja a magyarokét. Ugyanis a finn hatóságok 8000 könyvet bocsátottak a párizsi tanszék rendelkezésére. Bár Sauvageot eddig nagyobb figyelmet fordított a magyar nyelv és irodalom oktatására, de a jövő évtől, ha a helyzet nem változik, kénytelen lesz a finn szak javára módosítani. Így Zolnai segítségét kéri, tanácsolja magyar barátainak, küldjenek köny-

<sup>328</sup>*Zolnai-hagyaték*. MTA Levéltár, Bp. *A Sauvageot Zolnai Bélának*, 1939. ápr. 14. Ms 4126/484. Sauvageot-val való barátsága egyébként élete végéig megmarad. Lásd bővebben: *A Sauvageot magyar irodalmi hagyatéka*. Tiszatáj, 1994. június.

<sup>329</sup>Lengyel András részletesen írt erről a tevékenységéről Szerb Antal magántanári habilitációja 1934–37 című írásában. (Szeged művelődéstörténete. 5. Szeged, 1988.)

veket és folyóiratokat Párizsba, a főiskola könyvtárába. Sajnos a magyar hatóságok már elfelejtették, hogy Franciaország 1920 óta mennyi könyvet küldött Magyarországra – csak az Eötvös Kollégiumnak több mint 80000 Frank értékűt. Sauvageot nem győzi ismételni Zolnainak: ne hagyják veszni a magyar nyelv ügyét, rázzák fel a közömbösöket, ébresszék fel a kábultakat.<sup>330</sup> Láthatjuk, a szálak mindig összekapcsolódnak, az „összekötő” szerepek mind francia, mind magyar részről ugyanazokhoz a kulcsfigurákhoz kapcsolódnak.

Teljes aktivitással kapcsolódott be Zolnai Szeged kulturális életébe is. Tagja volt A *Dugonics Társaságnak*, 1927. április 26-tól igazgatósági tagja. Számos országos irodalmi és kulturális társaság befogadja, többek között a magyar *PEN Klub* és a *Société de la Nouvelle Revue de Hongrie*. De talán legmaradandóbb irodalomszervező tevékenysége a *Széphalom* megindítása 1927-ben. A lap 1927 és 32 között havonta jelenik meg, később ritkábban, 1944-ig. Elképzelése, hogy a *Nyugat* mellett Szegeden is létrehozzon egy európai színvonalú folyóiratot, mely a híd szerepét tölti be a határon túli magyarság felé is, Erdély felé. Így vall erről a *Széphalom* 1930/5–6. számában *Erdély monológja* címmel. „Nehéz polemizálni Erdély körül, hiszen Erdély ma is távoli tündérországunk, a magyarság bölcsője, titkok történelmi földje, legendák temetője, alvó tűzhányó, amely föltámadásra melegszik, legérzelmesebb múltunk, az ősi dicsőség szimbóluma, fellegetvár és reménység idegen uralom alatt is. Erdély *tabu*. Erdélyről csak könnyes szemmel, Erdélyről beszélni csak hódolva lehet. Erdély illúziója legnagyobb éltetője a magyarságnak. Szabad-e Nyugatról fájó kritikával betörni ebbe a mindnyájunk szentélyébe?...” Mellette vannak Imre Sándor, Mészöly Gedeon, Móra Ferenc, Juhász Gyula, Szalay József, Bibó István, Tóth Károly, Szerb Antal, Sík Sándor stb. A *Széphalom* körüli levelezés kéziratái fantasztikus szervezőmunkáról, igényes válogatásról, szerkesztői koncepciózusságról, küzdelmekről, barátságokról tanúskodnak. Levelezése Kazinczy mércéjű és mennyiségű. Levelezik többek között József Attilával és Mécs Lászlóval, Kosztolányival és

<sup>330</sup>V. ö.: *Sauvageot levele Zolnai Bélának*, Párizs, 1932. febr. 4. Zolnai-hagyaték, MTA Levéltár, Bp. Ms 4126/483.

Szabó Lőrincsel, Vajthó Lászlóval és Gyergyai Alberttel, Horváth Jánossal és Imre Sándorral, Hankiss Jánossal és Márai Sándorral, Sík Sándorral és Szerb Antallal. Csak Thienemann Tivadartól 380 levelet őriz a Zolnai hagyaték. Idézzünk néhány hozzá írt Móra-levelet.<sup>331</sup>

Kedves Barátom,

a Gulácsy-előadást már előkerestem, – ime. Az enyémnek a céduláit viszem magammal egy felvidéki (Kassa-Ungvár-Beregszász-Munkács) előadó-turnéra. Remélhetőleg marad a dinom-dánomra még annyi spácium, hogy lehetőleg szerves egészszé rögzítve hozzassam vissza a Széphalom megnyomortására. Addig is szeretettel, hived:

Móra Feri, Szeged, 1927. XI. 21.<sup>332</sup>

Móra kedves tréfálkozása, valamint a következő levélből kiderülő „beajánlás” igazi baráti viszonyról tesz tanúságot.

Kedves gazdám, már mint a Széphalomé,

e sorok átadója, Ortutay Gyula, filozopter, költő, filozófus, egész sereg diákpályázat nyertese stb. arra kér meg, ajánlanám be neked, mint a Széphalom szerkesztőjének. Nem azért, hogy az én kedvemért szabadítsd rá az Olimpuszra, hanem csak hogy ne sajnáld az időt a dolgai megtekintésétől.

Nem szeretem az irodalmi jótékonykodást, nekem se volt részem benne ifjúkoromban, nem is kerestem soha, de most mégis szót kell fogadnom. T. i. a gyerek apja jóbarátom volt, szegény tüdőbeteg ujságíró a Szegedi Naplónál, mikor az még hozzám volt címezve. A háború alatt szökött ki az életből, itt hagyva vagy öt halálra szánt gyereket, akik közül egy már öngyilkos is lett. Hát most olyan nekem, mintha ez a régi árnyék in-tegetne ki a legöregebb fia mögül. Hogy most mivel akar a gyerek próbálkozni nálad, nem tudom, én régebben lapoztam át egy füzet verskézirátát, abban találtam néhány ígéretet, lehet, hogy lesz még belőle valami?

Kérem, hallgasd meg és bocsásd meg ezt a molesztálást öreg barátodnak, Móra Ferinek  
Szeged, 1932. II. 6.<sup>333</sup>

<sup>331</sup>Zolnai-hagyaték, i.m. Ms 4126/484.

<sup>332</sup>Móra Zolnainak, Szeged, 1927. XI. 17. Zolnai-hagyaték, Ms 4125/629.

<sup>333</sup>Móra Zolnainak, Szeged, 1932. II. 6. Ms 4125/630.

És még egy levél, a több száz közül, amely a *Széphalom* sikeréről tanúskodik, a közoktatási minisztertől:

Budapest, 1930. január 30.

Tisztelt Barátom!

A „Széphalom” kiadásában megjelent kitűnő munkákat mindenkor a legnagyobb élvezettel és érdeklődéssel olvastam és éppen ezért különös örömet okozott nekem az, hogy a „Széphalom” munkáit nekem olyan művészi izlésű kötésben elküldeni szives voltál. –

Mikor szives és jóleső figyelmedet hálásan megköszönöm, egyben biztosíthatlak róla, hogy munkálkodásodat, melyet őszintén értékelek, a jövőben is élénk figyelemmel fogom kísérni.

Szives üdvözlettel vagyok híved: xxx

Erdélyből rendszeresen kap anyagot, pl. Reményik Sándortól.

Kolozsvár, 1926. dec. 2.

Igen Tisztelt, Kedves Barátom!

Közel egy hónapja kapott, nagyon megtisztelő szives leveledre csak ilyen későn tudok válaszolni, részben betegségem, részben amiatt, hogy semmim sem volt, amivel szolgálatotodra lehettem volna. Most, mellékelve tudok küldeni egy újabb verset, talán hasznát vehetitek. Nagyon köszönöm, hogy reám is gondoltál, ha erőm engedi, máskor is örömmel fogom támogatni a meginduló új folyóiratot.

Maradtam őszintén tisztelő híved: Reményik Sándor<sup>334</sup>

(A Széphalom számára küldött vers címe: *Akác sor ősz utóján.*)

Figyelemre méltó, hogy az 1930-as években egyre gyakrabban elemzik Madáchot a folyóirat-kötetekben. S ez talán nem véletlen, ez a szerkesztői elképzelés Zolnai nemzetközi kapcsolatainak erősödésével is egyre mélyebben világítja meg az európai irodalmi, szellemi áramlatokat. Tudja, hogy a világirodalmi kánonba csak akkor kerülhetünk, ha klasszikusainkat Európa is felfedezi. De ehhez magunknak

<sup>334</sup>Reményik S. Zolnainak, Kolozsvár, 1926. dec. 2. Zolnai hagyatéka, Ms 4119/669.

kell előbb újraértelmeznünk értékeinket. Korniss Gyula mondja a magyar kultúra fejlődéséről: „Minden nemzetnek csak annyira van létjogosultsága, amennyiben az emberiség kultúrájait gyarapítja, védelmezi vagy továbbfejleszti”. (III. Finn-ugor kongresszus, 1928.) A történetfilozófiai távlatokat és összefüggéseket felvető Madách műveinek elemzése feltétlenül beleillik ebbe a koncepcióba – hogyan asszimiláltuk a nyugati műveltséget és gyarapítottuk az egész emberiség kultúráját. Az európai szellemi áramlatokat sem csupán befogadtuk, hanem új színekkel gazdagítottuk – írja Fogel Sándor.<sup>335</sup> E gondolatok Klebelsberg Kunó nemzetelemző kultúrpolitikai programjához kapcsolódnak, amely a magyar kultúra folytonosságát a részletek újraépítésében látja. A „kultúrfölény” – erkölcsi fölényt jelent, mely a gondolkodás–filozófiai műveltség segítségével visszaköveteli az emberi lélek számára az abszolút értékeket, ezek nélkül sem az egyén, sem az egész emberiség életének semmi értelme nincs.<sup>336</sup>

Zolnai 1930-ban részt vesz egy barcelonai konferencián, amelyet a *Fédération Internationale des Unions Intellectuelles* folyóirat szerkesztőse rendez. Európai szövetség – európai kultúra, a magyar irodalom helyzete az európai irodalomban, az európai gondolat, e felmerülő kérdések foglalkoztatják Zolnait. „Menton, október, méla Cap Martin – Ady Endre kalandozásainak útja –, és mialatt a vonat éjszakába kanyarog a havasok és a tenger között, arra gondolok, hogy ezer éve hajtja már a magyarságot valami ösztönös nosztalgia Nyugat felé, karddal vagy könyvvel...”<sup>337</sup>

Európa és magyarság? Egyetemes kultúra vagy nyugati kultúra? A kultúra vulgarizációja alulról fölfelé, vagy felülről lefelé történjen? Zolnai leszögezi: „van azonban egy fontosabb vulgarizációs hatás is: a vízszintes hatások, amik egyik néptől a másikhoz vezetnek. Ezen a téren azonban a kis nemzetek nagy hátrányban vannak a nagy nemzetek mögött. Kultúrájuk, irodalmuk, művészetük ismeretlen terület, és míg

<sup>335</sup>Korniss Gyula tanulmányai, *Eszmetörések*, Széphalom, 1930. 5–6. sz. 139–142. p.

<sup>336</sup>142. p.

<sup>337</sup>Zolnai Béla, *Barcelonai kaland*, *Eszmetörések*, Széphalom, 1930. 212–222. p.

a nagy nemzetek középszerű tehetségei az egész világot meghódítják, a kis nemzetek lángelméit föl sem fedezik...<sup>338</sup>

E fájó kérdés megoldásához kapcsolja tehát szerkesztői mentalitását a *Széphalomban*, s így közelítik meg munkatársaival Madáchot is: egyetemességében és egyediségében.

De vajon lehetséges-e akaraterővel, a nagyobb tudás hatalmával, az ú. n. „kultúrfölénnyel” visszaszerezni elvesztett európai pozíciókat? Ezt a kérdést Zolnai számtalanszor felteszi a *Széphalomban* megjelenő eszme-futtatásaiban. S bizony sokszor érezzük, elveszítette már kezdeti lelkesedését, hitét a nemzetközi szellemi együttműködésben. Míg 1927 és 1932 között évenként 12 szám jelenik meg (igaz összevont számok is), 1933 után már nincs rendszeresség a publikálásban. Ennek oka elsősorban a támogatás hiánya, és a politikai háttér változása. Hisz Zolnai a szellemi függetlenség híve, de a 30-as évek második felétől már nehéz annak maradnia. Mégis, a *Széphalom*, ha töredékesen is, még 1944-ig fennmarad (egy ideig Kolozsváron), és Zolnai nem változtatja elveit. 1933-ban a *Fédération Internationale des Unions Intellectuelles* – Szellemi Együttműködés Nemzetközi Szövetsége most Budapesten ülésezik, Zolnai részvételével.<sup>339</sup> Azonban a *Barcelonai kaland* óta igen nagy a változás! A remény – elveszett. A tudósító első keserűbb megjegyzése: az írók távolmaradása. Pedig a szellemi vezető szerep – mint Franciaországban – az írókat illetné, jogosan nálunk is. „Ha íróink egy kicsit európaibbak volnának, amilyenek voltak Besse nyei, Kazinczy, Eötvös idejében” sóhajt fel Zolnai. A második megálapítása sokkal tragikusabb: érzékeli azt a súlyos atmoszférát, amely a kongresszus fölött lebeg... Mert az a generáció, amely a Fédérációt alapította, még hitt a közös szellemi haladásban, és nem ismerte a háborút. Nem gondolta, hogy a nacionalizmus újabb német értelmezése a fogalmak kavardását hozza; egy chaotikus rapszodiát, amelyben bolsevizmus, fasizmus és hitlerizmus néha meglepően ugyanazt a melódiát fújja. A német felszólalók erőszakos prédikációi elrettentik Zolnait,

<sup>338</sup>I. m. 218. p.

<sup>339</sup>Zolnai Béla, *Forradalom és szellemi együttműködés*, in: *Széphalom*, Eszmetöredékek. 1933. 92–94. p.

tudja már – és kérdezi is: Milyen szerepe lesz ebben a világban az intellektuális lelkek eszményi egyesülésének, amiről valamikor Romain Rolland ábrándozott, vagy a XVIII. század filozófusai, Voltaire és Rousseau? Mindez sajnos utópia marad. Mi tudjuk már, hogy az maradt, igazi gyönyörű utópia.

De térjünk vissza a *Széphalom* virágkorához. A folyóirat körüli nyüzsgésben Zolnai fáradhatatlan, vendégei jönnek-mennek. Humora és franciás szellemessége, barátságos egyénisége a kor vidéki értelmiségi köreinek központi alakjává teszik.

Egy tavaszon meghívja Sauvageot-t, francia barátját, látogasson el „jó Szeged városába”, s tartson előadást a korban divatos francia írókról (Giraudoux, Proust, Mauriac, Maurois). Sauvageot egy másik levélből megtudjuk a némileg módosított előadások pontos címét: 1. A romantika problémái. 2. Anatole France és a francia ifjúság (az író 80. születésnapja alkalmából).<sup>340</sup> A látogatás forgatókönyve: fogadóbizottság – Zolnai és Thienemann; a szálloda szép – egy kissé vaskos stílusú (Tisza?); az egyetem – termei bizvást vetélkedhetnek a francia felsőoktatási intézményekkel; délután – válogatott közönség az előadáson; este – vacsora: halászlé egy Tisza-parti kiskocsmában (Körösi?). „Jókora pontyszeletek úszkáltak sűrű, nagyon erősen fűszerezett lében. Az asztalt egy mennyezeten függő ódon lámpa világította meg, körülötte ezernyi szárnyas rovar rajzolt, az éjszakát betöltötte a békák kuruttyolása. Nagyon egzotikus volt, jól érezte magát az ember. Másnap Zolnai elvitt Tápéra, egy népes nagyközségbe, ahol búzaszentelés volt. Akár Beauce-ban is képzelhette volna magát az ember.” – olvashatjuk Sauvageot könyvében.<sup>341</sup>

Zolnai tehát nemcsak tudós, hanem kiváló vendéglátó, és közvetlen barát. Tudja, mi kell a franciáknak: különleges szellemi táplálék, de ínycsapatok is, no meg egy kis egzotikum. Sauvageot-t előadása kapcsán megismerteti hallgatóival, többen lesznek közülük tanítványai később Párizsban, például Madácsy László és Radnóti Miklós.<sup>342</sup> Zolnait a szegedi egyetemen nagyon megszereti az ifjúság, folyóirata, a *Szép-*

<sup>340</sup>V. ö.: *Sauvageot Zolnai Bélának*, Ms 4126/483.

<sup>341</sup>Sauvageot, *Magyarországi életutam*, i. m. 86. p.

halom nyitva állott minden jó képességű tanítványa előtt, Radnóti Miklóst a legtehetségesebbek közé sorolta. Radnóti már 1940-ben tanárként recenziót ír professzora új könyvéről (*Szóhangulat és kifejező hangváltozás*, Nyugat, 4. 220. p.) „Ritkán adatik költőnek élvezetesebb olvasmány ennél a könyvnél. Olyan jelenségeket fejteget és határoz meg, amelyeket tudatosan vagy ösztönösen eddig is tudott, élt velük, s amelyek legjobban érdeklik, hisz anyagának, a nyelvnek esztétikai, a költőt elsősorban érdeklő megnyilvánulásai...” Radnóti utal arra is, hogy e könyv anyagát éveken át hallgatta az egyetemen Zolnaitól, s mint régi tanítvány különösen és személyes tapasztalataiból tudja, hogy milyen jelentősek ezek az előadások a tanárnevelés szempontjából.

Zolnai hallgatóit bevonja az irodalomtudomány legfrissebb problémaköreibe, figyel rájuk, irányítja őket, kutatómunkára nevel. Tanítványai körülveszik, a tanszéket második otthonuknak érzik, ahol eredményes kutatásokat folytatnak. Zolnaitól kapott témáik: a francia irodalom gazdagságából szinte minden, Racine-től Apollinaire-ig, a magyar irodalomból pedig főleg a 18. század. Hallgatóinak disszertációi, melyeket az általa szerkesztett *Études Françaises* sorozatban jelentetett meg, a külföldi kritikusok elismerését váltották ki.<sup>343</sup> Hűségük és kötődésük Szegedhez, a szegedi egyetemhez, Zolnaihoz, dokumentálható. Például érdekes Roger Martin du Gard leveleket idézhetünk. A leveleket Dr. Aldobolyi Nagy Helga, régi Zolnai és Madácsy tanítvány küldte Madácsy Lászlónak 1969-ben, aki Roger Martin du Gard regényeiből írta disszertációját (1949-ben védte meg), és a Du Gard által küldött „Thibault” műveket nem a grazi egyetemnek, hanem a szegedinek, Madácsy Lászlónak és Intézetének adományozza.<sup>344</sup>

<sup>342</sup>Madácsy László 1932-ben ösztöndíjjal Párizsban van, felkeresi Sauvageot-t – Zolnai utasítására –, hogy segítséget kérjen tőle kutatási témájában. Ugyanakkor rendszerezni akarja a Sorbonne könyvtárának magyar anyagát, mert Sauvageot professzor úr kijelentette: jövőre a Sorbonne minden magyar tárgyú és vonatkozású könyve az Ecole des Langues Orientales tulajdona lesz. (V. ö.: *Madácsy László Zolnai Bélának*, Ms 41 16/209.)

<sup>343</sup>Az *Études Françaises* 16. számában jelenik meg Madácsy László doktori értekezése (*Clément Mikes et les sources de ses lettres de Turquie*).

<sup>344</sup>A Du Gard levelek és Nagy Helga levele Madácsy László irodalmi hagyatékában található.

Roger Martin du Gard, nyilván Nagy Helga kérésére, szívélyes hangú levélben hívja fel a magyar doktorandusz figyelmét René Lalou róla írt tanulmányára. Ugyanott arra is figyelmezteti, hogy a legjobb módszer a megismerésre: az író műveinek olvasása, mindenekelőtt.

Zolnaira nem véletlenül gondolnak szeretettel és tisztelettel tanítványai, annyi év után is. Mint ember, igazi életművész, erre biztatja tanítványait: a gépies munka helyett sokszor többet ér, ha valaki kinyitja a két szemét, lát, hall, s az élet által gazdagodik. Teljes életet kell élni! 1940-ben 50 éves, tele van energiával, s elfogadja a történelmi változások kihívását. Az egyetemet áthelyezik, Kolozsvárra megy tanítani, úgy érzi, most ott van rá szükség, s visszatér oda, ahová az ifjúság emlékei kötik. Madácsy László, a tanítványból lett barát, 1942-ben egy erdélyi körútján meglátogatja, és remek, csipkelődő hangú portrét rajzol róla, „az örök fiatalemberről”, játékoságáról a szegedi napilapban, a Délmagyarországban. Zolnai azonnal szellemesen, könnyedén reagál a cikkekre egy levelezőlapon.<sup>345</sup> Ám 1945-ben távoznia kell Kolozsvárról, ezután Budapesten él. Ugyan sok „címe” van: 1948-tól akadémiai tag, az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár, a *Francia Becsületrend* és a *Palmes Académiques* tulajdonosa (1937), ennek ellenére az irodalmi életben egyre jobban mellőzik, és 1949-ben nyugdíjazzák. Most már inkább stilisztikai tanulmányokat ír, nyelvészettikával foglalkozik. Mindig is érdekelte a „mindenható nyelv”, vizsgálataiba úgy bele tudott feledkezni, mint Kosztolányi.

*A nyelv és hangulat* című utolsó műve is talán a Mikes levelek különös zamatú, ízes nyelvének hangulati élményéből fakad. „Tanította, hogy az ember és a világ, az ember és az élet között a nyelv volt mindig a tudatformáló eszköz kép- és gondolatstruktúráinak összességével, amelyet megalkot és mindig megújít az irodalom. Nyelv és stílus csak együtt jelentkezhettek a világ képeként. És tanította, hogy a modern életben, kifejező nyelvek megsokasodott bábeliségében, a XX. század emberének kiábrándultságából következő magányosságában a legabszurdabb világban is meg kell találnunk azt az irodalmat, amely művészi alkotásaival a kollektív és egyetemes élethez hidat alkot a «nihil» mélységei felett.” (Madácsy László).

<sup>345</sup>Madácsy László, *Erdély gyöngye: Kolozsvár*, Délmagyarország, 1942.

Az 50-es évek sötét hallgatása elszakítja mellőle tanítványait, Madácsy László is gyanússá válik: ő a *Tiszatáj* (1947) egyik megalapítója és első főszerkesztője, a *Dugonics Társaság* főtítkára (1946–1949), a *Puszták Népe* c. folyóirat társszerkesztője (1945–1948), az Írószövetség Szegedi Csoportjának elnöke. Több, mint gyanús, ráadásul francia irodalommal foglalkozik, francia barátai vannak, többek között Henri Grenet,<sup>346</sup> aki Zolnai professzor tanszékén volt francia lektor, és szövegmagyarázatokat tanított az ifjú Madácsynak, Radnóti Miklósnak. Henri Grenet-nek, mint régóta figyelt személynek távozniia kell az országból, Madácsy Lászlót pedig feljelentik a Központi Bizottságnál mint francia kémeket. Drága jó professzorának tehát néhány évig ő sem adhat életjelt.

1956 után azonban változik a helyzet. Madácsy László a szegedi egyetem francia tanszékére kerül, újra lehet nyugati nyelveket tanítani, a francia kultúrával foglalkozni. Zolnai Béla örököse, – követni fogja mesterét, példaképét és megkeresi.

Az első dokumentum kapcsolatuk újraéledéséről 1959. május 11. Zolnai Béla könyvtárából értékes kis dedikált könyvet ajándékoz Madácsy Lászlónak: *Szeged a régi magyar irodalomban*. (Magyar Irodalmi Ritkaságok, szerkeszti Vajthó László, XXXIX. sz.) A könyv szimbolikus jelentőségű, hiszen felidézi a múltat – a szegedi ifjúság készítette 1935-ben, a Szegedi Református Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Bethlen Gábor Köre. A könyvecske összeköti a múltat a jelennel, öregeket a fiatalokkal: „önzetlen szolgálát” az irodalmi értékek keresésére Szeged irodalmi múltjában. Madácsy László művészi hitvallására egész életében jellemző a Zolnaitól átvett szerep: a francia irodalom és kultúra iránti elkötelezettség, valamint Szeged irodalmi örökségének ápolása (*Juhász Gyula, Móra Ferenc, Tömörkény István*), a szegedi irodalmi élet szervezése. Móra kutatásainak betetőzése lesz Móra Ferenc kiadatlan leveleinek sajtó alá rendezése (*Móra Ferenc leveles ládája*, Szeged, 1961.)

Ezzel kapcsolatos a következő Zolnai levelezőlap is.

<sup>346</sup>A Madácsy hagyaték egyik különleges könyve *Radnóti Miklós Apollinaire fordításai*, Bp. 1940. Grenet Henri-nek dedikálva.

1961. okt. 4.

Kedves Barátom, tegnap itt volt Hopp Lajos és bemutatta a TL<sup>347</sup> jegyzetanyagát, amelyben a Te dissz. is beledolgozta. Ha van valami új adatod, közöld velem! – A levelesládához jó lett volna néhány évszám-támpont Móra életéből. Jegyzetet kíván (bár kiderül): icterus (sárgaság) és Márton lúdja.

Ölel

Z. B.

A vérbeli filológus és a segítőkész, gondoskodó tanár szavai ezek. Mikes még mindig (örökké) izgatja, természetesen nem ő kapta a jogot, hogy a levelek kritikai kiadását elkészítse, de ezért nem haragszik. Inkább segít, kíváncsiskodik egy kicsit, és nem bántóan, hanem javító szándékkal kritizál.

Az 1960-as évek elején Madácsy László szegedi kultúrát irányító tevékenysége is új lendületet kap. Rendkívül sikeres előadásokat tart, s ismert előadókat hív meg, többek között régi vágyaként Zolnai Bélát, tartson Juhász Gyuláról előadást. Madácsy László Zolnaihoz írt leveleiből nem mindennapi szeretetet, tiszteletet és hálát, mai szemmel szokatlan ragaszkodást is érezhetünk.<sup>348</sup> Idézzünk most néhányból:

[...] „Harminc év nagy idő. Le passé est passé... [...] Hiszem, nem én vagyok az egyetlen tanítványaid közül, aki mindig hálával gondol Rád, mert akkori professzoraink közül Te adtál maradandót – egyedül. Távlatokat és mélységet. Mért írnám mindezt, ha nem így érezném? De szóval majd többet a hajdani francia tanszék békeankétjáról. [...]

Madácsy László<sup>349</sup>

Szeged, 1961. jan 9.

<sup>347</sup>A Zolnai Béla levelek Madácsy L. irodalmi hagyatékában találhatóak (Szeged). TL=Törökországi Levelek.

dissz.= *Madácsy László doktori disszertációja*.

<sup>348</sup>A Zolnai-hagyatékban fellelt (Akadémiai levéltár) mintegy 30 Madácsy-levelet, melyek egyrészt Párizsból íródtak, a tanítvány tollából, 1930 körül, másrészt főleg a 60-as években Szegedről, amikor Madácsy László lesz a szegedi egyetem Francia Tanszékének vezetője, a Zolnai válaszlevelekkel együtt szeretném publikálni.

<sup>349</sup>*Madácsy László Zolnai Bélának*. Szeged, 1960. jan. 9. Ms 4125/147.

[...] Nagyon kérlek, legalább egy héttel előbb értesíts érkezésed időpontjáról. Várlak, várunk az állomáson. A többivel ne törődj, remélem, irántad való szeretetünk a túnt ifjúság fájó szépségeit is feledtetni tudja és a hajdani Széphalom megint Széphalom lesz hátlás tanítványaid körében, mert nekünk te voltál és te maradtál a Mester. Harminc évек távlatában is. Szavak – szavak – szavak – mondaná Hamlet, ám amit most írtam, az idők fergetegében megtisztult hála szépséges valósága. (Nagy idők és romantikus stílus, de ... igaz!)

Hűséggel ölel és szeretettel vár:

Madácsy László<sup>350</sup>

A meghívásra, mint kiderül, novemberben térnek újra vissza, s az előadás december elején realizálódik. A hagyatékából előkerülő Zolnai válasz örömteli, játékosan csipkelődő, ugyanakkor sok mindent elárul.

1961. nov. 4.

Kedves Barátom, Te vagy Szegeden minden, dékán, TITT (sic), Juhász-kutató? Köszönöm a meghívást. Cím? Juhász Gyulára készülnöm kellene, arra nincs időm, a Nyelv hangulata és melódiája minden percemet lefoglalja. Pár fejezetet bemutatnék, mert szabadon beszélni slagwortok<sup>351</sup> összeállítását igényelné. A költői nyelv hangtana. Visszanyúló hanghatások.<sup>352</sup> Hangosság és silentium. Lehet francia szöveget is idézni? Nov. 27. jó. Csak 40 ember? Vasárnap, sőt szombat este is már ott lehetek. Örülök, hogy megint Szegeden lehetek. Ottani séjourjaim<sup>353</sup> így alakultak: 1925–1940, 1946, 1953 (pár nap), 1961. A franciás ebéd és a régi tanítványokkal való találkozás csábít, nem az előadás! Remélem az utóbbi sem lesz unalmas. Meghívót küldj vagy tizedet. Külföldre küldöm... Fiatalok, még itt vagyok. Utoljára az Akadémián adtam elő 1948 márc. 10. és az itteni TITT-ben 1958.

Hálás szeretettel öllelek és ne haragudj, hogy annyi bajt okozok! (Gyergyaival beszélünk Szegedről).

Z. B.

Zolnai Béla tehát 1945 után szinte alig volt Szegeden, újra ott lehet, ahol szerették-szeretik. És előadhat! Az akadémikus egyetemi ta-

<sup>350</sup>Madácsy László *Zolnai Bélának*. Szeged, 1961. nov. 11. Ms 4125/149.

<sup>351</sup>slagwortok=vázlatpontok

<sup>352</sup>Ezt Bóka közli a januári Irod. t.-ban.

<sup>353</sup>séjour = tartózkodás.

nárt ugyanis senki se kérte fel előadás tartására, csupán kétszer volt lehetősége erre, utoljára 1958-ban... Természetesen 1960-ban azért megünnepelték 70. születésnapját a Kárpátia oszlopos termében, barátai, tisztelői, tanítványai. Benkő László nagyon szép köszöntő cikket ír róla a *Magyar Nyelv Szemléjében* (1960. 3. sz. 416–419. p.). Magas szintű, európai műveltségű tudósnek nevezi, biztos szakmai felkészültségét, imponálóan gazdag olvasottságát, tanári magatartását, tudományos életművét példa erejűnek tartja. Persze, oda kell írnia: „eredményeit a marxista igényű irodalomtudomány kritikája is méltányolja...” Méltányolja – csak éppen mellőzi, mint az előző rövid jelzés a levélből bizonyítja. S annál szomorúbb mindez, mert Benkő László professzor szerint „Zolnai Béla mögött papírforma szerint ott van ugyan a 70 esztendő, de ő maga sokkal fiatalabb. S ha megkérdeznénk Zolnai Bélát, hogy minek köszönheti örök fiatalságát, bizonyára azt válaszolná lakonikus egyszerűséggel, a magától értetődés hangján: »Hogy értem volna rá megöregedni, hiszen dolgoztam!?»” Igen – szünet nélkül dolgozik, de – egyre inkább elszigetelődik. Ezért örül annyira a meghívásnak!

A következő három Madácsy Lászlónak szóló levél mind erre az eseményre vonatkozik.

Kedves Laci, köszönöm a hosszú, bár rám nézve szomorú levelet. Azt hittem minden rendben van és dec. 5-től be vagyok utalva Mátraházára. Most nem tudom, mit csináljak, mert lealkudni nem lehet. Ha hétfőn van az előadás – és most már ne is változtassunk rajta, mert csak konfúzió lenne belőle – utána nem lehet reggel ötkor kelni és tizkor már autóbusszon Mátrába utazni. Nagy strapa mindenképpen, 72 évvel ... (Bár hivatalosan örökifjú vagyok.) Tehát így gondolom: érzem vasárnap az esti gyorssal. Vonaton vacsorázom. Utána hajnalig fönmaradhatunk. Vissza kedd estén jönnek és szerdán mennék csak Mátraházára, már megbeszéltem a Népjléti Csoporttal és egy éjjellel tovább maradnék. Előadás címe, ha még nem késő: Szóhangulat és nyelvmelódia. De lehet alcím is: A költői nyelv. Hangtan főlősleges. Egyébként nem fontos. Esetleg: A költői nyelv hangtana Indonéziától Katangáig. Időtartam lehet akár két óra is, ha a nyájas hallgatóság nem szalad el. Egyébként 40–50 nem sok. Biztos lenne több is, bár ebbe nincs jogom beleszólni. Ahogy akarjátok. Hallgatók jöhetneknek többen is, pláne ha az aud. max.-ban lenne. Igaz, hogy ez messze van... Készülni a válogatásra: nincs időm,



ugyanis magammal viszem az egész könyv kéziratát (quod Deus abortat!) és a hangulat! szerint válogatok belőle, talán a Relációs hanghatások (szép idézetek) és a Hangosság-silentium fejezetekből. Mehetnék már szombat este is. Ha kedden autó visszahozna, még jobb is volna és Nektek is olcsóbb, mert nincs féljegyem. Légy szíves válaszolni, hogy szomb. vagy vas. Esti gyorsan menjek-e. A végleges értesítést távirattal közlöm. Ölel hálás barátsággal

1961. nov. 22.

Z. B.

Tele van izgalommal, várakozással (gépeli a levelet), hallgatói lesznek, bemutathatja újabb könyvét, figyelnek majd rá, akár két óra-hosszat is beszélne, csak... figyeljenek rá végre! A következő levelezőlap érkezését jelzi:

Kedves Laci, legyen meg a Te akaratod. Félegy előtt nem lehet ebédelni, vonaton sem. Aludni sem. A télikabátom sincs kész. Szóval jövök szombaton négyre.

Ölel és vár az állomásra

Z. B.

Az előadás lezajlott, Zolnai Béla most Mátraházáról jelentkezik.

Mátra, 1961. dec. 12. (Remélem megkaptad expressz lapom)

Kedves Laci, köszönöm az újabb kedves meghívást! Légy szíves közölni velem Monsieur Lakner és Mucsy<sup>354</sup> keresztnévét, címét (lakás) és rangját. Szeretnék írni neked. Félreértés elkerülése végett: a harmadik éjszakát kifizettem a szállodában. Nehogy duplán behajtsák. Így van helyesen. Több nem jár nekem, így is sok.

Éppen a Hopp Mikes-kiadását lektorálom. Nekem és Neked való téma. Nagy hó van itt és kedves nénék. Ölelem kendet.

Z. B.

Stílusa „à la Mikes”, az előadás és a tanítványokkal való találkozás tehát jól sikerült, mint ahogy a következő levélben olvashatjuk:

„Kedves jó Professzorom,

Köszönöm lapod, leveled. Az évvégi hajszában szusszanni sincs időm. Hát még másra! Miért van az, hogy az embernek mennél magasabb az évszáma, annál kevesebb az ideje az élet ízét-zamatát adó atyalapatyalákra?

<sup>354</sup>Lakner Károly tanár, Mucsy József tanár.

Előadásodnak nagyon jó visszhangja volt. Büszke voltam és vagyok Professzoromra! A kérdezettek címe: Dr. Mucsi József, Szeged, Bölcsészeti Kar, Lakner Károly, Közgazdasági Kat.i Technikum, Sztalin sétány 14.

Kedves jó Professzorom, most sietve kívánok (várnak rám!?) nagyon boldog ünnepeket és újesztendőt, de mindenekelőtt nagyon jó egészséget, és így télvíz idejére: tüzes és karsú melegítőket.

Tisztelettel és szeretettel köszönt és ölel

Madácsy Laci<sup>355</sup>

Zolnai Bélának is emlékezetes marad a franciás ebéd, a régi tanítványokkal való találkozás, a viszontlátás öröme, a siker, a szegedi szeretet. Mindez felidézi benne intézetének sajátos szellemét, egykori hangulatát. Madácsy László újra és újra hívja Szegedre, de többet már nem jön, inkább tanítványait várja pesti magányában. Hangulata már nem a régi:

Kedves jó Professzor Úr!

A „valék” és „martalék” rímek egy kicsit szíven ütöttek. Ez nem a drága Mikes Kelemen mosolygó bölcsessége. – Sokszor – sokszor gondolunk Rád – mindig szeretettel. Szegedi híveid még ma is emlegetik legutóbbi előadásod szépségét.

Most, az új év küszöbén, családom nevében is, szívből kívánok nagyon jó egészséget, és remélni merem, hogy májusban – mikor kékre nyílik Szeged fölött az ég – együtt ballagunk a Tisza partján – Tápé felé.

Sz. 1961. dec. 29. Sokszor ölel egész szívével:

Madácsy Laci<sup>356</sup>

De Zolnai nem akar kimozdulni otthonról – az újabb meghívás ellenére. Még magányosabb lesz – bár még publikál – levelei keserűbb hangvételűek, csak időnként ad hírt magáról.

<sup>355</sup>Madácsy László Zolnai Bélának. Ms 4125/159.

<sup>356</sup>Madácsy László Zolnai Bélának. Szeged, 1962. dec. 29. Ms 4125/151.

1963. dec. 18.

Kedves Laci, köszönöm az újabb életjelt és rosszallom a pazarlásodat. Sajnálom, hogy nem találkoztunk, elbeszélgettem volna Veled a régi ámulásokról.

Ha még beszélgetni tudok...

Legközelebb küldök egy különnyomatot.

Malgré<sup>357</sup> most írtam.

Ölel hálás szeretettel

Z. B.

Ugyanaznap el is küldi a különnyomatot a Nyelvtudományi Értekezések 38. számából (Bp. 1963.), s dedikálja: „Madácsy Lászlónak régi barátsággal Z. B.” *A nyelvoktatás eszközei* csuda szórakoztató olvasmány. A nyelvünkben közismert leértékelő, pejoratív, fokozó, átvitt értelmet előidéző összetételekben előtagként használt szavakat értelmezi.

Például kapca – kapcabetyár. „Szó szerint nem más, mint «bozót – tolvaj», «úti rabló», tehát jórészt azonos volna a betyár szóval. A kapcabetyárt azonban éppen azért hívják kapcabetyárnak, mert nem azonos a *betyár* fogalmával! A betyár az irodalmi romantika hőse... A «kapcabetyárnak» semmi köze ehhez a nemes vízióhoz. A kapca szóval leszűkített, pejoratív, depreciatív, lekicsinylő jelentése miatt nem is igazi betyár... A kapcabetyár az «alja betyárok» közé tartozik, ... s a kapcarongy összetételben már «hitvány, aljas ember». Itt a kapca már teljesen elvesztette eredeti jelentését...”

Csupán rövidítve idézzük Zolnai bő egyoldalas szómagyarozatát, talán nem véletlen, hogy éppen a pejoratív-értékű, hangulatú szavakat értelmezi nyelvünkéből. Életútján ugyanis egyre több „kapcabetyárral” találkozunk... Madácsy László így köszöni meg a küldeményt:

Drága jó Bélám, Mindig professzorom,

Néhány napja, hogy itthon vagyok – a napsütéses „ködös Albion” már csak messzi, talán soha vissza nem térő emlék marad – a szegedi havas és hideg télben.

Nagyon-nagyon szépen köszönöm a „Nyelvoktatás eszközeit”, melyek gyermekkori emlékeimet idézték. Különösen a Kapca szó, amelyet édesapám, a kapcabetyár összetételben nagyon sokszor használt – az általad kifejtett értelemben.

<sup>357</sup>Malgré = ellenben, helyette.

Január közepe táján utazom Bp.-re, s akkor feltétlenül felkereslek. Addig is jó egészséget kívánva, a közeli újesztendőhöz, és az elkövetkezőkhöz még jobbat, egész szívvel ölel

Madácsy Laci<sup>358</sup>

Szeged, 1964. jan. 27.

Végre megjelenik utolsó könyve: *A nyelv és a hangulat* (1964), amelyen közel egy évtizedig dolgozott. A könyv megjelenése azonban már nem okoz neki örömet. Sokat változtatott rajta a kiadó. Az öregség, a magányosság, a szegénység, az elszigeteltség felőrölte örökifjú alkotókedvét. Humora kesernyés lett, az „életművész” már nem akar élni. Pedig a szegedi tanítványok nem felejtik el. Íme egy újabb Madácsy László-levél:

Szeged, 1964. jan. 27.

Kedves jó Mindig-Garázda Péterem,

Mindig-Z.B-ám,

Mindig-Mesterem,

már annyiszor írom a mindig-mindig-et, hogy el sem hiszed, mennyire szeretünk még mindig. Pedig el kell hinned. A multkor a Hedry-vel találkoztam, és emlégettük a „daliás idők” nagyszerű Z. B.-ját, egy héttel ezelőtt a Rakonczay Jánossal – volt tanítványoddal találkoztam, és dicsőítettük a Mestert, tegnap előtt az Sz. Szigeti Putyuval, és szívből jövő szavainkkal melengettük a felejthetetlen drága Zolnai Bélánkat. És ez itt, Szegeden így van.

Nagyon szépen köszönöm a Nyelvoktatás eszközeit, a legutóbbi levelemben azt hiszem, emlegettem is, hogy a „kapcabetyár” milyen kedvelt szava volt édesapámnak, meg hát régen is abból a fajta emberből bőven akadt.

Igazad van! A Clérambault\* kimaradt a cikkből, egy Z.B. tanítványnak jobban kellett volna vigyáznia!

Kedves jó Professzorom, januárban már nem tudok fölutazni. Ebben az embertelen télben nagyon messzire került Bp. Szegedtől, hát még Tápé-től. De februárra biztosan ígérhetem.

<sup>358</sup>Madácsy László *Zolnai Bélának*. Szeged, 1963. dec. 28. Ms 4125/155. *Zolnai-hagyatéék*.

\*Clérambault, Louis Nicolas, XVII. századi francia zeneszerző.

Májusra meghívlak Szegedre. Megint összejövnék, volt tanítványaid, hogy a szí-  
vünkre ölelhetünk. A részleteket majd személyesen beszélem meg veled.

Addig is igaz tisztelettel és szeretettel köszönt és ölel

Madácsy Laci<sup>359</sup>

Zolnai azonban már nagyon beteg. Madácsy Lászlónak írt követ-  
kező levele így hangzik:

„Kedves Laci, köszönöm a névnapi üdvözetet. Írtál Londonból is, nem tudom, rea-  
gáltam-e rá. Mindig írok neked, ha csak gondolatban is.

Egyébként a gyertyák csonkig égnek, van, amikor hamarabb elaluszna, de tegnap  
óta is égtek. Mára is... Putyu\*\* írta, hogy akarsz írni a mostoha könyvemről. Kíváncsi  
vagyok rá. Sok benne a sajtóhiba, de már nem tudtam korrigálni. Szeretnék még egy-  
szer látni az életben. Magam sem hiszem, hogy 76 éves elmúltam. Nem érdemlem meg,  
ha Vörösmartyra, Aranyra, Adyra gondolok.

Szeretettel ölel: Z. B.<sup>360</sup>

<sup>359</sup>Madácsy László *Zolnai Bélának*. Szeged, 1964. jan. 27. Ms 4125/156. *Zolnai-  
hagyaték*.

\*\*Putyu=Korányiné Szigeti Vilma, német-francia szakos középiskolai tanár, Zolnai  
Béla jó barátja.

<sup>360</sup>*Zolnai Béla Madácsy Lászlónak*. 1966. Madácsy László hagyatékában. Halála-  
kor a tőle búcsúzó Madácsy László erre utal: „Kora élvonalbeli professzorainak sorába  
tartozott, s mégis viszonylag hamar beteljesedett rajta, még életében Pascal mondása:  
«A hallgatás a legnagyobb üldöztetés». Ady és Paul Verlaine álma, a férfi nagy álma a  
nőről, aki egyszerre szeret is, megért is, az övé is volt, a Mesteré, aki egyedül élt és aki-  
nek élete alkonyán a magányosság lett egyetlen és kegyetlen, néma börtönre. És búcsú-  
zóul hadd zengjen pora fölött az örök barát, Juhász Gyula egy versének halotti zenéje,  
kivel együtt ő is annyiszor elvázott egy ígén:

« Még élt...

A színek és fények törött szemében

Fakón ködlöttek, és az illatok

Elvesztek, mint Ádám mögött az éden.

Még élt és búsabb volt, mint egy halott. »

(Baudelaire halála)»

Lírai búcsúvétel – Madácsy László ismerte professzorát és közel állt hozzá.

Ez már a búcsúzás. Majd egy újabb levél:

1965. ápr. 17.

Kedves Laci, hálás köszönet a párizsi megemlékezésért. Számomra elsüllyedt a  
múlt. Nem írok, nem olvasok. Tartsatok meg emlékezetekben!

Láttad a könyvet? 500 lapból rövidítette a kiadó. Én nem is néztem át.

Üdvözlöm a Bibl. Nationalet.<sup>361</sup> A bejárattól a katalógusterem felé néztem mindig:  
gondolában zöld cédula.

75 elmúltam és részben már elmúltam...

Ölel hálás szeretettel:

Z. B.

Mi van az Irodalomtörténeti Lexikkal?

Én még nem láttam... Mi van rólam benne?

A könyv 297 lapos. Majdnem felére rövidítették tehát, ugyanak-  
kor, ahogyan az egyik levélben olvashattuk, már 1961-ben készen volt  
a kézirat. A négy évvel későbbi rövidített formátumú „kapcabetyár”  
kiadás már nem érdekli Zolnai Bélát. Valóban elvesztette időérzékét.  
Madácsy László 1965-ben Párizsban van tudományos ösztöndíjjal, on-  
nan ír Zolnai Bélának, aki válaszolt – Szegedre. Írása kusza, Madácsy  
László nevét „Madáchy”-nak írja (máskor mindig helyesen), lapja fel-  
törő segélykiáltás a magányból, az elhagyatottságból, az öregségből  
Párizs felé! Mikor is volt ő Párizsban? Egyetemi tanulmányai idején –  
s a múltból felsejlik egy hangulat, a Bibliothèque Nationale zöld kata-  
lóguscédulái – az ifjúság olthatatlan tudásszomjának útjelzői. Való-  
ban, 1965-ben jelenik meg az Irodalomtörténeti Lexikon. A lexikon  
pl. *Waldapfel József* marxista irodalomkutató munkájáról háromszor  
annyit közöl, mint Zolnai Béláról, akiről meglehetősen hűvös s hiá-  
nyos az ismertetés.

Az utolsó Zolnai Béla levél, melyet Madácsy László irodalmi ha-  
gyatékában fellelhetünk, 1966. június 17-i keltezésű, sűrűn teleírt le-  
velezőlap.

<sup>361</sup>Bibliothèque Nationale.

1966. jún. 17.

Kedves László, minthogy egy „nagyapa” nem lehet Laci, öllelek möglepetésekkel gazdag: igazán Mikes-iskolában fogant, csupaszív és kedély missilisedért. Nem is kísérlem meg a congeniális<sup>362</sup> választ, mert én már nem tudok ilyen gazdagon írni. Párizs kijárt Neked és noblesse obligenak<sup>363</sup> is eleget tettél egyetemi karriereddel. Még nem gratuláltam a candidatúrádhoz,<sup>364</sup> hogy folyt le? Kik voltak az opponensek?<sup>365</sup> Te mégis jobban szerveztél meg az életedet, mert már majdnem két unokád van. Remélem, a két fénykép nekem is megvan. Te és Radnóti adjátok az értéket a kettőhöz. De azt hiszem, az intézet egész szelleme nem volt rossz, sőt talán a legjobb volt Szegeden. Ezt az összes „tanítványoknak” megmondhatod. Üdvözlök mindenkit! Kíváncsian várom a recenziót. Hol fog megjelenni? Akadémiai gratulációt köszönöm. A kritikát úgy írd meg, hogy senki ne haragudjon érte! A prémium is úgy jött, mint Robinsonnak a kincs: nem tudok mit csinálni vele.

Nem emlékszem, hol írtam a nevető filozófusról? Hopp Lajos ír a nevetésről, de nem említi. Sokszor ölel szeretettel és kézcsókjait küldi

Z. B.

A levél tömör időszembesítés, benne van minden: passé, présent, futur. A mester és barát érdeklődik, dicsér, értékkel, visszatekint és búcsúzik. Madácsy László, a tanítvány levelére pedig a Mikes iskola, a „lettre galante” sziporkázása jellemző:

„Kedves jó Professzorom,

A Nagy Larousse krónikása szerint 1408-ban olyan szigorú tél irgalmatlankodott Párizsban, hogy a bírósági íródeák tolla hegyén csonttá gémbereedett a tinta, és nem tudta megokolni az ítéleteket meg a rendeleteket, bár a kandallójában óriási tönkök lángjai nyaldosták a kürtöt.

Tehát valahogy így jártam én ebben a szögedi és tápai télben, csak az én esetemben nem a tintám, hanem a kedvem meg az eszem gémbereedett el mindenféle magasabb rendű, nevezzük: szellemi cselekvéstől...”

<sup>362</sup>hasonlóan kiváló.

<sup>363</sup>nemesi kötelezettség.

<sup>364</sup>Madácsy László kandidátusi disszertációja: *A XVIII. századi francia irodalmi szalonok és a felvilágosodás.*

<sup>365</sup>opponensek = Gyergyai Albert, Szabolcsi Miklós.

Zolnai válasza Madácsy László gazdag, részletes leveleire röviddek, tömönatosak (egy-két kivételtől eltekintve, levelezőlapokat küldött), üzenet jellegűek, de a nyolc rövid levélből egy hosszú, gazdag életmű és egy magányos élet szomorú, ellentmondásos tanúságai is körvonalazódtak előttünk.

Még három évig él, csak 1969-ben alszik ki „lelke gyertyája”. Utolsó éveiben a nyomor és elhagyatottság, a lelki és testi kiszolgáltatottság állapota már nem méltó hozzá. Hová lett a szellem fölénye, a franciás könnyedség, a sziporkázó humor? Elvették tőle. Életének felét magányosan, elfelejtve kellett leélnie. De tanítványai az „örök ifjú” életet és tudást tisztelő Zolnai Béla él tovább. Aki Szegedtől-Párizsig, amit ismert és szeretett, továbbadott, hogy gazdagítson. „Páris, a tudományok, a világnézetek messzelátó tornya. Tanultam és öregedtem, de nem feledtem el hálásnak lenni és maradni.”<sup>366</sup>

(1998)

<sup>366</sup>Madácsy László Zolnainak, Párizs 1932. május 16-án. *Zolnai hagyaték*, Ms 4116/209.

## Zolnai Béla francia kapcsolataihoz

Zolnai Béla a két világháború közötti magyar szellemi élet egyik kulcsfigurája, Sauvageot szerint kiemelkedő alakja is volt. Vajon mi vezeti Sauvageot-t e kitüntető megkülönböztetés megfogalmazására, hogyan érdemelte ki Zolnai, hogy Eckhardt, Babits, Kosztolányi mellett a korabeli irodalom irányítói között emlegesse egy francia értelmiségi? Erre a kérdésre keressük a választ, amikor Zolnai szerepét tulajdonképpen szimbolikus jelentőségűnek tekintjük. Bizonyos korszakokban – bizonyos feladatokra kiválasztatunk, s meg kell felelnünk a kihívásoknak. S Zolnai elfogadja a kihívást, amikor a szegedi egyetem francia intézetének vezető professzori állását megpályázza és elnyeri.

Zolnai a magyar–francia kapcsolatokból írta habilitációs dolgozatát. (Bp., Pázmány Péter Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtörténet, 1923) „különös tekintettel a magyar és francia irodalmi érintkezésekre”, bár az aktuális politikai helyzet nemigen kedvezett az efféle témáknak. A fiatal tudós tanulmányai ugyancsak ezt a területet érintik, de nyelvészettikával is foglalkozik. Négyesy László Pesten szeretné tartani, azonban Zolnai Béla rövid pécsi helyettes tanári feladat után a szegedi egyetemet választja, ahol 1925 és 1940 között a Francia Intézet vezetője.<sup>367</sup> Felismeri, hogy vidéken van rá szükség.

<sup>367</sup>A szegedi egyetem évkönyvében, jóval később, 1940-ben már ezt írják róla: (*A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Évkönyve* (Az 1938/39. tanévről, Szeged, 1940. A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem kiadása (39. l.))

*Zolnai Béla* (nyilvános, rendes tanár) bölcsészdoktor, a francia nyelv és irodalom ny. r. tanára, a budapesti egyetem v. magántanára és a pécsi egyetem v. h. tanára, a magyar, német és francia nyelv okl. középiskolai tanára, a budapesti egyetem v. magántanára és a pécsi egyetem v. h. tanára, a Minerva Társaság alapító tagja, a Magyar Nyelv-tudományi, a Budapesti Philológiai Társaság, Magyar Irod. tud. Társaság, a Szegedi Képzőművészeti Egyesület, a Société des Amis de la Nouvelle Revue de Hongrie, a Szellemi Együttműködés Szövetségének Magyar Egyesülete, és a Magyar Psychológiai Társaság választmányi, a szegedi Dugonics Társaság igazgatósági tagja, a párizsi Soci-

Talán Kolozsvárhoz való hűsége készíteti erre, hiszen 1921-ben Szegedre kerültek a kolozsvári egyetem fakultásai. Szegeden, ahol Klebelsberg Kuno kultuszminiszter „a végenyészet szélére került ország egyedül megmaradt kincsét: „művelődését”” oly fontosnak tartja és annyi mindennel gazdagítja -, a város egyéni természetéhez, speciális szükségletéhez szabva. Meg kell mutatnunk a „nagy” nemzeteknek, a világ közvéleményének, hogy milyen értékeink vannak. Klebelsberg jelszava: keveset, de tökéleteset. A kultúra: az eszmények összessége. A világ belvárosában, Európa közepén nem lakhatunk szalmafüdes viskókban. A kultúra egyenletes elosztására van szükség országunkban, de meg kell ismertetni Európával is becses értékeinket. Így szervezi meg a kultúrdiplomáciát – a Collegium Hungaricumokat, a nyugati nyelvek tökéletesebb ismeretét, melyeket tanítani és elsajátítani kell. Európához kell visszasimulnunk!<sup>368</sup>

Valahol Zolnai is felismeri és tudatosan végigviszi ezt a koncepciót és kezdettől fogva szükségesnek érzi: 1. a kapcsolatteremtést Európával – az európai egyetemek tanáraival a magyar irodalom és kultúra elszigeteltségének megszüntetése céljából, egy nem akármilyen időszakban – Trianon után és Hitler előtt 2. A legmodernebb irodalomkutatási, elemzési módszerek elsajátítását és alkalmazását – egy konzervatívnak mondható egyetemi légkörben. 3. A folyóirat-szerkesztést: a szegedi *Széphalom* legyen vezető kulturális és irodalmi központ Pest mellett, mikor a *Nyugat* a mindenható hatalom. 4. Végül, de nem utolsó sorban: a tanári példaadó, kisugárzó személyiség-szerep megvalósítását: a mecénás feladatokat.

été de Linguistique választott tagja, az Association des Écrivains français de l'Étranger (Paris) tagja; a Széphalom és az egyetemi Évkönyv szerkesztője; az Études Hongroises (Paris) szerkesztőbizottságának tagja; a Légion d'Honneur és a Palmes Académiques francia kitüntetései tulajdonosa, az egyetem bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi karának 1935/36. tanári dékánja, és 1936/37. és 1937/38. tanári prodékánja. Ny. r. tanár 1925. június 18 óta. Lakcíme 1939/40-ben: Dr. Zolnai Béla ny. r. tanár, Kolozsvár, Bocskai u. 9. 29–10. Budapest, Markó u. 7. Telefon: 11-05-28.

<sup>368</sup>V. ö.: Fögel Sándor, *Jöjjetek harmincas évek*. Széphalom, Szeged, 1930. 7–9. sz. 229–231. p.

Sokoldalú érdeklődése, felkészültsége és tehetsége az összehasonlító irodalomtörténet felé viszi. Az MTA Kézirattárban őrzött Zolnai hagyaték a két világháború közötti évek hihetetlen kapcsolatteremtő aktivitásáról tanúskodik. Amiről Klebelsberg elméletben is beszél, ő megvalósítja. Ismert professzorok és írók mellett, mint Birkás Géza, Farkas Gyula, Gyergyai Albert, Sík Sándor, Keresztury Dezső, Horváth János, vagy Riedl Frigyes, Sándor István, Szekfű Gyula, Kerényi Károly, Thienemann Tivadar, Szerb Antal stb., sok kevésbé ismert név, levelezőpartner is megjelenik, pl.: Aldo Dami – svájci-francia író, Robert Régnier, a kolozsvári lektor, Monsieur Gabriel Richard, a kolozsvári konzul, vagy egy Cécile nevű párizsi hölgy levelei. A dokumentumok, levelek gazdagsága, hatalmas anyaga szinte feldolgozhatatlan, meglehetősen nehéz feladat elé állítja a kutatót. Csupán vázolni lehet a főbb vonulatokat, témákat. Hogy majd egyszer, talán, kialakuljon a teljes kép – egy kultúrdiplomata személyisége.

Csak a francia nyelvű levelezés feltárása is megoldhatatlan problémának látszik. A legaktívabb időszak az 1925–1935 közötti, a középponti figurák többek között: Aurélien Sauvageot és Paul Van Tieghem. A legkorábbi barátság kétségtelenül Sauvageot-hoz kapcsolja. Sauvageot 1923 és 31 között tanít az Eötvös Kollégiumban, de Budapest mellett szoros kapcsolata van vidéki egyetemekkel is – Pécsen Birkás Gézával és Thienemann Tivadarral, Szegeden Zolnaival, és ellátogat Debrecenbe Hankiss Jánoshoz. Már előkészíti a párizsi visszatérést, ahol magyar nyelv és irodalmat szeretne tanítani az *Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján*, de nem tudja, ez csupán a finnugor nyelvek oktatása keretében fog megvalósulni, s nem tudja, honnan is tudhatná, hogy még ma sem, majd 100 év elteltével sincs magyar tanszék a párizsi egyetemen.

Azzal azért tisztában van, hogy sok-sok akadállyal és nehézséggel kell megküzdenie, hiszen a politika irányít – akkor is mindent, s mindenbe beleszól. Zolnaival való barátságát már említettük. Zolnai sem véletlenül talál rá Sauvageot-ra, ő is felfedezi benne a kulcsfigurát, valakit, egy franciát, aki a magyar-francia kapcsolatoknak kiváló művelője lehet a jövőben. Vonzzák egymást, hasonló érdeklődésűek (nyelv és irodalom), nyelvtudásuk gazdag, szellemük friss, mindketten utál-

ják a politikát, inkább a kultúrák találkozásában, gazdagításában hisznek. Zolnainak van egy mélyen megrázó tanulmánya a magyar irodalom európai helyzetéről. Igazi komparatistaként, nem szüklátókörű, befelénező irodalmi „parcellákban” gondolkodik, hanem teljes egészében látja az irodalmi, szellemi áramlatokat Európában, s látja a kisugárzó energiák találkozási pontjait. Bár mi is kötődünk, szorosan kapcsolódunk az európai szellemi irányzatokhoz, mégis, valahogyan, kívül maradunk, a magyar lélek soha nem olvad be teljesen az európai szellembé, s minket sem fogadnak be sohasem igazán – maradunk egy spirituális sziget, Kelet és Nyugat között. Mindezt 1938-ban írja, annak tudatában, hogy nyelvünk a legcsodálatosabban fejlődött, irodalmunk az európai gondolatot tükrözte, de „missziója” a magyar történelem sorskérdéseinek kifejezése. Ha valaki meg akarja ismerni irodalmunkat, értenie kell tragikus történelmi sorsunkat is.<sup>369</sup> Hogyan lehetséges tehát változtatni mindezen? „A végcél tehát Európa!... Európa és nemzet összebékíthetők, ha a nemzeti sajátságok sértetlen összességét magasabb egységbe foglaljuk. A nemzet: sorsunk adottsága. Európa: élmény legyen amit megszerzünk magunknak ... az európai gondolat tagadhatatlanul egyik uralkodó eszméje a XX. századnak és reánk magyarokra sohasem közömbös, hogy ez a gondolat minő szellemi evolúción megy át. Európa válságba jutott, Amerika fenyeget... Jöhet idő, amikor Európa maga is adottság lesz, tragikus sors, amibe beleszülettünk. Európa és Magyarország? Mi csak nyerhetünk a változáson: bennünket tovább korlátozni nem lehet, fölszabadítani igen.”<sup>370</sup> „A vágyaink mindig Nyugatra szállnak. A mi regényünk: Keletiek Nyugaton...” – vallja Zolnai még 1930-ban. Kapcsolatteremtés kell tehát Európával, természetesen legelőször a franciákkal, hiszen Zolnai a francia nyelv professzora. Ehhez eszköz: a levél, az előadás, a tanulmányírás, a

<sup>369</sup>Béla Zolnai, *La littérature hongroise*. Extrait du livre *Visages de la Hongrie*. Bp., 1938. Les Presses Universitaires de Hongrie.

<sup>370</sup>Zolnai Béla, *Barcelonai Kaland*, Széphalom, Szeged, 1930. 7–9. sz. 212–213. p.

személyes találkozás. Sauvageot minderre remek „alany”-nak bizonyul, hiszen leveleznek és találkoznak, véleményt cserélnek.<sup>371</sup>

A levelek 1931-től érkeznek sűrűbben, mikor Sauvageot visszatér Párizsba, immár a magyar nyelv és irodalom tanáráként. 1931–1932-ben Madácsy László, akit Zolnai ösztöndíjjal Párizsba küld tanulmányi folytatására, Sauvageot tanítványa lesz. Doktori disszertációját írja (*Mikes Törökországi Leveleinek francia forrásaihoz*) – Zolnai leközli majd a *Széphalomban* is a disszertáció első fejezetét<sup>372</sup> és megjelenteti a teljes tanulmányt francia nyelvű sorozatában, az *Études Françaises*-ban.<sup>373</sup> Sauvageot segíti munkájában és rábízta a Sorbonne-könyvtár magyar anyagának rendezését. Madácsy egy eddig publikálatlan levélfogalmazványában a következőket írja – franciául – Zolnainak. (Ez is jellemző: franciául kell írnia a magyar ösztöndíjasnak, hogy bebizonyítsa – megtanulta a nyelvet).

„Kérdezi Ön, hogyan folynak Sauvageot órái? Nagyon érdekesek... Mi, magyar ösztöndíjasok Szabó Dezső egyik regényét fordítjuk, Sauvageot professzor úr pedig magyarázza a nehezebb részeket. Hallottam, hogy készíti a magyar–francia szótárt... Az Ön régi barátai közül megismerkedtem M. Guillaumeux-vel. Üdvözli Önt...”<sup>374</sup>

Egy másik Párizsba Madácsynak küldött Zolnai lapból (Szeged, 1931. okt. 2.) megtudjuk, Müller-Molnos Lipót is jól ismeri Zolnai, s tanácsolja tanítványának, keresse fel, baráti üdvözlétével együtt.<sup>375</sup> (S közben Madácsy verseit közli a *Széphalomban*). Mennyi kapcsolat – mennyi segítség – s milyen kisugárzó erő. Mindez bizonyítja tanári

<sup>371</sup>A Sauvageot levelek közül néhányra már utaltam *Francia szellem a Nyugat körül* című könyvemben [Lettres Hongroises, Paris – Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998. (397 p)].

<sup>372</sup>Madácsy L., *Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek forrásaihoz*. in: *Széphalom*, 1936. 9. é. 33–70. p.

<sup>373</sup>Clément Mikes et les sources françaises de ses Lettres de Turquie. Par Ladislas Madácsy, 1937. Études Françaises, Szeged.

<sup>374</sup>Madácsy L. *Zolnaihoz*, 1931. Levél fogalmazvány franciául. Saját fordítás.

<sup>375</sup>*Zolnai Béla, M. L. Madácsy-hoz*. Chez M. Malbot. Neuchâtel, Suisse. Szeged, 1931. okt. 11.

személyiségének különlegességét: segíti tanítványait, hisz sikereik által ön maga is gazdagodik.

A Zolnai hagyatékban fellelt Sauvageot levelek tanúsítják (4 levél: 3 a 20-as, 30-as évekből, 1 1960-as keltezésű), a kölcsönös egymásrataltságot, a baráti gesztusokat, segíteni akarást. Egy 1925 nyarán írt Sauvageot levélből kiderül, Sauvageot „mindent kockára tett Magyarországért, még a jövőjét is”, és „teljes erőből harcol a magyar-francia kapcsolatokért”. A kétoldalú politikai helyzet kedvezőtlen, csökkentik a külföldi ösztöndíjasok számát, s a magyar ösztöndíjakra fordított éves összeg 48 000 helyett csupán 39 000 fr. Sauvageot-nak sürgősen le kell doktorálnia, hogy megfelelő pályázatot nyújthasson be az Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján létrehozandó Magyar Tanszék élére. Ha nem, minden elveszhet...!

A levél másrészt a „beavatottak” közé sorolja Zolnait – Zolnai mindent tud és mindenkit ismer – Gachot-t (az Eötvös Kollégiumból), Magyary Zoltánt az Oktatási Minisztériumból, Eckhardt-ot az Egyetemről és Szinnyeit, Gomboczot, Melichet, akiknek Meillet küld majd egy cikket. Sauvageot, nyilván Zolnai kérésére megígéri, hogy a szeptemberi francia tanszék könyvtára részére egy fix összeget küldet, amelyet sikerült kiharcolnia, hogy Zolnai olyan könyveket vásárolhasson, amilyeneket akar.

Az 1932-es levél már a november 9-e óta elkezdett magyar oktatásról szól. És most Sauvageot kér Zolnaitól segítséget, mert a francia minisztérium a minimumra csökkentette a tanítás támogatását. Sauvageot lelkesedése a magyar ügyért mit sem ér, ha nem áll rendelkezésre elegendő könyv. Péccsett is inkább tanulnak a hallgatók németül, mint franciául, hiszen a Thienemann által létrehozott nagyszerű könyvtár áll rendelkezésükre. Zolnai jóakarátában és hazaszeretetésében bízva Sauvageot segítséget vár magyar barátaitól: küldjenek könyveket, egyenesen a 2, rue de Lille-be, a *l'Ecole des Langues Orientales* könyvtárába, sőt a *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* számai is elkelnének. Sauvageot keserűen jegyzi meg: tudom, hogy bizonyos személyek magyar részről jobban örülnének, ha más képviselné a magyar ügyet Párizsban. De ez nem lehet ok arra, hogy a magyar tanszéket szomorú sorsára hagyjuk. A „magyar” ügy nem nyerne ezzel semmit...” Az ás-

kálódások és az állandó féltékenykedések helyett önzetlen segítségnyújtásra van tehát szükség, mindkét részről.<sup>376</sup>

Sajnos, a következő évek levelei hiányoznak. De egy 1939-es, az újabb háború hajnalán sok érdekeset mond az olvasónak. Sauvageot és Zolnai már túl vannak a tanszékalapítás kezdeti nehézségein – most tudományos munkájukról, sikereikről, módszereikről cserélnek véleményt. Zolnai egyik kéziratát Sauvageot véleményezi, talán kritikával illeti. Míg a fentebb idézett *La littérature hongroise*-t dicséri, a küldött francia nyelvű kéziratokat egy „kicsit” pozitivistának találja, „túlmagyarozott”-nak. A francia olvasóközönségnek ez nem szükséges, hiszen a franciák számára a pozitívizmus már régen lecsengett, „elévült”, kiment a divatból. De emlékezteti Zolnait arra is, hogy az idealizmus à la Vossler sem egészen elfogadott itt, és felesleges emlegetni a kimondhatatlan nevű *Geistesgeschichte*-t – azaz szellemtörténetet. A levél végén burkoltan megjelenik a háború jóslata is, történjen bármi, mindennek ellenére, Sauvageot hűséges marad. Zolnai a levélhez fűzve megjegyzi: A latin nyelv hallatlan játékos és szabad! Mi mindent le tudott írni Sauvageot a szavak mögött, s mennyi szellemesség van leveleiben<sup>377</sup> – pedig Zolnai ugyancsak mestere a levélírásnak: stílusa művelt, francia nyelvtudása tökéletes és kifinomult.

Közben persze Zolnai, tisztelve és meghallgatva Sauvageot-t, bölcsen halad a maga útján. Megtartja a komoly, de nem túlzott filológiai alapozást, és az összehasonlító irodalomtörténet újabb lehetőségeit próbálgatja, valamint komolyan érdeklődik a szellemtörténet iránt. Egyik példaképe a magyar összehasonlító irodalomtörténet első kiemelkedő képviselője, a kolozsvári egyetem professzora, Hugo Meltz, aki az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* megalapítója volt (1882). A kolozsvári iskola nyomán Zolnai a magyar–francia és a ma-

<sup>376</sup>Sauvageot Zolnainak, Zolnai hagyaték, Ms 4126/983, Paris, le 4 février 1932.

<sup>377</sup>Sauvageot Zolnainak, 14 avril, 1939. Ms 4126/484

gyar–olasz irodalmi közelítésekkel foglalkozik.<sup>378</sup> Megismerkedik a legkiválóbb francia komparatistákkal: így Baldensperger-rel, sőt Paul van Tieghem-mel levelezik. Paul van Tieghem<sup>379</sup> a Sorbonne professzora, összehasonlító irodalomtörténész, a *Nemzetközi Irodalomtörténeti Bizottság* főtítkára. „Neve fogalom azok körében, akik a francia-magyar szellemi érintkezések körében működnek. Passy-i szalonja az összehasonlító irodalomtörténészek találkozó helye volt...”<sup>380</sup> Baldensperger-rel együtt 1931-ben Magyarországon is járt és előadást tartott – a komparatiztika, irodalomtörténet-írás legújabb módszereiről.<sup>381</sup> A *preromantikáról* írott kötetei (1924, 1930, 1947) valamint a *La littérature comparée* 2 kötete (1931, 1939) nagy hatással voltak Zolnaira és tanítványaira, többek között Szerb Antalra. 1942-ben Zolnai Magyarország e tudós barátjának egy összefoglaló összehasonlító irodalomtörténeti művét kritikával illeti: „*Európa és Amerika irodalmának története a reneszánsztól napjainkig*”. E kötetben helyet kap a

<sup>378</sup>*Magyar janzenisták*, 1924. *Magyarország a francia irodalomban*, 1925, 1926 stb. lásd bővebben Benkő László: *Zolnai Béla élete és munkássága* (1890–1969). Akadémiai, Bp. 1990. Nyelvtudományi Értekezések, 129. sz. 78–88. V. ö: Árpád Berczik: *Les débuts hongrois de l'histoire littéraire comparée*. Acte litt. Ac. Sci. Hung. tom. II. Bp. 1959. 215–243.

<sup>379</sup>Paul van Tieghem (1871–1948). Francia irodalomtörténész, a Sorbonne professzora, az összehasonlító irodalomtörténet és irodalomtudomány ismert művelője. Zolnai Béla 1943-ban ismerteti egyik kötetét a Széphalomban: Zolnai Béla B. V. Tieghem világirodalomtörténete = 1943. 13. köt. 73–75. p. – *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique, de la Renaissance à nos jours*. Paris, 1941. 422 p. Különös tekintettel a magyar irodalom tárgyalására.

<sup>380</sup>Zolnai Béla, *Magyarok egy új világirodalom-történetben*, in: Magyar Nemzet, 1942. szept. 11.

<sup>381</sup>Congrès international des langues et littératures modernes, Bp. MTA, 1931. V. 24. Paul van Tieghem, *La question des méthodes en histoire littéraire*. Magyar részről a megnyitón megjelent: Klebelsberg Kuno, Blenner Jakab, Hankiss János, Thienemann Tivadar. Valószínűleg ott volt Zolnai is. A kongresszust Hankiss János szervezte. V. ö: Vajda György Mihály: *Honnan indult és merre tart a mai összehasonlító irodalomtudomány*. In: Helikon, 1983/1. 65-ről.



magyar is, de „a magyar irodalmat körülbelül a lengyel, a cseh és a horvát-szerb irodalommal egy nívón szerepelteti Paul Van Tieghem, ami a teljességre törekvő filológus könyvét kitűnő irodalmi szótárrá avatja. De az európaiság képét kissé félreszínezi...”<sup>382</sup> Hogy pontosan mikor ismerkedtek meg, arra még nincs adatom, de szorosabb barátságukat tanúsítja a hagyatékban fellelhető 6 Zolnaihoz írt P. V. Tieghem levél, 1938–1948 között, 3 a háború előtt, 3 a háború után. Miről is levelezhetnének a 30-as évek végén, mint kongresszusi részvételekről, meghívásokról, kiadványcserékről és előadás-témákról? Zolnai számára kitüntetett figyelem P. Van Tieghem megannyi jelzése: várja, sőt elvárja a szegedi professzort a komparatiztikai konferenciákra, és szeretne az összehasonlító irodalmi kongresszusokon több teret szentelni a magyar irodalomnak. A levelek alig 10 éves intervallumban születnek, de milyen évek voltak ezek! s Zolnai számára ég és föld a különbség. Míg 1938-ban sikerei teljében, pályája csúcán dolgozik Szegeden, addig 1948-ban Pesten már katedrája elvesztésének küszöbén van. Franciaországba tilos kiutaznia, akadémiai doktori cím helyett csupán kandidátusi fokozatot kap, s még 1949 őszén kénytelen nyugdíjazását kérni.

Az 1938. okt. 7-én Párizsban kelt levél Zolnai által felvetett szakmai problémákra válaszol.<sup>383</sup> Mint a májusiból is kiderül, Zolnai kongresszusra tervezett előadásáról van szó, amely *La Ballade épique* címmel jelenik majd meg 1940-ben. (Amsterdam, – Olten, ed. Acad. Pantheon, 156–69.). Sőt még azt is megtudjuk, minő kitüntetett figyelem, eredetileg magyar vonatkozású műfajelemzést akartak a kongresszus központi témájaként kitűzni, de a résztvevők esetleges felkészületlensége miatt általánosabb témát kénytelenek választani. A Nemzetközi Irodalomtörténeti Bizottság által szervezendő összehasonlító irodalomtudományi kongresszus Lyonban lesz, 1939 Pütkösdyjén.

A Kedves kollégám megszólítású, Paris 11 mai és 7 octobre 38 keltezésű P. V. Thieghem levél ugyanarról a kérdéstről szól, Zolnai témaválasztási bizonytalanságát akarja eloszlatni.

<sup>382</sup>I. m. Magyar Nemzet.

<sup>383</sup>Paul Van Tieghem à Zolnai Béla, Paris, 7 octobre 1938. MTA Kézirattár, Bp., Zolnai hagyaték, Ms 4128/288.

„Párizs, 1938. május 11.

Kedves Kollégám, nagyon örülnék, ha megkaphatnám 22. évi beszámolóhoz az Általános és Összehasonlító Irodalomtörténetbe – *Revue de synthèse*, (ismeri a sorozatot), Mlle Lobinger munkáját: *Nicolas Martin*, mely úgy gondolom, érdekes lenne számomra. Ha a francia intézetük mostanában kiadott más többé-kevésbé komparatista tanulmányokat, hálás lennék, ha megkaphatnám.

M. Lebègue<sup>384</sup> írt, vagy írni fog Önnek, hogy közreműködését kérje a Lyoni Kongresszuson (39 Pütkösdy). Mivel jelezte, hogy remélhetek Öntől egy sajátosan magyar költői műfajról szóló expozét, ennek megfelelően tájékoztattam Hankisst szándékáról a minap, azért, hogy ő egy másik műfajról írjon.

Örömmel várva híreit, szeretettel üdvözlö:

P. Van Tieghem”

„Párizs, 1938. október 7.

Kedves Kollégám!

Sietek válaszolni levelére, melyet köszönök. Örülnék, ha eloszlatnám bizonytalanságát néhány kérdésben.

Egy „ballada-történet” a Villon-i kötött formájú vershez kapcsolódva talán nem jelentene akkora újdonságot és érdekességet a hallgatóság számára. Egy tanulmány a romantikusnak mondott balladáról (Bürger, Goethe, Schiller, W. Scott, stb.) túl széles körű téma lenne, és csak kevés közös vonást vagy kérdést vethetnénk fel e rugalmas műfaj tárgyköréből. Valóban bizonyos, hogy talán a középkor óta először, a magas szintű költészet ez esetben bővült a népies elemekkel, amelyek ugyan különböző mértékben, de alakították a tartalmat, a keretet, a rímet, vagy akár a nyelv bizonyos tulajdonságait. Később ugyanez a folyamat játszódott le a Duna-parti vagy balkáni országokban. De, ismétlem, ez túl nagy téma lenne.

Igen, azt hiszem, a „romantikus ballada” cím helyettesíthető az „epikus balladával” (az elnevezés kitűnő). Semmi közös vonást nem látok a kötött formájú verses balladával. Nagyon jól teszi, ha lehetőleg minél több irodalomra kiterjeszti figyelmét. Ellenben azon a véleményen vagyok, hogy a témából nem kellene kizárni a folklórhoz tartozókat sem. Ez nem volt ugyan az irodalom része, vagy csak azóta az, amióta irodalmi jellegű munka folyik a rendszerezésükre. Egyébként, ahogy mondja, keletkezési idejük bizony-

<sup>384</sup>A Nemzetközi Irodalomtörténeti Bizottság titkára. Zolnai hagyaték, Ms 4128/289.

tan. Beszélhetünk és beszélnünk is kell róluk azon költők kapcsán, akik felhasználták ezeket kiindulópontként vagy alapanyagként.

Kezdetben, emlékszik, egy bizonyos fajta összefoglaló munkát terveztünk egy főleg magyar műfajból. Azóta Ön is rájött, akárcsak én, hogy a közönség nemigen készült fel egy ilyen expozéra, és Önhöz hasonlóan azt hiszem, hogy a problémát kicsit általánosabban kellene felfognunk. Felidézni a romantikus ballada általános vonásait (legendaszerű általában, vagy ál-történeti, de a Perey gyűjteményből való leghíresebbeknek valóságos és nemzeti alapjuk van); megmutatni, hogy mely történelmi (és politikai) hatások befolyásolták az epikus és nemzeti témaválasztást bizonyos országokban; jellemezni a műfajt; részletesebben foglalkozni Arany vagy mások vele kapcsolatos hozzáállásával; megmutatni, hogyan vált egyszerre irodalmi és nemzeti tradícióvá („formai követelmények”); elmondani mivé vált manapság, és azt is, ha eltűnt... Íme, ezek szerintem a legfontosabb kérdések, melyek, tartalmát meglehetősen leegyszerűsítve, kellőképpen általános és esztétikai jelleget adnának előadásának, így az mindenki érdeklődését felkeltené.

Hamarosan megkapja, ha M. Lebègue esetleg még nem küldte volna el *Bevezető tanulmányomat*, mely hasznos lehet az Ön számára.

Továbbra is állok rendelkezésére, kedves kollegám, őszinte szeretettel:

P. Van Tieghem

Örömmel szenteltem egy igen hosszú részt 22. évi Beszámolómból az „Összehasonlító irodalomtudományi Évkönyvben” (Összefoglaló, mely a következő számban jelenik meg, 1938. decemberben) Lobinger kisasszony *N. Martin*-ról szóló érdekes monográfiájának, mely gyűjteményünkben jelent meg. Bevallom, mennyire keveset tudtam erről az íróról!”

Íme tehát választhatná és ki is választja Zolnai a romantikus ballada variációból az *epikus balladát* – ez lesz – valószínűleg sikeres – előadásának témája. A megjelent tanulmányt olvasva leszögezhetjük: Zolnai, a magyar irodalom egyik legsajátosabb műfaját (a ballada és a románc fogalma érdeklí később is) – melyet a franciák nem ismernek és nem művelnek – az epikus Arany-típusú balladát elemzi és mutatja be európai rangú műfajként. Sajnos Aranyt még kevésbé ismerik Franciaországban, talán csak a Toldi fordítását. Pedig Sauvageot felfedezte Arany nyelvének gazdagságát, különlegességét.

P. V. Tieghem nemcsak egyenrangú tudósként, társprofesszorként kezeli Zolnait, de köszönettel fogadja a Szegeden megjelent *Études Françaises* komparatista kiadványait, disszertációkat, melyekről szívesen megjelentet recenziókat, úgy érzi, ő maga is tanulhat ezekből a tanulmányokból, sőt, érdeklí Zolnai szegedi *Széphalom* c. folyóirata is, amely nemzetközi visszhangot kelt. A pécsi *Minerva* (Thienemann lapja) szellemtörténeti folyóirathoz csatlakozott, „az irodalmat nem csupán a maga elszigeteltségében és öncélú formaságában vizsgálja, hanem igyekszik az irodalmi tünetek mögött mélyebb értelmet – az emberiség, a nemzet világnézeti, gondolati változásainak emanációját – keresni.” – írja maga Zolnai a folyóirat ars poeticájáról.<sup>385</sup> Thienemann és Zolnai is abból a hitből indul ki, hogy „a szellemtörténet nem összeviszta kanyargó folyó, hanem – nyelvi értelemben vett belső tökéletesülés, fokról-fokra, szinte előrelátható vonal.”<sup>386</sup> Zolnai levelezése Kazinczy mércéjű és léptékű. Nem véletlenül választja a *Széphalom* címet folyóirata számára. S bár Szegedről nézi a világot, mások szószólója is akar lenni. De az európaiság szellemét nem az utánzásban, hanem a közös érték fellelésében keresi.<sup>387</sup> A *Széphalom* iskola-teremtő irodalmi műhellyé válik,<sup>388</sup> írói nemzetközi csapatból kerülnek ki,<sup>389</sup> a folyóirat komparatista szellemű, főleg Zolnai tudományos elképzeléseit követi.

A professzor főszerkesztő rendkívül sokat publikál. Irodalom-elemző összehasonlító módszere anyaggyűjtő, összegző és elméleti, témái: a nemzeti irodalmak találkozásai, egy-egy század vagy korszak európai áttekintése, egy-egy nagyobb európai szellemi mozgalom párhuzamos elemzése. Folyamatosan gazdagszik módszerben, szemléletben – nem csupán egyes elemeket, motívumokat vet össze, hanem ké-

<sup>385</sup>Zolnai Béla, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Széphalom, Szeged, 1930. 144. p.

<sup>386</sup>Zolnai: u. o.

<sup>387</sup>V. ö. Juhász Géza, *Európai irodalom és magyarság* in: Izenet, 1934. május, Szeged. 37–43. p.

<sup>388</sup>V. ö. Fried István, *Regionalitás és közép-európaiság. A fiatal Baróti Dezső irodalomszemléletéhez*, Tiszatáj, 1997. márc. 112–113. p.

<sup>389</sup>Pl.: Aldo Dami, Henri Grenet, Jean Carrère stb.

sőbb, mint említettük, az Eötvös Kollégiumból magával hozott filológiai alapozást vegyíti a szellemtörténettel (Rákóczi, Mikes – janzenizmus) az *idéés littéraires*-rel, amely a stílusok összehasonlító vizsgálata a világ- és magyar irodalomban. Vizsgálja az írók személyiségét, az író és korát, a befogadó élménye jelen van a mű megalkotásában. Zolnai Béla tételesen nem fogalmazta meg, de alkalmazta azt az elvet, hogy az irodalom, még inkább a világirodalom nagy egységek és nagy különállóságok összessége – írja Benkő László.<sup>390</sup> Nem a hatás-kutatás, hanem a párhuzamok, összefüggések feltárása volt célja.

S mindehhez hozzátehetjük még szellemes stílusát, nyelvteremtő fantáziáját, mely írásainak különös hangulatot kölcsönöz. Az olvasónak zenei-nyelvestétikai élményt ad. Az *Erdély monológja* (Széphalom, 1930. 153. l.), távoli, eltemetett harangok zúgását visszhangozza, e „távol tündérország, titkok történelmi földje, legendák temetője, alvó tűzhányó” többszólamú muzsikáját. A *Magyar biedermeier*<sup>391</sup> olvasatán pedig a magyar tánc büszke és elegáns ritmusa cseng fülünkben. Kár, hogy olyan kevesen ismerik ma Zolnait, gazdagodhatnak általa. A *Széphalom* azonban 1940 után lassan elorvad. A lapot Zolnai Kolozsvárott szerkeszti, nagy nehézségek árán, az összevont számokat Szegeden jelenteti meg, 1944-ig.

A háború után az életben maradtak számára újra van remény. Az 1946-ban kikiáltott Magyar Köztársaság a felszabadult Európában akar egyenrangú félként élni. És Európa várja a megújult Magyarország üzeneteit. Ha elolvassuk a Magyarok Demokratikus Szövetsége által Párizsban kiadott *La république* c. politikai újság 1947-es számaina januártól szeptemberig, sorolhatjuk a bizonyítékokat: a francia írók egymás után jönnek Budapestre: Martin Chauffier, Aragon és Elsa Triolet, Paul Eluard, Denis de Rougemont, stb. és Pesten nagy sikert aratnak. (Claude Morgan, a *Lettres Françaises* kiadó igazgatója is Pestre

<sup>390</sup>Benkő László, *Zolnai Béla élete és munkássága (1890–1969)*, Nyelvtudományi Értekezések, Akadémiai Kiadó, Bp, 1990. 129. p.

<sup>391</sup>*Magyar biedermeier*, Bp. 1940. 1–98. II. Rákóczi F. Bp. 1941. 1–224. *A janzenizmus kutatása Közép-Európában*. Kolozsvár, 1944. 1–18. *Nyelv és stílus*. Bp., 1957. 1–351. *Mikes Kelemen*, 1930. Min. IX. 53–198.

készül 1947 szeptemberében, aki szeretne igazi intellektuális kapcsolatot létrehozni a magyar és francia írók között (1947. júl., aug., 15–16. sz.) A szabad választásokra készülődő Magyarország bizakodik – egy új Európának majd Magyarország is tagja lesz.

Sauvageot „docteur honoris causa” címet kap a Budapesti Egyetemen, 1947. okt. 24-én adják át neki e kitüntetést. Sauvageot így nyilatkozik: „Mélyen érint e kitüntető megkülönböztetés, amellyel magyar barátaim jutalmazták tudományos törekvéseimet, hogy megismertessem a magyar nyelv és irodalmat honfitársaimmal. Ez az első alkalom, hogy a magyar fővárosba utazhatok a felszabadulás óta. ...” A szám hátoldalán Szentgyörgyi Albertről olvashatunk egy kitűnő riportot,<sup>392</sup> Sötér István *A magyar-francia kapcsolatok* c. könyvét ismertetik, meghívják Párizsba Kosáry Domokost, M. Szegő Gyergyait, a francia regények kiváló fordítóját. A Magyar Intézetben Eckhardt Sándor tart előadást. Molnár Ferenc *Liliomja* nagy sikert arat a Théâtre Agnès Capriban.

Felhívják a figyelmet Illyés Gyula új könyvére, a *Hunok Párizsban* – Gara László ismertetésében, François Gachot, a pesti francia diplomácia kulturális attaséja a magyar festőművészetről készül könyvet kiadni, a magyar és francia intézetek Pesten és Párizsban (alapítás 1927-ben) újra teljes életkedvvel működnek, a párizsi Pen Club meghívja Illyést és Cs. Szabó Lászlót, a *Nagyvilág* c. folyóirat Pesten – indulásakor publikálja Illyés *Vers Paris* című cikkét. Igazi magyar-francia peregrináció indul!

A kölcsönös érdeklődés közepette nem csoda, hogy Zolnai is felújítja francia levelezését, s szeretne ismét Párizsba utazni. Tudjuk, 1945 őszétől a budapesti egyetem általános irodalomtudományi tanszékére nevezték ki. Előtte a kolozsvári egyetemen van (az egyetemet Szegedről visszahelyezték), de a magyar egyetem létbizonytalansága elkese-ríti. Visszavágyik Szegedre, a háború végi zűrzavarból menekülne, de még hazatérési engedélyt is nehezen kap.

Boldog, végre Pesten, hogy újra indíthat, folytathat mindent – tanítást, tudományt, francia kapcsolatokat: 1948-ban elnyeri az akadémiai

<sup>392</sup>*La république*, 1947 septembre, numero 17.

rendes tagságot, előadást is tart az Akadémián, – mely felbátorítja. Reményekkel telve ír francia barátainak, többek között Paul Van Thiegemnek. Először 1946-ban jelentkezik egy M. et Mme Regnier által Párizsba kiküldött levéllel – Paul Van Thieghem 1946. okt. 9-én hasonló módon, egy kolléga közvetítésével, válaszol.<sup>393</sup> Sajnálja, hogy Zolnai elvesztette könyveit és jegyzeteit a háború alatt, sokan jártak hasonló módon. (Kolozsvárott kifosztották a lakását, mindene odalett). A Nemzetközi Irodalomtörténeti Társaság, melynek Zolnai is tagja, működik, új szervezeti felépítéssel: elnök: Baldensperger, tiszteletbeli titkár: R. Lebègue, jelenlegi titkár M. Dédéyans, fiatal lyoni professzor, komparatista. A 4. kongresszust Párizsba tervezik, *Irodalom és politika* témában. Van Thieghem prof. hosszan ír kutató munkájáról – tele van tervekkel: *L'ère romanesque – Prérromantisme: La découverte de Shakespeare au XVIII.: La sensibilité dans le roman* (IV. és V. kötet) vagy a *L'histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique* (1941) újrakezdése, az eddigi 40 éves kutatómunka szintézisei. Még magyar nyelvre való fordítását is javasolja Zolnainak. Lelkesedése, jókívánásai, mind a tanári, mind a személyes életben átröpülnek több határon. Zolnai nyilván válaszol – de a következő, Van Thieghem levélre 2 évet kell várni. Ez a levél már postán érkezik, 1948. febr. 8-án.<sup>394</sup> Meghívó-levélnek is tekinthetjük. Bár ekkor Paul Van Thieghem már súlyos beteg, mégis nagyon várja, hogy újra lássa Zolnait. „Az Irodalom és politika” c. konferencián.

Paris, le 8 février 1948. Paul Van Thieghem  
9, rue Paul Saumière, 16<sup>ème</sup>, Paris

Kedves Kollégám!

Köszönöm febr. 2-i levelét, melyet két formában is megkaptam: gépelve és kézzel írással. Igazán örülök, hogy újra levelezünk. Nagyon elégedettek lennénk, ha részt tudna venni a 4. irodalomtörténeti kongresszuson, amelyet Párizsban a Sorbonne-on rendezünk,

<sup>393</sup>Paul Van Thieghem à Zolnai Béla, 9 octobre 1946, Paris. Zolnai hagyaték, Ms 4128/290.

<sup>394</sup>Ms 4128/291, 292. P. Van Thieghem Zolnai Bélának, Paris, 1946; Paris, 8 février 1948.

március végén. Nem tudom, megkapta-e már a konferencia hivatalos felkérő levelét kollégánktól, Monsieur Dédégnant-tól, (Lyon-i egyetem tanára), aki most a társaság titkára. De megmondhatom már most a témát, amely ezúttal: *Irodalom és politikai, társadalmi változások*. Nagyra értékelnék Öntől egy előadást. Elküldöm M. Dédégnant-nak az Ön levelét, hogy kapcsolatba lépjenek.

Sajnos ezen a télen egészségi állapotom rosszra fordult, így nem tudtam foglalkozni a kongresszussal, ágyban vagyok, szobafogságra ítélve, és kénytelen voltam diktálni ezt a levelet.

Örömmel várom, hogy újra lássam, kedves Kollégám, párizsi tartózkodása alkalmából.

P. V. Thieghem

Valóban, a levél nem V. Thieghem kézírása. S a levél egyben búcsúlevél is, hiszen a professzor még ebben az esztendőben eltávozik az élők sorából. Nem lehetett ott már a 4. kongresszuson... De nem lesz ott Zolnai sem. Az Akadémia elnökének támogatása ellenére, hiába minden, Franciaországba szóló útlevélkérelmét a Belügyminisztérium elutasítja.

A magyar–francia kapcsolatok kultúr-diplomatája többé nem utazhat Párizsba. A vasfüggöny bezárul. Madácsy László, Zolnai legkedvesebb tanítványa a magyar értelmiség keserű jajkiáltásával Zolnai reményeit is búcsúztatja 1948-ban „40 év felé” című versében a *Szegedi Kalendáriumban*.

#### Negyven év felé

Juhász Antalnak

Idd ki, ami még tied,  
Oda ne add senkinek  
Negyven év: történelem,  
Egyetlen jaj s félelem.

Hordd, ha hordtad szégyened,  
A fogadat mért fened?  
Embernevű fenevad,  
Jónak lenni nem szabad.

Ég és föld csak csúf keret,  
Mondd meg hát, hogy ki szeret?  
Ujjaid közt négy folyó,  
Négy táj felé szétfolyó.

Sivó homok életed,  
Szétfűjták a vén szelek.  
Egy-két darab sárga csont:  
Ez voltál hát jó bolond?

Száz út közül egy az út:  
Le is út meg fel is út.  
Sírj, ha tudsz még egy kicsit,  
Sirasd szétfűjt éveid.

Szeged.

*Madácsy László*

(2004)

\* \* \*

A francia nyelvű tanulmányok, levelek, kéziratok könyvben közölt szövegeinek magyar fordítója a szerző.